

Muqaddima
Bismillahir Rohmanir Rohiyim

Ey Odam farzandilari, shayton ota-onangizning avratlarini o'zlariga ko'rsatish uchun ustlaridan liboslarini yechib, jannatdan chiqarganidek, sizni ham fitnaga solmasin. Albatta u (ya'nikim, shayton alayhila'na) va uning yordamchilari sizni o'zingiz ko'rmaydigan tomondani ko'rib turadi. Biz, albatta, shaytonlarni iymon keltirmaydiganlarga do'st qilganmiz. U (ya'nikim Oллоh) bir guruhni hidoyat qildi. Boshqa guruhga yo'ldan ozish haq bo'ldi. Chunki ular Oллоhni qo'yib, shaytonlarni o'zlariga do'st tutdilar, hamda o'zlarini, albatta, hidoyat topuvchilar deb hisoblaydilar. "A'rof" surasining 27, 30-oyatlaridan ma'no tarjima.

Xudovando, na qildim turfa yozdim, Shayotin makri birlan yo'ldan ozdim. Pushaymonman parishon o'tgan ishdan. Bahoru tiyra moh yozu qishdin. So'fiy Oллоhyorning "Sabotul ojiziyn" kitoblaridan.

Borliq olamlarni yaratish barobarinda bizlarni - odam bolalarini yo'qdan bor qilgan, iymon, ma'rifat, ilmu adab, hikmat bahsh etgan, o'zining vahdati zotini, asma'i sifatini bizlarga - qullariga bildirgan Xoliqi dahrga madhu tahsinlarimiz va shukrlarimiz bo'lsin.

Rahim va Rahmon habibi, olamlar nuri, olimlar faxri bo'lmish Muhammad mustafo salallohu alayhi va sallamga salotu salom va tahiyat bo'lsin.

Muhtaram payg'ambar afandimizning aziz avlodlariga, xonadonlari ahliga, din yo'lida yordamchilari, dunyoi oxiratda sodiq yorlari martabasidagi ulug' birodarlariga salovotlar bo'lsin. Va jami anbiyo salovatullohi alayhim va avliyoi kirom ruhlariga vosil bo'lsin va biz miskinlardan rozi va hushnud bo'lsinlar. Insha Alloh, omiyn. Ammo ba'd:

Shukrlarimiz bo'lsinkim, necha yillardan beri shaytonga tobe olam ahvolining bayoni bahonasida siz muhtaram kitob muhoblari bilan birgamiz. Sizlardan benihoya minnatdormankim, saxovatingizni ayamaganingiz holda bir ojiz va notavon banda sababi bilan qog'ozga tushirilgan mazkur bitikdagi sahvul-qalamga kechirimli bo'ldingiz, uzrlarimizni e'tiborsiz qoldirmadingiz. Yana bir quvonchimiz shuki, shayton vasvasasiga berilmollik, shaytonga qarshi jihodda mag'lub bo'lmoqlik oqibati Siz - azizlarni loqayd qoldirmadi. Siz bilan biz "Falonchi qo'shnim (yoki hamkasbim, yoki qarindoshim) mening dushmanim", de-yishga odatlanganmiz.

Men buni bir oz o'zgacharoq tarzda bayon qilgan bo'lardim. Sababki, Odam bolasining Odam bolasiga dushmanlig'i durust emasdur. Odamning yagona dushmani - iblisdur! Iblisning eng zo'r quroli - nafs. Demakki, biz dushmanni atrofimizdan emas, o'z vujudimizdan, o'z ruhimizdan izlamog'imiz joiz. Buyurilmishkim, "la-tazani'l xolqa bimizanika, vazzin nafsaka bi mizonil qavm".

Ma'nosi budirkim: "Xalqni o'z o'lchoving ila o'lchamagil, bil'aks, o'z nafsingni qavm (xalq) o'lchovi (mezoni) ila o'lchagil". Shunga bizlar amal qilsak, hidoyat yo'lidan toymasmiz, insha Alloh.

To'rtinchi kitobga jamlanuvchi fikrlarni qog'ozga tushirish avvalida ayrim izohlarni bayon etmoqqa hojat sezildi. Dastlabki umidimiz - voqealar bayonini uch kitobga jamlash edi. Uchinchi kitobda umidga yetkurgan Tangrimizga shukrlar qilganimiz holda asarga so'nggi nuqta qo'yilganini ma'lum etib edik. Yashirmaymiz, dastlabki ahdda binoan o'zimizni zo'rlagan holatda asarni yakunlaganday bo'lib edik. Ana shu zo'rakilik talabchan kitobxonlarimizga ma'qul kelmabdi. Uchrashuvlarda, maktublarda asar yakun topmagani xususida tanqidiy fikrlar bildirildi. Shu kezlari giyohvandlik oqibatlarini muammolari hususida hujjatli film uchun ma'lumotlar to'plashga to'g'ri keldi. Mazkur jarayon ham asarni davom ettirishga da'vat etdi. Bizni endi hijolatga solayotgan bir sabab bor: "Bemaza qovunning urug'i ko'p bo'lar", deganlaridek, asarning cho'zilishi oqibatida Siz - azizlar hafsalasini pir qilib qo'ymasak bo'lgani... Nachora, yaxshi umid bilan yana qo'lga qalam oldik, rahmli Parvardigorimizdan xayrli nihoyasiga yetkazmog'ini so'raymiz.

Munojotimiz budir:

Iloho Parvardigoro! Izzating va jaloling haqqi, anbiyoyu mursalin va avliyoyi solihiyin va ulamo'i rosixin raziyallohu anhum ajma'yin arvohi shariflari hurmati, biz zaif va gunohkor qullaringni ham bu qavmdan benasib qilmagil va ul xos naslidankim, bularga nasib etding, bizlarni ham mahrum qilmag'il. Va shar'iy amallarimizni gunohlarimizga kafforot aylagil va so'nggi nafasda iymonimizni shayton makridan o'zing saqlagil. Omiyn ya Robbil alamiyn[1]!

Shundan so'ng Haq taolo inoyati bilan bayonlarimizni boshlarmiz, biavnillohi taolo.

I bob

1
Lahtak bulutlar qitmirligi tufayli yayrab nur tarata olmayotgan quyosh shom kirishini kutmayoq bota qolganday bo'ldi. Tongda esa Beg'ubor osmon umidida kayta bosh ko'tardiyu yana bulutlar shumligiga uchradi. Olmoniya quyoshining tayinsizligiga, fayzsiz tonglariga Manzuraning chidashi og'ir kechdi. Zotan, uning qalbi shu quyosh kabi ojiz holatda edi. Garchi o'g'illarining to'yidan ko'ngli ravshanlashgan bo'lsa-da, havotir bulutlarining chaqinidan bag'ri kuyib turardi.

Eri Asadbekning, qizi Zaynabning ayanchli ahvolidan bexabar bo'lsa-da, o'ziga ham noma'lum bir tuyg'u ko'nglini g'ashlik buluti bilan chirmab turardi. Asadbekning telefonda to'ng ohangda gaplashishi uni ajablantirmas, bu holatga yillar bo'yi ko'nikib ketgan edi. Uni ezayotgan narsa boshqa - eri har safar "uyga qaytishga shoshilma", - deb gapni qisqa qiladi. Qudalari esa "Qachon qaytasizlar?" deb ochiq aytishmasa ham ko'z qarashlaridan shu ma'no sezilib turardi. O'g'illari nigohida ham shu savol zuhur edi. Ma'suma ayol savolga javob qaytarishga qodir bo'lsami edi, bu yerda bir on ham qolmasdi.

Qanotlari qayrilgan emas, qirqib olingan qush holatidagi Manzura tunda quyosh balqishini kutgan notavon kabi eridan har daqiqada bir mujda kutardi.

Manzura qamoqdagi mahbus holatida edi, deyilsa yumshoqroq aytilgan bo'ladi. Chunki mahbus ozodlikka qachon chiqishini biladi, shu kunni, soatni, orziqib kutadi. Kutish ham u uchun bir saodat. Har tunda yostiqa bosh qo'yib har tongda ko'z ochishining o'ziyoq bir baxt. Manzura esa yana qancha tund tonglarni musofirlikda qarshilashini bilmaydi.

O'zini qafas temirlariga uraverib qanotlarini majruh etgan qush ahvolidagi Manzuraning dardi qudalariga ayon edi. Shu bois ko'ngil xiraligi tarqab, dilga bir yorug'lik mo'ralarmikin, degan maqsadda Shvetsariyaga safar qilishni taklif etishdi. Mehmonning ixtiyori mezbonda bo'lgach, Manzura nima deya olardi? O'g'illar onadagi tashvish bulutini nari haydash niyatida Alp tog'larining benazir go'zalligini madh etishdi. "Bolaning ko'ngli dalada" deganlari balki shudir. Hozir g'oyibdan bir ovoz kelib "jannat eshiklari senga ochiladi, kirasanmi yo uyingga borasanmi?" deyilsa u hech ikkilanmay uyga qaytmoqni ixtiyor etardi. Zotan, ahli oilaga muhabbat ham iymonning go'zal bir ko'rinishidir.

Ikki o'g'li, ikki kelini, Guluzor begim hamrohligida maqtagan yerlarga borgan Manzuraning zimiston ko'ngliga ravshanlik mo'ralay olmadi. U farzandlari kichikligida Nanayga bir necha marta chiqqan, suv ombori qurilib, qishloq buzilgach, anchagacha

1 Kitoblar Olami | Sever.UZ | Uzsmart.UZ

Uzsmart.UZ
Kitoblar olami

SEVER.UZ

Ka4ka.UZ
Original Mp3 To'plami

ko'ngli vayron bo'lib yurgan edi. Keyinchalik Mahmudning xotini bilan boshqa qishloqlarga ham chiqdi, Shohimardonga ham bordi. Biroq, dastlab chiqqanida diliga o'rmasligi uchunmi, boshqa joylarni Nanayga o'xshata olmadi. Shvetsariya Alplari deb nom chiqargan, dunyodagi mana man degan boylarning sevimli maskaniga aylangan bu qorli tog'lar uning aqlini lol qila olmadi. To'g'ri, u yozloqqa chiqqan, qorli tog'larning havosidan esa nafas olmagan edi. Mahmudning xotini "Opa, bollarni olib Chimyonga chiqaylik, chena uchib kelishsin", deganida "Qishning sovug'ida tog'da balo bormi?" deb unamagan edi.

Kelinlari bilan o'g'illarining yayrab chang'i uchayotganlarini ko'rib ham ko'zlari quvondi, ham "bular o'qishyapti, desam chang'i uchishdan bo'shshagan shekilli" degan fikrga keldi. Manzura "o'g'illarim chang'i uchishni shu yerda o'rganishgan", deb o'ylab yanglishdi. Cho'lponoy bilan Mushtariyning shu yerda o'rganganlari ayni rost. Abdusamad bilan Abduhamidning Jamshid hamrohligida tez-tez Chimyonga chiqib turishganidan u bexabar edi. Bolalari bir safar ijizat so'rashganida "yiqilib, u yer-bu yerini sindirib olmasin" degan: havotirda ruxsat bermagan, yuragi qaynab turgan o'g'illarining yashirincha chiqishlarini esa xayoliga ham keltirmagan edi.

Qorli yonbag'irdagi odamlar orasidan Manzura o'g'illarini nigohi bilan izlaydi. Yiqilib tushayotganlar o'g'liday tuyulib, yuragiga bir zirapcha sanchilganday seskanadi. Holatini sezdirmaslikka harakat qilsa-da, Guluzor begim undagi havotirni fahmlab:

- Bu yerning qori xuddi par bolish kabidir, yiqi-lajak o'lsangda bir huzurlanursan, - deb qo'ydi.

- Siz ham uchasizmi? - deb so'radi Manzura ajablanib.

- O, albatta, - dedi Guluzor begim qahva ho'p-lab. - Bu shunchaki sho'xlik mevasi emas, sihat uchun-da lozim o'laroq bir amaldir.

Ular o'tirgan qahvaxona osoyishta, taralayotgan yoqimli ohang ham shunga mos edi. Guluzor begim boshini egganicha nimanidir o'yladi, hatto huzurida aziz mehmon o'tirganini ham unutganday bo'ldi. So'ng boshini ko'tarib deraza osha tashqariga qaradi-da, xuddi o'ziga o'zi gapirganday pastroq ovozdagi:

- Neki vor, xapsi cho'x go'zaldur, - dedi. Keyin yuzini qudasi tomon burib, qo'shib qo'ydi: - Ammo xapsidan Vatangina go'zalmishdir!

Keyingi jumlada armon zuxur edi. Biroq, o'z yog'iga qovrilib yurgan Manzura buni "uyingizni sog'ingandirsiz?" degan ma'noda tushunib yengil seskandi.

Taqdir iplari farzandlari tufayli go'yo bog'langanday bo'lgan bu ikki ayolning sog'inchlari, armonlari bir-biriga sira o'xshamas edi. Ta'bir joiz bo'lsa Vatan sog'inchi Guluzor begimga ota meros, qon bilan kirgan, jon bilan chiqq'uvchi fazilatdir. O'zining emas, volidayn kindik qoni to'kilgan Vatan tuprog'iga qadam qo'ymay, havosidan nafas olmay turib sog'inish qanday bo'lishini tasavvurimizga sig'dirishimiz, bayon etishimiz g'oyat mushkul. Vatan - ya'ni ota yurtni sog'inish darajalarini belgilamoqda "musofir bo'lmaguncha musulmon bo'lmas", degan hikmatni hisobga olmoq balki joizdir? Deydilarki, bulbulni "gar oltun qafas ichra" saqlasangiz ham sayramas ekan.

Manzuradagi sog'inch hislari esa butunlay o'zga. Vatan ismli o'lchovsiz tuyg'udan holi, demoqlik noo'rindir. Chunki u sog'inayotgan oila, hovli, yaqinlari - Vatanning zarralaridir.

Yaratganning mo'jizalariga aql bovar qilmaydi: shu kabi tog', shu kabi qor ko'pgina yurtlarda mavjud. Guluzor begim aytganlariday, bu yerning qori par yostiqlay yumshog'u boshqa yerniki toshday qattiq emas. E'tiborli jihati shundaki, qorli tog'larning har biri o'sha yurt egasi uchun suyumliroq. Shu bois ham Manzurani bundagi manzara lol qoldira olmadi. Balki eri, qizi ham yonida bo'lsa bu chiroyni ilg'armidi?

Qahva ichayotgan Guluzor begim bilan ta'msiz tuyulgan bo'lsa-da, mezbonning hurmati uchun o'zini zo'rlab choy ho'playotgan Manzurani bog'lab turuvchi bir narsa bor: bu qalblardagi hislarni yuqori maqomda bayon etolmaslik, bu hislar to'lqinida jo'sh urib suhbatlasholmaslik yoki bahslasha olmaslik.

Shaharchani aylanish ham, qahvaxonada o'tiraverish ham Manzurani zeriktirdi. Mehmonning o'g'illari bilan shahar sayriga chiqqanidan foydalangan Guluzor begim esa qizlariga qo'shilib chang'i uchdi, ko'ngil chigilini yozib oldi. Bir hafta - o'n kunga mo'ljalangan sayohat Manzuraning ko'ngliga qarab, uch kundayoq nihoya-siga yetdi.

Shvetsariyadan ketmay turib Mahmud - Chuvrindiga qo'ng'iroq qilib muammoni oydinlashtirmoqchi bo'ldi.

- Mahmudjon, akangizning dardini siz yaxshi bilasiz, kelaman, deb o'zlari kelmayaptilar, qaytib ketay desam, unga unamaydilar, siz biron nima bilsangiz ayting, - dedi.

Chuvrindi nima desin? Yangasi "akangizning dardini siz yaxshi bilasiz", deydi. Zohiriy dardini-ku biladi, ammo ayta olmaydi.

Botiniy dardini esa gumon ko'zlari bilan ko'radi. "Akam dard bilan yolg'iz o'zlari olishib, yolg'iz o'zlari mag'lub bo'lmoqchilar.

Yangamning ko'z yoshlari to'kib o'tirishlarni istamayaptilar", deb tahmin qiladi. Tahminida ozgina jon bo'lsa-da, xojasining asl maqsadini u ham aniq bilmaydi.

So'nggi onlari yaqinlashganini sezgan mag'rur burgut o'limni inida kutib olmay osmonga parvoz qilib so'ng o'zini qoya toshlariga urar ekan. Chuvrindi xojasini ana shu burgut misolida ko'rardi. Unga faqat bir narsa: so'nggi parvozning qachon va qanday bo'lishi noma'lum edi. Chuvrindi bularni ham ayta olmadi. Shuning uchun:

- Akam tayyorlanyaptilar. Bu yerda zarur ishlar chiqib qoldi. Akamdan avval Zaynab borsalar kerak. Bir-ikki kundan keyin ruxsat tegadigan bo'lib turibdi, - deb qo'ya qoldi.

Bu mujmal javob Manzurani qanoatlantirmay Olmoniyaga qaytgan kunning ertasiga uyiga qo'ng'iroq qildi. "Adasi, siz keyinroq kelarsiz", degan taklif hamda qaytmoqlik ahdini ma'lum qilib qo'yish niyatida edi. Boloxonadagi yigitning "Bek akam janozaga ketganlar" deyishi yuragidagi xavotir uchqunini o't oldirdi.

- Kimning janozasi? - deb so'radi ovozi titrab.

Yigit "bu shumxabarni aytish mumkinmi yo yo'qmi?" degan mulohazada sukut saqladi. Aslida u "Bek akam yo'g'idilar-a", deb gapni qisqa qilmog'i joiz edi. Xayoli kutilmagan fojia bilan band bo'lgani uchun beixtiyor ravishda "janozaga ketganlar" deb yuborgan edi.

- Kimning janozasi? - deb qayta so'radi Manzura.

- Mahmud akamniki, - dedi yigit bir oz dovdiragan holda.

- Qaysi Mahmud? - Manzura "Qaysi Mahmud" ekanini anglagan bo'lsa-da, "ishqilib men tanimaydigan boshqa odam bo'lsin", degan ilinjda qayta so'radi. Yigitning navbatdagi sukuti bu ilinjga quvvat berganday bo'lib, so'ng esa g'ippa bo'g'ib qo'ya qoldi: Chuvrindining fojiasi haqidagi shumxabar hushini oldi.

Manzura go'shakni joyiga qo'ygach "ko'nglimning xijilligi bekorga emas ekan", deb o'yladi. Tug'ishgan ukasiday bo'lib qolgan odamning fojiasi dastlab uni gangitgan bo'lsa, so'ng o'zi yashayotgan olamda halokatlar tasodifiy bo'lmasligini bilgani uchun ham

xavotir o'tida qovrila boshladi. Erining safarni paysalga solishi, Mahmud - Chuvrindining ikki kun avvalgi mujmalroq javobi, nihoyat fojia haqidagi xabar yuragining bir chekkasini jizillatib turgan xavotir cho'g'iga moydek sepilib alanga oldirgan, endi bu o'tni o'chirish mumkin emas edi. Mana shu tashvish gulxani undagi mutelik chegarasini buzdi. Manzuraning beorom qalbi uni kamdan kam hollarda yuz beruvchi inqilobga da'vat etdi. Faqat qudalarini emas, o'g'illarini ham ajablantirgan holda safari yakun topganini ma'lum qildi. "Mehmonning izzati uch kun edi, to'y bahonasida shuncha qolib ketdim, qizlarimni darrov bag'ringizdan yulib olgim kelmadi", deb lutf qilmoqchi bo'ldi-yu, ammo lablaridagi yengil titroq, ko'zlaridagi parishonlik ko'ngil notinchligini ayon qilib qo'ydi.

Manzuraning shu kunga qadar qaytishga shoshilmayot-gani qudalarga malol kelmayotgan bo'lsa-da, "u tomonlar tinchlikmikin, ishqilib?" degan xavotirlari mavjud edi. Qudalarining qaytmoqlik xususidagi ahdi bu xavotirni nari surgani bilan ro'paralariga ayriliq balosini ko'ndalang qilib qo'ydi. "Buncha shoshmasangiz, hali sizga to'yganimiz yo'q", degan soxtaroq lutf qudani ahdidan qaytara olmasa ham aytili.

Yurti sog'ingan yuraklar qalblarining ikki parchasini yulib olib yurtga uzatishdi.

O, bu baxtga tashna yuraklar ro'parada balo bulutlarining yamlashga shay turganini bilishsami edi...

Inqilobga jazm etgan mushtipar o'z qarori bilan qayg'u-alamlar ko'chasiga burilganini bilsami edi...

2

Bir kun oldin Asadbek g'alati tush ko'rgan edi.

Buni tush deyish ham qiyin. Mashinada kelaturib bir daqiqaning nari-berisida mizg'idi. Radioda aytilayotgan gaplarni eshitib turdi, demak, uxladi, de-yish mumkin bo'lmaganidek, tush ko'rdi, demoqlik ham o'rinsiz. Balki xayoliga chaqmoq kabi urilgan beo'xshov manzara unga tushday tuyulgandir. Manzura uyda bo'lganida borib aytardi, u yo'yib bir ma'no chiqarardi... Asadbek o'zicha ma'no qidirib ko'rdi-yu, "bunaqa bema'ni tushda ma'ni nima qilsin" degan to'xtamga keldi. Uning fikri to'g'ri: aloq-chaloq, ma'nisiz tushlar ko'p ko'riladi, ammo bunaqasi uchramaydi.

Nima emish, kafanga o'rab-chirmalgan Asadbek tobutda yotganmish. Tobut ham qiziq, atrofiga oq mato o'ralgan emas, shag'al tashiydigan zambilga o'xshash, o'likning ham ko'nglini aynitadigan bir balo emish. Odam oz emish. Kafanlangan Asadbek "O'ynab-kulib yurib minglab oshna-og'ayni orttiribman-u, tobutimni ko'taradigan yigirmata do'st topa olmabman-da", deb o'ylab xo'rligi kelibdi. Tirik odam xo'rlansa chorasi oson: birovni urib-so'kar, yoki yig'lab olar. Kafanlangan bechora nima qilsin? Asadbek oq surpga emas, alam matosiga o'ralganicha yotaverganmish. Bu ham mayli, chiday oladigan manzara. Tobut oldidagi manzara jinningning ham esini teskari qilib yuborishi mumkin.

Nima emish: jirkanch tobut oldida qo'sh surnay, qo'sh nog'ora, qo'sh karnayu qo'sh childirma! Baka-bakabum avjida. Oldinda esa to'n kiyib belini bog'lagan Kesakpolvon yer tepinib o'ynab boryapti. "Hoy ahmoq, - dermish kafanlangan Asadbek, - bel bog'lagan odam ham tobut oldida o'ynaydimi?" Bu savolni eshitgan Kesakpolvon qah-qah otib kularmish. "To'y bo'lganidan so'ng o'ynayman-da" dermish. "To'y? - deb ajablanarmish kafanlangan Asadbek, - kimga to'y, kimga aza?" "Bizga to'y, - dermish Kesakpolvon, - senga esa aza..." Keyin mozorga olib borishdi. Mozormi yo shahar ahlatxonasimi - ajratish qiyin bo'lgan bir joy. Agar shu joyni o'likka ko'rsatib "so'nggi makoningni ko'rib qo'y" deyilsa, o'rnidan turib qochib qolishi aniq. Lekin kafanga chirmalgan Asadbek chorasiz emish, qocha olasmish. Lahadga qo'yilib, tuproq tortila boshlaganida qorining tilovati eshitilmaydi, bilaks, yana o'sha qo'sh surnay, qo'sh nog'ora avjiga chiqadi. Hamma o'ynaydi-quv naydi. "O'lik ko'mishga ham qasam ichirvordilaring..." deb g'ijinarimish lahaddagi Asadbek. Keyin qarasa lahaddagi boshqa odammish, o'zi qabr tepasida turganmish. Lahadning og'zi ochiqmish, pastda yuzi ochilib, qiblaga moyil qilib qo'yilgan odamga "Kim ekan?" deb qararmish-u, ammo tanimasmish..."

Ko'rganlari mana shular. Dahshat desa dahshat emas, fikrlashga, ma'ni qidirishga ham arzimaydigan ta-yinsiz bir manzara... O'sha onda shu fikrda edi.

Ammo ertasiga, Chuvrindining o'limini eshitgach, bema'ni sanalgan shu tushni yana yodga oldi. Yuzi ochilib, qiblaga moyil qarab qo'yilgan mayitni esladi. Tobut oldida, so'ng qabr atrofida o'ynayotgan Kesakpolvon ko'z oldida gavdalandi. "Bizga to'y, senga aza", degan gap qulog'i ostida jarangladi.

Asadbek Kesakpolvonning taxtga intilishini kutgan-u, ammo Xongireyning bu maqsadidan bexabar edi. Kesakpolvonning karnay-surnay navosiga emas, balki Xongireyning do'mbrasiga o'ynayotganini keyinroq fahmlaydi. Keyinroq fahmlaydii yilon chaqib dog'da qolgan odam holiga tushadi. Ingraydi, to'lg'onadi, qani edi bundan bir foyda bo'lsa?!

Bunga hali vaqt bor. Hozircha ilon uning iliq bag'rida, ozgina besaranjomligi inobatga olinmasa rohatda deyish ham mumkin. Janozaga qadar ham, qabrga tuproq tortilayotganda ham Asadbek beixtiyor ravishda Kesakpolvonni kuzatdi. Mayit lahadda qo'yilayotganda Kesakpolvonning "Voy jigarim! Voy ukajonim!" degan o'kirigi "Voy, otam!" leb bo'zlayotgan bolalarning nolasini bosib ketdi.

Asadbek go'rkov tutgan ketmon yuziga bir siqim tuproq tashlagach, Jalil uni yomg'irdan panaga, nariroqdagi shiyponga tortmoqchi bo'ldi. Bu bilan xasta do'stini ham yomg'irning savalashidan, ham ruhiy azobdan himoya etmoqchi edi. Asadbek unga norozi qiyofada qaradi. Shunda Jalil namlangan ko'zlar egasining dardu g'am dengizi naqadar mavjli ekanini fahmladi.

Ko'zlarining bu kabi dardli boqishini u ko'p yillar muqaddam ko'rgandi. Ukasi, so'ng onasi dafn etilayotganda ham qorachiqni shunday g'am pardasi to'sgan edi. Asadbek o'shanda ham ovoz chiqarib yig'lamagan edi.

Asadbek Chuvrindining o'g'li qo'lidagi belkurakni olib qabrga besh-olti marta tuproq tashlagach, bir oz chekindi, ammo uzoq ketmadi. "Taborak" o'qilib, yuzlarga fотиha tortilgach, Jalil tarqalayotgan odamlarga qo'shilib nari yurdi, so'ng qabr tepasida yolg'iz qolgan Asadbekni, u tomon yura boshlagan Kesakpolvonni ko'rgach, to'xtadi.

Asadbek "hamma yoqni bo'ktirib tashlayman" deganday kerilib yog'ayotgan qor aralash yomg'irning qilig'iga parvosiz ravishda turardi. "Bu yer mening joyim edi, Mahmud ukam... Senga qasd qilganni xor qilmagunimcha yoningga kelmayman..."

Qadimda qabristonni ziyorat etmoqqa ijozat yo'q ekan. So'ng "bandalar mozoristonni ko'rib oxiratni o'ylasin, degan maqsadda ruxsat etilgan ekan. Shunga ko'ra ertami-kechmi qismati qattiq guvalaga bosh qo'ymoq bo'lmish odam tavbani, shayton vasvasasidan qutulmoqni o'ylashi kerak. Yuzlariga qor zarralari, sovuq yomg'ir tomchilari urilayotganini sezmay turgan Asadbek esa izmini iblis hukmiga to'la topshirib, yana toshga aylangan qalbini qasam bilan quvvatlantirgan edi. Zulm-ga zulm bilan javob qilmoq uning nazdida haqiqat edi.

Hukm qat'iyilashgan paytda kimdir qo'lidan ushlab tortdi. O'girilib qaradi: Kesakpolvon.

- Sen mening yuragimga tupurding, - dedi Asadbek.

- Unday dema, Asad, agar shu mening ishim bo'lsa - Xudo ursin!

- Yo'qol!

- Asad...

- Yo'qol dedim!

Kesakpolvon uch-to'rt qadam chekindi-yu, ammo yo'qolmadi. Oshnasining shumshayib turishiga toqat qilolmagan Jalil unga yaqinlashib, jiqqa ho'l yelkasiga qo'l tashladi.

- Asad, yur, keldi-ketdiga qarab turishing kerak.

Asadbek akasining yo'rig'idan chiqmaydigan mo'min boladay Jalil boshlagan yo'lga yurdi.

Mashina Chuvrindi yashagan ko'chaga yaqinlashganda Asadbek Halimjonga:

- O'ngga burma. To'g'riga hayda, - dedi. So'ng picha sukut saqlagach, qo'shib qo'ydi: - Eski uyimga hayda.

Jalilga uning bu qarori g'alati tuyuldi.

- Sen bu yerda turishing kerak, - dedi u.

- Turolmayman... chidolmayman.

- Bormasang... sendan ko'rishadi...

Asadbek javob bermadi. Halimjon buraymi yo ketaveraymi, deganday mashinani sekinlatdi. Buni sezgan Asadbek zardali tovushda buyurdi:

- To'g'riga hayda, dedim!

Jalil Asadbekning bu buyrug'iga e'tiroz bildirmadi. Mashinadan tushib oshnasiga ergashganda Asadbek uni ostonada to'xtatdi:

- Uyingga boraqol.

Juda mayin, dardli, ayni choqda iltimos ohangida aytdi. Boshqa vaziyat bo'lganida Jalil "Odamga o'xshab gapirishni ham bilar ekansan, a" deb uzib olgan bo'lardi. Hozir esa "ukamdan xabar olay-chi", deb ota hovlisiga kirib ketdi.

Sovuq uy. Sovuq tancha. Xuddi qirq yil avvalgi kabi.

Ho'l paltosini yechmay tanchaga o'tirib, qunishdi. Eti uvishdi. Deraza orqali tashqariga qaradi. Osmonu zamin hukmronligi uchun bir necha soatlik olishuvdan so'ng bemavrid yopirilgan shoshqaloq yomg'ir qishning so'nggi sovuq nafasiga dosh berolmay chekingan, qor zarralari esa g'alabadan mas'ud, shoshmay-shoshmay, yayrab-yayrab, uchib-uchib, so'ng atalasi chiqayozgan yerga asta qo'nardi. Ikki yarim oylik qish hukmida tomir-tomirlarigacha muzlayotgan zamin yuziga qo'nayotgan qor zarralaridan go'yo junjikardi, ho'l paltosi bilan sovuq tanchada o'tirgan odam kabi qunishardi. Oradan ko'p fursat o'tmay yer sathi oqardi.

Asadbekning xayoliga urilayotgan fikrlar bu beozor qor zarralari kabi emas, balki beayov uriluvchi do'l singari edi.

Krasnoyarga borib qaytguniga qadar bu uyga har kelganida, shu yerda o'tirib deraza osha ko'cha tomonga qaraganida go'yo eshik ochilardi-yu, chana ko'targan dadasi ko'ziga ko'rinardi. U bir-ikki qadam bosardi-yu, ammo uy ostonasiga yetib kelolmasdi. Uning izidan o'sha ikki odam paydo bo'lardi. Dadasining "Toychoq!" degan xitobini ularning "Biz do'stlarimiz, otang - xalq dushmani!" degan sovuq saslari bo'g'ib o'ldirardi. Otasining qabrini ziyorat qilib qaytgach, o'zi ham tushunmagan holda, bu manzara ko'rinmay qoldi. Kimdir uy ichida xo'rsindi. Bir emas, bir necha marta xo'rsindi. Asadbek bu holatdan bir oz cho'chidi ham. Uyda uzoq o'tira olmadi.

Hozir ham dadasini ko'rish ilinjida yana qaradi. Eshik ochildi...

Eshik ochildi-yu, Jalil ijroqo'm vakilini boshlab kirdi. Asadbek "yo'lni narigi mahalladan sol, bu yer buzilmaydi", degach,

"ijroqo'mdan kelgan o'rtoq" beixtiyor ravishda "ish boshlangan, loyihani o'zgartirib bo'lmaydi", deb yubordiyu tilini tishladi.

Asadbekning o'qrayib qarashiga dosh berolmay, iziga chekindi. Jalil unga ergashgan edi, Asadbek zaharli ovozi bilan uni to'xtatdi:

- Jalil!

- Kuzatib qo'yay, - dedi Jalil, ostonaga hatlab.

- Jalil! - zaharli ovoz endi tahdid libosiga o'raldi. - O'tir. Chaqirilmagan mehmon, o'zi ketaveradi.

- Tanchaga cho'g' olib chiqaman.

- O'tir dedim, senga!

Jalil qaytib, tanchaga omonat o'tirdi. Keyin o'rmidan turib qo'shni xonaga kirdi-da, elektr pechi olib chiqib qo'ygach:

- Ahmoqlik ham evi bilan-da. Sen ahmoqqa qo'shilib shamollashga tobu toqatim yo'q, - deb yana tashqariga chiqdi. Uch-to'rt daqiqadan so'ng xokandoz to'la cho'g' ko'tarib kirib tanchaga soldi. Chap panjasida siqimlab turgan isiriqni cho'g' ustiga tashlab, joyiga o'tirgach, "gaping bo'lsa, ana endi gapir" deganday oshnasiga qarab oldi.

Asadbekning unga aytadigan gapi yo'q edi. Faqat bir necha daqiqalik yolg'izlikdan so'ng do'stining yonida bo'lmog'ini istab qolgandi. Bir zumlik sukutdan keyin Jalil qarashiga yarashiqli javob oldi:

- Ilgari ham shunaqa ahmoqmiding yo endi ahmoq bo'lyapsanmi?

- Ha, ukaxon, nimaga achishib qoldi?

- O'rtog'ingni boshlab kirishing shartmidi?

Jalil noto'g'ri ish qilganini anglab tursa ham aybiga iqror bo'lgisi kelmadi:

- Uyima-uy yurgan ekan, men boshlab kelibmanmi?

Jalil avj pardasini ozgina ko'tarish evaziga dahanaki olishuvni debochasidayoq o'z foydasiga hal qildi. Itining fe'li egasiga ma'lum deganlaridek, oshnasining qilig'ini yaxshi bilgan Asadbek "yana bobillab bermasin", degan havotirli o'yda mag'lublik tamg'asiga itoat etib, bitta gapdan qola qoldi.

Oyog'idan issiq o'tgach, badani bo'shashdi. Uyqu bosib mudray boshlaganda ko'cha eshik ochilib, ostonada to'n bilan telpak ko'targan Halimjon ko'rindi. Jalil o'rmidan turayotganida Asadbek ko'zlarini ochib, tashqariga qarab oldi-da, oshnasining mehribonligidan iyib ketdi. To'n, telpak, issiq jun ko'ylak, jun paypoq olib kelishga Halimjonni jo'natish hatto o'zining ham xayoliga kelmagan edi. Asadbek kiyimlarni almashtirib olgach, dekchada qaynoq sho'rva, issiq non, choy kiritildi. Asadbekning ishtahasi bo'lmasa ham o'rtog'ining zo'ri bilan sho'rvani xo'rillatib ichib oldi-yu, peshonasidan ter chiqib, tanasi yayradi.

Ikki piyola choyni ketma-ket ichib olgach, Jalil lo'labolishga yonboshladi:

- Kambag'alning to'ygani - chala boy bo'lgani, - dedi u kekirib. - Senga qo'shilib men ham boy bo'ldim, xudoga shukr.

- Men-chi? - dedi Asadbek.

- Sen mendan batarroq kambag'alsan.

- Sho'rva ichgandan keyin hammi?

- Sen kambag'al-boy deganda nimani tushunasan o'zing? Puling ko'p bo'lsa boysan-u, yo'q bo'lsa kambag'al misan? Pul deganing

qo'lning kirimi? Sobitxonning gaplarini eshitganmisan? Odamning cho'ntagi emas, iymoni boy bo'lishi kerak. Egamning oldiga shu boylik bilan borib ro'para bo'lasiz.

- Sho'rva ichsa, iymon boy bo'ladimi?

- Kallang joyidami? Sho'rva nimayu iymon nima, farqiga borasanmi o'zing?

Jalilning chala mullaligi tutib, u yer-bu yerda eshitganlarini dastak qilib "amri ma'ruf"ni boshlab yubordi. Asadbekning jimgina o'tirib tinglashi Jalilga ilhom berdi - hali u, hali bunisidan cho'-qilab-cho'qilab, bo'zchi bilganini to'qiganiday gapiraverdi.

Asadbekning someligi zohiran edi. Xayoli Chuvrindining o'limiga doir muammolar chigilini yechish bilan band bo'lgani sababli aytilayotgan nasihatlar u qulog'idan kirib bunisidan chiqar, miyaga o'tishga, fikr xazinasidan joy olishga uning ojiz holati yo'l qo'ymas edi. Uning uchun eng ma'quli - Jalilning tinmay "sayrab" turishi. Nima desa ham mayli, gapirsa bas, hozirgi holatida Asadbekning vayron ko'ngli yolg'izlik azobiga dosh berolmaydi. Jalil uyiga kirib chiqqunicha buni his qildi - uy devorlari o'rnidan siljib, uni siqa boshladi. Jalilning jim o'tirishi esa, yolg'izlikdan ham yomonroq.

Tosh bo'lib qotgan, muhrlangan qalbni eritmoq fursati o'tganini fahmlamagan Jalil oshnasining o'ziga xos mamlakat fir'avni ekanini, oxirat qismati ham fir'avnniki kabi ekanini o'ylab ko'rmagan edi.

- Xudo sening joningni qaytib berdi, bir o'lib, bir tirilding, - dedi Jalil. - U dunyoga o'tishga bir qarich qoluvdi. O'lsam nima bo'laman, deb o'yla-dingmi hech?

Bu savol Asadbekning someligi soxta ekani, "amri ma'ruf"ni tinglamayotganini fosh qilib qo'ydi.

- Senga gapiryapmanmi yo devorgami? - dedi Jalil zardali ohangda.

- Gapingni qaytar, tushunmadim, - dedim Asadbek yengil yo'talib.

- Eshitsang tushunarding, вЂЂJalil shunday degach, savolini takrorladi.

Asadbek xayolidagi parishonlikni yashirish uchun javobdan bo'yin tovladi:

- O'limni o'ylash uchun kasal bo'lish shartmi, o'zing o'ylamaysanmi?

- Mening o'ylashim boshqa, seniki boshqa. Olloh chaqirsa, "labbay!" deb ketaveraman. Mening bu dunyoda achinib tashlab ketadigan matohim yo'q. Senga qiyinroq, shuncha to'plangan mol-dunyoni tashlab ketish o'zi bo'ladimi? Hali bu topgan-tutganlarining hisobini berishing ham bor. U yoqda yumshoq karavotu par yostiqlar yo'q. Muzdek yerda yotasan...

Bu gapni eshitgan Asadbek xuddi lahadada yotgandek seskanib ketdi:

- Gapingning sovuqligini qara, oying muzxonada tuqqanlarni seni?

- Gapim sovuq bo'ladimi, issiqmi - haqiqat shu!

Ko'cha eshigi ochilib, To'lqin ko'rinmaganida ularning bu "shirin" suhbatlari so'kish bilan yakunlanishi aniq edi. To'lqin ularning sinfdoshi, aynan shuning yo'qolgan perosi tufayli bolalar Asadbekka tupurib, "xalq dushmanining bolasi"ga o'z nafratlarini izhor etishgan edi.

Jalil tanchaning cho'g'xonasidagi choynakni olib choy quyib uzatdi. Asadbek To'lqinni har ko'rganida o'sha tupurish voqeasini eslab, bir ijirg'anib olardi. Ayni damda, yuragi zardobga to'lib ezilib turgan onlarda uning tashrifi dard ustiga chipqonday bo'ldi. To'lqin bemavrid kirganini fahmlab, qanday turib ketishni bilmay kalovlandi.

- Asadbek aka, qalay, yaxshi yuribsizmi?- dedi-yu, ko'zlarini undan olib qochib, najot umidida Jalilga qaradi. Asadbek "ha" deb qo'ya qolsa, osmon uzilib yerga tushmas edi. Shunday bo'lsa ham indamadi. Oradagi bir lahzalik sovuq sukutni Jalilning ovozi quvdi:

- Qachondan beri Asad senga aka bo'lib qoldi? - dedi u bir oz kinoya ohangida.

- Ha, endi hurmatlari bor-da.

- Hurmati zo'r bo'lsa boshqalarga zo'r, sen bilan menga u bor-yo'g'i bir oshna. Qolgani sen bilan menga sariq chaqa. Ha, biron yoqqa shoshyapsanmi yo akaginangni ko'rib ishtoningni ho'l qilib qo'ydingmi? - Jalil bu gaplari bilan "ma'nili biror gaping yo yumushing bo'lmasa keta qolganing ma'qul", deganday ishora qildi. To'lqin buni tushundi, qaynog'i o'lmagan choyni ho'plab, og'zi kuysa ham yutdi-da:

- Janozaga o'tib ketayotgan edim, qarasam eshik ochiq ekan, balki sizlar ham borarsizlar, bahonada ko'rishib qo'yay, deb kiraverganim, - dedi.

- Kim o'libdi? - Jalil shunday deb u uzatgan piyolani oldi-da, guldor patnis ustiga qo'ydi.

- Suhrob ota, bir paytlar pochta bo'lgan odam-chi?

Bu gapdan keyin Asadbek unga yalt etib qaradi. To'lqin u odamning xatchi ekanini ta'kidlamasa ham Asadbek yaxshi biladi.

Krasnoyardan qaytgach, otasining xatlarini kim yoqib yuborganini bilganda uni bo'g'ib o'ldirgisi kelgandi. Shuni esladi-yu "Baribir o'libdi-a" deb to'ng'illadi. To'lqin uning gapini anglamay "menga gapirdimi?" degan savol nazari bilan Jalilga qaradi. Jalil Asadbekning gapini eshitib, tushungan bo'lsa-da, e'tiborsiz ravishda fotihaga qo'l ochdi. To'lqin qaynotasining huzuriga ilk bor kirgan kuyov kabi dovdirab o'rnidan turdi. Ostona hatlayotganida Asadbek uni to'xtatdi:

- To'lqin, sendan bir iltimos, oshna, o'sha janozaga borib yurma, u palidni yoqib kulini sovurgan odam savobga qoladi. Sen bollarni to'plab kel. Osh qilib berishni niyat qilgan edim, bugun bi-ir o'tirishaylik.

To'lqin "xo'p" dediyu "gapi chinmi?" deganday Jalilga qaradi:

- Ha, men buni bitta oshga tushirganman.

- Asadbekni shu paytgacha hech kim tushirmagan, senga yo'l bo'lsin, - dedi Asadbek, keyin To'lqinga yuzlandi. - Ko'chada turgan bolani aytvor, kirsin.

To'lqin ko'chaga chiqishi bilan Halimjon ildam yurib kelib uy ostonasida to'xtadi.

- Sen nima qilib turibsan?! - dedi Asadbek unga qahrli nigohini qadab. - Kim kelsa kiritaverasanmi?

- Bolalikdagi o'rtog'ingiz ekanlar, - dedi Halimjon gunohkor odam tovushida.

- Akang men bilan o'tirganida birovni qo'yma yoki avval so'rab, keyin qo'y, nima deding, ukam?

Jalil vaziyatni yumshatishga urinmasa ham Asadbek xayoliga kelgan fikrdan ko'ngli bir oz yumshagani tufayli yigitga boshqa tanbeh berish niyati yo'q edi.

- Bollarga ayt, ikkiyu ikki[2]ga mo'l xarajat qilib chiqishsin, - dedi Asadbek.

"O'tmish esa hamisha totli" deganlaridek, bolalikda orttirilgan do'stlari, ular yaxshi bo'ladimi yo ablahmi - farqsiz, ko'ngil tusab turadi. Bunday nafs xuruji boshqalarga nisbatan Asadbekda kamroq sodir bo'lardi. Ne ajabki, hozir ezgin bir kayfiyatda o'tirganda, hatto To'lqinning tashrifi yoqmay turganida kamnamo sog'inch uyg'ondi. Jalil buni tushuna olmas, Asadbekning esa izoh bermoqqa toqati yo'q edi.

- Menga qara, ukam, mahallachilik degan gaplar bor. Osh pishguncha janozaga chiqib kela qolaylik, - dedi Jalil.

Asadbek qovoq uyub qarab qo'ydi-yu, indamadi.

- Hali ham alaming bormidi unda. U bechora atay qilibdimi? Musulmon musulmonning gunohini uch kun ichida kechirib yuborishi kerak.

Bu gap Asadbek vujudidagi g'azab otining bir sapchishiga sabab bo'ldi. Qo'li beixtiyor ravishda patnis ustidagi piyolaga yugurdi, beixtiyor ravishda piyolani changalladi, beixtiyor ravishda uni Jalilga qaratib otmoqchi bo'ldi, ammo ko'z ko'zga tushishi bilan fikridan qaytdi, sovub qolgan choyni yon tomonga sepib tashlab, piyolani "to'q" etib joyiga qo'ydi.

- Azroilning tug'ishgan jiyani bo'lsang ham o'zingni bosib ol, bola, - dedi Jalil. - Nega to'xtading? Otavermaysanmi, basharamni majaqlamaysanmi? Qonsiragan bo'lsang, bira to'la so'yib tashlay qol.

- O'chir! - Asadbek shunday deb baqirdi-da, so'ng tin oldi. Keyin horg'in ovozdada, xuddi o'ziga o'zi gapirganday dedi: - Menga qara, donomaxsum, sen tug'ilishing bilan kindigingni o'zing kesgansan, a? Bilib qo'y, men u haromning gunohini uch yuz yilda ham kechmayman. O'lganimda shu isqirtning yoniga qo'ygin, go'rda ham bo'g'ib yotaman. Sen og'aynimsan-u, ammo darding boshqa. Yuragimni kemirib yotgan qurtlar borligini bilmaysan. Bilmaganingdan keyin pista qilib o'tir.

Eshik og'zida Halimjon ko'rinmaganida ehtimol Jalil ham pista qilib o'tirish qo'lidan kelmasligini aytgan bo'lardi. Halimjon uning qalampirga belanayotgan gaplarini tilga chiqmay qolishiga sababchi bo'ldi.

- Bolalarga aytdim, - dedi Halimjon hisobot ohangida. - Yangam telpon qilganmishlar.

Asadbek uchun bu xabar xavotirsiz edi. Shu sababli bosiqlik bilan so'radi:

- Nima debdi?

- Sizni so'rabdilar xalos.

Asadbek "bo'pti, boraver", degan ma'noda ishora qildi. Xotining bu qo'ng'irog'i ulug' qayg'ular saroyi darvozasi qulfiga solinajak ochqich ekanini uning g'ofil qalbi sezmedi.

Kesakpolvon aziz farzandidan ayrilib, dunyo ko'zlariga qorong'u ko'rinayotgan ota qiyofasida turar edi. Qabristonga kelganlarning aksari qorining tilovatidan so'ng tarqalishdi. Uning "qayg'uli" ko'rinishiga birov ahamiyat berdi, birov e'tiborsizgina qarab qo'ya qoldi. U o'zini motamsaro qilib ko'rsatishga tirishsa-da, olazarak ko'zlari g'amdan yiroq ekanini oshkor etib turardi. Yaqinroq tanishlar "bandalik", deb ta'ziya bildirib qo'yardi. Uning olazarak ko'zlari esa odamlar orasidan Asadbekni qidirardi. Yuragi ayriliq azobi bilan emas, xavotir tashvishi bilan tepardi.

Asadbekning qabr tepasidagi gapi, hozir esa ko'rinmay qolishi uni qafasga tiqilgan mahluq holatiga soldi. "Sen mening yuragimga tupurdung", degan gapning mag'zini chaqmoqchi bo'ldi. Bolalikda "xalq dushmanining o'g'liga nafratini izhor etish uchun" yuziga tupurgani nechundir esiga kelmadi. Asadbek ilgarilari achchiqlanganida ham uni "yo'qol!" deb haydab qolardi. Ammo bugungisi boshqacharoq ohangda, "butunlay yo'qol" degan mazmunda jarangladi.

"Nima uchun darrov mendan gumonsiradi?" deb o'yladi Kesakpolvon. Keyin o'zidan o'zi nafratlandi: "Asad, agar shu mening ishim bo'lsa - Xudo ursin!" degan gapi endi o'ziga g'alati tuyuldi. "Nega darrov qasam ichdim. Nega o'zimni oqlashga urindim?" deb g'ashlandi. "Qo'rqqoq, oldin musht ko'tarar" deganlari kabi xatoga yo'l qo'yganini fahmlab, qafasdan chiqish yo'llarini izlay boshladi. Agar Asadbek shu yerda bo'lganida yonida turib, bir-ikki gaplar bilan yumshatishga harakat qilarmidi... Shunday o'ylardi-yu, ammo Asadbekni qanday gaplar yumshata olishi mumkinligini bilmas edi. Shuning barobarida darg'azab xojasining qayda qolganini yoki qayga jo'naganini ham bilmasdi.

Kesakpolvon beo'xshov pildirak kabi xizmat qilib yurgan Xumkallani ko'zi bilan imlab, mashinasi tomon yurdi. Xumkalla hayallamay, tezgina yaqinlashdi.

- Bek akang ko'rinmay qoldi-ku? - dedi Kesakpolvon labiga sigaret qistirib.

Xumkalla cho'ntagidan chaqqonlik bilan yoqqich olib unga olov tutdi:

- Jalilxon akamiz bilan billashib moshinaga o'tiruvdilar. Keyin bilmadim, hayronman, qayoqqa ketishdiykin? - dedi.

- Bu akangni nima deb chaqiruvding? - Kesakpolvon unga o'qdek ko'zlarini qadadi.

- Bek akam chaqiryaptilar, tez yetib keling, dedim.

- O'ziga aytganmiding?

- O'zlari hali kelmagan ekanlar, o'g'illariga ta-yinlovdim. Og'zimga ro'molcha tutib gapirdim, meni tanimadi.

- Hayvon! - Kesakpolvon shunday deb barmoqlari orasida tutayotgan sigaretni uning yuziga otdi. Xumkalla bir seskanib, orqasiga tisladi. Atrofta odamlar bo'lmaganida uch-to'rt tepki mazasini totib ko'rmog'i tayin edi.

- Hayvon, yo'qol! - dedi Kesakpolvon. U ham Asadbek kabi g'azab bilan gapirdi. Xumkalla shoshib iziga qaytdi-yu, "yo'qol!" degani oddiy haydash emas, balki hukm ekanini fahmlamadi.

Kesakpolvon Asadbekning nima uchun darg'azab bo'lganini endi tushundi. Xojasining yuragini bir-ikki gap bilan yumshatish mumkin emasligini ham angladi. Shu paytga qadar Asadbek bilan necha marta xafalashgan, arazlashgan bo'lsa, bularning barchasi holva ekani, qabr tepasida aytilgan gaplar til uchida emas, yurak qaridan otilib chiqqanini ham fahmladi.

Yarim tunda Moskvaga, Xongireyga qo'ng'iroq qilib "Mahmud tinchidi" deb suyunchilaganda bo'lajak xojasining "ehtiyot bo'l, o'zing ham tinchib qolmagin", degan ogohlantirishini esladiyu eti bir seskandi. Bu seskanish yengil qo'rquvning zarbidanmi edi yo ivigan paltosidan o'tib badaniga sanchila boshlagan sovuqdanmi - farqlay olmadi. Xumkallaning orqasidan bir zum tikilib turib, bu befahmni tuqqan onasini eshakka ro'para qilib so'kindi-da, mashinasi eshigini ochib, orqa o'rindiqqa o'tirdi. Old o'rindiq g'ilofining cho'ntagidan bir uchi chiqib turgan konyak shishasini olib qopqog'ini ochdi, piyolaga quyishga qanoat qilmay, shundayligicha ko'tarib, nafasi qaytguniga qadar qultillatib ichdi. Bu bilan nafsi orom olmagan sababli yana ko'tardi. So'ng o'rindiq orqasida turgan ikki nokning birini olib karsillatib tishladi. Konyak badaniga iliqlik bergach, shisha uchinchi marotaba ko'tarildi, ammo bu safar kamroq ichdi. Qopqoqni burab mahkamlagach, shishani joyiga qo'ydi.

Shu damda u faqat "Jigari"ning o'liminigina emas, balki navbatdagi ikki saydning taqdiridan bo'lak hamma narsani unutgan edi. Tezlik bilan ovlanajak jonning avvali - Xumkalla. Uning umr bayoniga nuqta qo'yish Kesakpolvon uchun og'ir ish emas. Chirt etib yuborganday bir gap. Faqat "qaerda, qachon, qanday?" degan savollarga javob topsa bas.

"Jigari" Mahmud taqdiriga doir bu uch savolga javob topgan onda "ukaxoni"ga biroz achingan edi. Xumkallaga esa achinmadi.

Odam tuproqda o'rimalayotgan qumursqani behos bosib olmay deb rahm qiladi. Ne qayg'uki, Yaratgan bunday fazilatni barcha bandalariga bir xilda beravermas ekan. Kesakpolvonni yaxshi bilgan odam Tangrining bu mo'jizasiga lol qolib, kichkinagina gavdaga shunchalar ko'p beshafqatlik, berahmlik, zulm cho'g'i qanday jo bo'lgan ekan, deb yoqa ushlaydi.

Qonni qon bilan yuvib bo'lmaydi, degan oddiy haqiqatni anglashga qaldirg'och mo'ylovini silaganicha o'yg'a tolgan

Kesakpolvonning aqli qosirlik qilar edi. U kecha qonga belangan qo'lini ertaga yana qon bilan yuvmasa o'z qoni daryosiga g'arq bo'lishinigina bilardi. Jonini asrab qolish uchun jon olmoqdan o'zga yo'l unga ko'rinmas edi.

U necha kunlardan beri gumoni ta'qibida bo'lgan Halimjonni ham o'yladi.

Hosilboyvachchani qaysi go'rga tiqilgani bilan qiziqib yuruvchi bu yigitga ham qat'iy bo'lmasa-da, hukm chiqarib qo'ygan edi. Halimjon faqatgina "militsiyaga sotilgan" degan gumon to'rida ekani uchun emas, balki Kesakpolvonga bo'ysunmay, Chuvrindi bilan Asadbekka sodiq bo'lgani uchun ham bu dunyoda yashab yurish huquqidan mahrum etilgan edi.

Kesakpolvon shu hukmni ijro etmoq fursati yetdi, degan to'xtamga keldi. Halimjon bilan Xumkallani bir-biroviga qayrab qo'ysa bas, qaysinisi aqlliroq bo'lsa yana uch-to'rt kuncha tirik qoladi. Keyin esa o'zi ham qurbonining izidan yetib boradi.

Kesakpolvon bundan o'zgacha niyat, o'zgacha reja qilishi mumkin emasdi.

Idoraning yangi rahbari xona ashyolarining o'rnini o'zgartiradi. Bu barchaning ko'z o'ngidagi zohiriy ishi. Botiniy ishi esa xodimlarning ma'lum qismini haydab, ular o'rniga o'ziga sadoqatli odamlarni to'plashdan iborat bo'ladi. Kesakpolvon zohiriy ishlarga muhtoj emasdi, shu bois botiniy yumushlarni hali taxtga o'tirmay boshlab yuborayotgan edi. Shaytanat olamining o'zga dunyodan farqi ham shunda: saroyga yolg'iz emas, ishonchli ayonlar bilan birga kirib boriladi. Dahlizga to'shalmish chiroyli ensiz gilamni emas, murdalar ko'ksi bosib o'tiladi. Birinchi bo'lib Chuvrindining murdasini bosib o'tgan Kesakpolvon hushini taxt jilvasi o'g'irlagan edi. Bu jilva fohishaning ishvasi kabi aldamchi ekani, olam yaralganidan beri taxt hech kimga vafo qilmaganini fahm etmoqqa u qodir emasdi.

U biroq o'ylangach, rejasi xom tuyulib, undan voz kechdi. Halimjon xoin bo'lsa ham Asadbek qo'njida tura turgani ma'qul, deb fikr qildi. Undan tashqari "quturgan it oldidagi suyakni tortib olishga urinish xavfli" degan to'xtam o'ziga ma'qul keldi.

Hali bir o'rin sovumay turib, ikkinchi to'shakni yetim qoldirmoqni qasd qilgan Kesakpolvon bu yerga nima uchun kelganini ham unutgan edi. Ko'zi fotihaga kelayotganlar tomonga qadalgan bo'lsa-da, xayoli Xumkallaning kallasini olish muammosi bilan band edi. Birovni beayov urib rohatlanuvchi Kesakpolvon ko'p yillardan beri o'zi odam o'ldirmasdi. Bu "qora ish"ni mulozimlari risoladagiday bajarar edilar. Masalaning mushkul tomoni shundaki, ular begonalarning yoki raqiblarning jonlarini rohatlanib sug'urar edilar. O'z sheriklarining yuragini ham shundayin rohat ila sug'ura oladilarmi yo yo'qmi - Kesakpolvon uchun aynan shunisi qorong'u edi.

Fotiha o'qib chiqayotganlar orasida Qozini ko'rgan Kesakpolvon mashinasi eshigini qiya ochdi. To'dadan ajrab mashina sari yura boshlagan Qozi qadamini ildamlatdi. Eshikdan bosh suqib salom bergach, xojasining "o'tir!" degan amriga itoat etdi - chaqqonlik bilan mashinaning orqa tomonidan aylanib o'tib, Kesakpolvonning yoniga o'tirdi.

"Yo'qol!" deb haydalganidan ko'ngli g'ashlangan, mashina tomon damba-dam qarab qo'yayotgan Xumkalla bu manzarani ko'rib joyida picha qotdi, kiprik qoqmagan holda mashina tomon tikildi. Bezovta ko'ngli uni aldamayotgan edi. Chindan ham bu onda uning taqdiri hal etilayotgandi.

Kesakpolvon mulozimidan hol-ahvol so'rash o'rniga piyolaga konyak quyib uzatdi:

- Ma, isinib ol.

Qozi sovqotmagan bo'lsa ham, xojasining bu marhamatidan mamnun bo'lgan holda piyolani bir ko'tarishda bo'shatdi-da, labini yalab qo'yib, egasiga termulgan it kabi qarab turdi.

- Xumkallani ko'rdingmi? - deb so'radi Kesakpolvon.

Qozi bu tagdor savol zamirida qanday ma'no yashiringanini anglamay "Ha"deb qo'ydi.

- Shu bola menga yoqmayapti, - dedi Kesakpolvon. - Odam desang odamga o'xshamaydi, maymun desang maymunga o'xshamaydi.

Bu xumday kallani ko'tarib yuraverishdan gavdasi ezilib ketdi. Gavdasiga rahm qilsakmikin?

Xojasining maqsadini uqqan Qozi javobni hayallatmadi:

- Savob bo'lardi.

- Savobning dodaxo'jasi degin! Xumkalla akaxoniga ja-a sadoqatli edi-a? Ja-a kuyib, ezilib ketdi-ku, boyaqish. Shu bugundan kechikmay borsin yoniga, akaxoni zerikib qolmasin.

- Mashina urib ketsinmi yo poezd-moezd bosib olsinmi?

- Izi qolmasin. Lekin mozorga tiqma, xitlar aylanib yurishibdi.

- Gap yo'q, yo'lini qilaman.

Qozi shunday deyishi bilan Kesakpolvon uni yoqasidan oldi:

- Isi chiqmasin, buni faqat senu men bilaman. Agar sal nari-beri bo'lsa orqasidan o'zing ham jo'naysan, - Kesakpolvon shunday deb uni bir-ikki silkidi, so'ng yoqasini bo'shatmagan holda, ammo muloyimroq ohangda qo'shib qo'ydi: - Choyxonani o'zing ishongan bolaga topshir. Endi mening yonimda sen yurasan.

Qozi mansab pillapoyasidan ko'tarilib, noiblik darajasiga yetgani, bu martabaning bahosi Xumkallaning joni ekanini angladi-yu, xojasiga qulluq qildi.

II bob

1

Bu dunyoda iblis yetovida yuruvchi odamlar bor ekan, prokuratura tergovchisi ishsiz qolmaydi. Bir uchi Asadbekka borib taqaladigan chigal ishlarni yechish mashaqqatidan rasman ozod etilgan, ammo norasmiy ravishda kuzatuvlarini davom ettirayotgan Zohid Sharipov yaqin orada prokuraturadagi xonasini tark etajagini hali bilmas edi.

Borliqni shom qorong'uligi yutib, idoradagi rasmiy ish vaqti tugagan onda Zohidni prokuror yo'qladi. Bu yerdagi ish vaqtiga "rasmiy" deb nisbat berishimiz bejiz emas. Chunki bu idoradagi ish hajmini ham, ish vaqtini ham belgilab bo'lmaydi. Ba'zan tunlar tong-larga ulanishini, ba'zan bir necha kunlab uyga borib kelishga ham imkon bo'lmasligini hamma ham bilavermaydi. Idorada ishlovchilar esa "ish vaqti tugadimi?" deb soatlariga qaramaydilar.

Zohid bu sohaning mashaqqatlariga militsiyada ishlab yurgan kezlariyoq odatlanib ketgan. Shu bois boshliqning kechki yo'qlovidan ajablanmadi. Shahar prokurori ham sohada boshlangan yangiliklar, o'zgarishlarning natijasi o'laroq bu idoraga qo'yilgan edi. Ozodalik bilan tartibni xush ko'ruvchi prokuror haqida Zohid yomon gap eshitmagan edi. Zohidni faqat bir narsa ajablantirardi: tartibni xushlovchi prokuror idorasidagi ayrim xodimlarning g'irrom o'yin yuritishlaridan xabardormikin? Zohid prokuror bilan asosan majlislarda ko'rishardi, yuzma-yuz holda gaplashish sharafiga hali muyassar bo'lmagan edi.

Zohid xonaga kirganida prokuror nimanidir o'qib o'tirardi. U bosh ko'tarib "keling, o'tiring", deb qo'ydi-da, o'qishni davom ettirdi.

Zohid salomining javobsiz qolganidan, bunday sovuq tarzdagi muomaladan bir oz og'rindi. Prokuror qo'lidagi "Ish"ni oxirigacha

o'qib tugatmaguniga qadar boshini ko'tarmadi. O'n besh daqiqa shu zaylda, sovuq sukut hukmida o'tdi. Prokuror so'nggi sahifani o'qib bo'lgach, "Ish"ni yopdi-da, sovub qolgan qahvadan bir ho'pladi. Keyin Zohidni ajablantirgan holda o'rnidan turib u bilan ko'rishdi. So'ng hozirgina o'qib tugatgan "Ish"ni Zohidga uzatdi:

- Bu ishini o'zimiz yuritmasak bo'lmaydi. Militsiya achchiq ichakdek cho'zib yubordi. Ishni cho'zgan ularu gapni men eshitaman. Diqqat bilan o'qib chiqing. "Ish" nihoyatda chigal. Gumondagi ikki kishi sakkiz oydan beri o'tiribdi. "Ugro"da ishlaganingiz uchun bu "Ish"ni sizga ishonyapman. Tezlating, ammo... shoshilmang. Tushudingiz-a? Bu "Ish"ga tegishli hamma masalani faqat men bilan birga yechasiz.

Prokuror shunday degach, yana o'rnidan turdi-da, ham muvaffaqiyat tilash, ham xayrlashish maqsadida qo'l uzatdi.

Zohid xonasiga qaytib, "Ish"ni varaqladi. Sakkiz oy muqaddam yo'qolgan beton zavodi direktorining murdasi Bo'zsuv to'g'onidan topilganini eshitgan edi. Beton zavodi direktori Mavlon Shokarimov vino zavodi boshqoni Qilich Sulaymonov kabi shaharga dong taratgan bo'lmasa-da, bekorga o'ldirilmagani aniq edi. Shokarimov biron kishining shaxsiy g'arazi qurboni bo'lgani yo tasodif bilan o'lganmi yoki biron to'daning g'ashiga tegib qo'yganmi? To'daning... Qaysi to'daning? Dastlabki savollar girdobi Zohidni o'ziga torta boshladi. "Qotil" deb emas, "Qotillikka dahldor", deb qamoqqa olinganlardan biri Shokarimovning haydovchisi Eshpo'latov, ikkinchisi esa o'ynashi Zaripova edi. Shokarimovning uyi shahardan yigirma besh chaqirim narida ekan. Shaharning kunbotar tomonidagi yangi uyda o'ynashi yashagan. Eshpo'latov xo'jayinini oxirgi marta shu uyga olib borgan. Avvallari yarim kechagacha bo'lsa ham shu yerda kutgan ekan. Oxirgi safar Shokarimov unga "Sen ketaver, ertalab shu yerga kelasan", degan. Eshpo'latov aytilgan vaqtda kelgan, bir soat kutgan. So'ng yuqoriga ko'tarilib, eshik qo'ng'irog'ini bosgan. Zaripova eshikni darrov ochmagan. "Akang kecha kelmaganlar" deganu eshikni yopgan. Eshpo'latov ichkarida bir erkakni ko'rgan. Hayron bo'lib zavodga borgan. Xo'jayin yo'q. Uyga borgan - xo'jayin yo'q. Kechgacha zavodda kutgan. Keyin uyiga borib xabar bergan. Zaripova avvaliga "hech qanaqa Shokarimovni tanimayman", deb o'ynashidan tongan. Keyin "ba'zi-ba'zida kelib turardilar, ammo oramizda hech gap bo'lmagan, o'sha kuni kelmaganlar", degan. Ertalab uyida erkak borligini ham rad etgan. Tergovchi ham bu dalilga nechundir e'tiborsiz qaragan.

"Demak, mashinadan tushgan, yo'lakka kirgan, uyga esa chiqmagan. Yo'lakda birov kutib turganmi, yo'lakda o'ldirganmi?" Zohid sakkiz oy mobaynida yechilmagan masalaga bir onda oydinlik kirita olmas edi. Uni chulg'ayotgan savollar militsiya xodimlarini ham gangitgan, masalaning turli yechimlarini izlab ko'rishgan, ammo boshi berk ko'chada tentirashdan o'zga chorani topa olishmagan edi.

Xufton qorong'uligi hukmi ostidagi sovuq shamol deraza tirqishlaridan bemanzirat kirib turgan damda Zohid "Ish"ni uchinchi marta o'qib o'tirgan edi. Shahar militsiyasi tergovchisining aybi yoki loqaydligi tufayli yo'l qo'yilgan xatoni aniqlay olmadi. Zohid "Ish"ni olib borgan tergovchini tanir edi. Mayor Soliev bilan ko'p yillardan beri hamkorlikda xizmat qiluvchi bu tajribali tergovchi uddasidan chiqolmagan ishni Zohid eplay olarmikin?

Uyga qaytayotgan Zohidni shu savol ham o'ylantirdi. Tongda idorasiga o'tmay, ishni shu tergovchi bilan gaplashishdan boshlashga qaror qildi.

Shahar ichki ishlar boshqarmasida qandaydir besaranjomlik mavjudligini Zohid navbatchi xonasiga kirganidayoq sezdi.

Zohid avvaliga mayor Solievni so'radi. Navbatchi qisqagina qilib "yo'qlar" dedi-yu, "boshqa narsa so'ramang", deganday yuzini burdi. Zohidga kerak bo'lgan mayor Ilyosov ham yo'q edi. Ichkariga o'tmoqchi bo'lgan Zohidni navbatchi to'xtatib "aka, kirganingizning foydasi yo'q, hozir hamma temir yo'l bekati", - dedi.

"Nimaga?" deb so'rashning hojati yo'q edi. Hamma bekatdami, demak, favqulodda xodisa ro'y bergan. Aytish mumkin bo'lmagan sirni aytib qo'ygan navbatchi endi Zohidga cho'chinqirab qarab turardi. Uning ahvolini sezgan Zohid "Xavotir olma, men hech nimani eshitmadim", dedi-yu, iziga qaytdi.

U dastlab ishxonasiga bormoqchi edi. Lekin qandaydir kuch uni bekat sari undayverdi. U g'ayritabiyy bu kuchga bo'ysunib, yo'lovchi mashinaga qo'l ko'tardi.

Bekating asosiy binosi o'rab olingan, tamoshatalab odamlarning yaqinlashishiga yo'l berishmayotgan edi. Zohid birinchi halqadagi soqchi yigitlarga o'zini tanitib o'tdi-yu, ikkinchisida to'xtatildi. Guvoohnomasini ko'rsatib, "aka, kattalaringiz ichkarida, sizning kirishingizga hojat yo'q", degan javobni oldi. Nima qilarini bilmay, atrofiga alangladi-yu, yer osti yo'lagiga olib tushuvchi zinapoya yaqinida turgan mayor Ilyosovni ko'rib, o'sha tomon yurdi.

2

Shokarimov o'limiga doir "Ish"ni Zohid ikkinchi marta o'qiyotganida mayor Soliev uyga ketishga o'tlanayotgan edi. Shoh bekatdan uzatilgan xavotirli xabar temir javonga qo'yilgan qurolni qayta qo'lga olishga majbur etdi. Ufadagi qamoqxonadan "Qassob" laqabli jinoyatchi qochganini ular eshitishgan, ammo tez orada bu yerda paydo bo'lib qolishini kutishmagan edi. Qamalmasidan ilgari "Qassob" qaysi shaharlarda yashagan, "ov" qilgan bo'lsa, o'sha yerlarda pistirmalar qo'yilib, poylanayotgan edi. Biz "jinoyatchi" deb atovchi odamlarning ayrimlarida bo'lining sezgirligi bo'ladi. Tuzoq qaerga qo'yilganini oldindan fahmlaydi-yu, pistirmadagilarni dog'da qoldiradi. "Qassob" shu toifadan edi. Adashib kirib qolgan pashsha ham iziga yo'l topa olmay qoladigan qamoqxonadan qochib qutishga aqli yetgan odamning pistirmalar qo'yilganini anglamasligi mumkin ham emasdi. U o'zi bo'lgan shaharlarni aylanib o'tdi-yu, asr chog'ida shu bekatda poezddan tushdi. "Qassob" pistirmalarni aylanib o'tdi-yu, ammo taqdir yozug'ini chalkashtira olmadi. O'n yetti juvonning go'shtini yeb, otuvga hukm etilgan, jazodan qutuldim, deb erkin nafas olayotgan "Qassob" suratları bu yerlarga ham yetib kelganini fahmlasa-da, "ko'pchilik orasida birov meni tanimaydi", deb o'ylardi. Xizmatga yaqindagina kirgan militsioner yigit rasmini ikki soatgina burun qo'lida ushlab turganini, "rostdanam o'n yetti xotinning go'shtini yeganmikin?" deb o'ylanganini esa bilmas edi. Milisa yigit ham suratdagi odamxo'rga ikki soatdan so'ng bekatda ro'para kelarman, deb o'ylamagandi.

"Qassob"ning olazarak ko'zlari dastlab xatardan ogoh etuvchi hech qanday harakatni ilg'amadi. Shunday bo'lsa-da, bekat binosini tark etib ko'chaga chiqishga shoshilmadi. Yukxonaga tushib sumkasini qo'ydi. So'ng hojati bo'lmasa-da, chiptaxonadagi turnaqator navbatda turdi. Uning fikricha, pistirma qo'yilgan bo'lsa, ko'chada, odam siyrakroq yerda qo'lga olishga urinishadi. Odam ko'p yerda otishma bo'lishidan qo'rqishadi. "Qassob" shu sababli ham tashqariga chiqishga shoshilmadi. Uning yo'l qo'ygan xatosi ham aynan shunda edi: shoshqich chaqiruvga binoan yordamchi kuchlarning yetib kelishiga o'zi sharoit yaratib berdi. Xatosini tushunganda esa kechikkan edi. Chiptaxonadan chiqib o'zini gavjumroq to'daga urganda ikki kuragi o'rtasiga to'pponcha tiralib, "Qimirlama, qo'lingni ko'tar!" degan buyruq yangradi. U amrga itoat etdi: qo'llarini ko'tardi-yu, boshini burib orqasiga qaradi. Ikkinchi qavatda turib "Qassob"ning harakatlarini kuzatayotgan mayor Soliev shoshqaloq yigitning o'zboshimchaligidan

g'azabladi. "Qassob"ning orqasiga o'girilib qarashi esa zulm vulqoni otilajagidan uni ogoh etdi. U beixtiyor ravishda to'pponchasini yalang'ochlab yugurdi. "Qassob"ni o'zim ko'rdim, o'zim ushlayman", degan niyati amalga oshay deb turgan yigit yuqoriga ko'tarilgan qo'llardan birining qanday qilib aylaganicha gardaniga urilganini sezmay ham qoldi. To'pponcha ushlashga ko'nikmagan titroq barmoqlari tepkini bosishga ham ulguradi. "Qassob" esa to'pponchani uning qo'lidan tortib olishga ham, tepkini bosishga ham ulgurdi. Shu onning o'zida qochmoqqa shaylangan bolalik ayolning sochlariga chang solib to'xtatdi-da, to'pponchani chakkasiga tirab:

- Qayt, qaytlaring! Bir qadam bossalaring otaman! - deb tahdid qildi.

Ham qo'rquv, ham sochlari qattiq tortilganidan uyg'ongan og'riq sabab bo'lib, ayol bag'riga bosgan bolasini tushirib yubordi. Bir yoshdan endigina oshgan go'dak oq marmar ustiga tushib chirillab yig'ladi. Peshonasida qon ko'rindi. Ayol talvasaga tushib tipirchilay boshlaganida "Qassob" uning boshiga to'pponcha dastasi bilan qattiq urdi-da, ikkinchi qo'lini uning bo'ynidan aylantirib bo'g'ib oldi. Ayolning xushsiz gavdasi osilib qoldi. Talvasaga tushgan odamlar o'zlarini turli tomonga urib panoh izladilar. Shu topda hammaning joni o'ziga shirin edi. "Birovni turtib yuborarman, birov yiqilib mayib bo'lar", degan o'y hech kimning xayoliga kelmas edi. Peshonasidan qon oqayotgan go'dakning chirillashi ham birovning qulog'iga kirmasdi.

Hamma o'limdan qochardi. Bugun bo'lmasa qachondir o'lim sharobini totishlarini bilsalar ham qochardilar.

Bu onda "Qassob"ga boshqalarga nisbatan Soliev yaqin kelib qolgan edi.

- Ayolni qo'yib yubor! - deb baqirdi u to'pponcha o'qtalaganicha.

- Qayt! To'pponchani tashla, bo'lmasa otaman! - deb baqirdi "Qassob".

Mayor Soliev bir nafas ikkilandi, so'ng yumshoqroq tarzda gapirdi:

- Yaxshi, tashlayman, ayolni qo'yib yubor. Bolaga qarasang-chi!

- Bolasiga o'zing qarayver. Qurolingni tashlamasang ikkalasi ham o'ladi.

- Yaxshi, - Soliev shunday deb to'pponchasini qo'ltig'i ostidagi g'ilofga solmoqchi bo'ldi.

- Yerga qo'y, - deb buyurdi To'ng'iz. - Sherikla-ringga ayt, to'pponchalarini joyiga solib, chetga chiqishsin. Bilib qo'ylaring, senlarning o'qing jonimni olgunicha tepkini bosishga ulguraman.

Soliev to'pponchani yerga qo'ydi-da, atrofga qarab oldi. Bu qarashdagi ma'noni anglagan yigitlar to'pponchalarini g'ilofga soldilar.

- Agar bu tovuqqa rahming kelayotgan bo'lsa, mayli uni qo'yib yuboraman, ammo o'rniga o'zing kelasan. Rozimisan?

- Yo'q, bormang, - dedi yigitlardan biri.

Soliev bir qo'lini ko'tarib "jim" degan ishora qildi.

- Foydasi yo'q bu qilgan ishingning. Hamma yoq o'rab olingan. Baribir qocholmaysan.

- Sen menga aql o'rgatma. Beshgacha sanayman. Menga baribir, men o'limga hukm qilingan odamman. Bir... ikki...

"Qassob" quruq tahdid qilmayotgan edi. O'limidan oldin ham ikki jonni bahridan o'ta olishga qodir edi. Soliev qonga belanib yotgan militsioner yigitga qarab oldi, nazarida u hali tirik edi. Peshonasidan qon oqayotgan go'dak ham najot tilaganicha unga qarab yig'layotganday bo'ldi. "Qassob" esa sanardi: to'rt... Yana bir soniyadan so'ng bu boshi buzuqning tepkini bosib yuborishidan hech nima qaytarolmasligi mumkin.

- Roziman, qo'yib yubor uni, - dedi Soliev oldingga bir qadam bosib.

- To'xta, sen avval ikkita kishan ol, - deb buyurdi "Qassob".

- Ikkita kishanni nima qilasan?

- Ishing bo'lmasin, aytganimni qil!

Soliev cho'ntagidan bir kishan chiqarib, orqasiga qaradi. Yigitlardan biri unga ikkinchi kishanni uzatgach, "Qassob" tomon yurdi.

To'rt qadam qolganda "Qassob":

- To'xta! - deb buyurdi. - Qo'llaringni kishanla!

Buyruq ado etilgach, Soliev yana ikki qadam bosdi.

- Endi o'ng bilagingga kishanning bir halqasini sol, - deb buyurdi "Qassob". Bu buyruq ham so'zsiz bajarildi.

- Orqangga o'girilib, ikki qadam tisaril.

Solievga "Qassob"ning maqsadi ayon bo'lgan edi. Uning xayoli hozir "Qassob"ni ushlashda emas, azoblanayotgan go'dakning hushsiz onasi bilan qonga belangan yigitni qutqarishda edi. Shu bois buyruqlarga so'zsiz itoat etayotgan edi. Uning maqsadini anglamayotgan yigitlar esa otishga shay turishardi. Soliev orqasiga o'girilgan damda ularga bir qarab olib "zinhor ota ko'rmanglar" deb nigohi bilan ishora qildi.

- To'xta! - Solievning gardaniga "Qassob"ning sassiq nafasi urildi.

Uch soniyaning o'zida kishanning bir halqasi "Qassob"ning chap bilagiga ilindi, ayol qo'yib yuborildi. Shunda Soliev chakkasiga to'pponcha tiralishini kutgan edi. Ammo kutgani sodir bo'lmadi. Shu nuqtaga tikilib turgan o'nlab ko'zlar uchun hech bir kutilmaganda to'pponcha qo'yin cho'ntakka solindi, o'rniga esa panjalari "limonchik" deb erkalab ataluvchi, o'smirning mushtumidek keladigan bujir bombani oldi. "Qassob" bombani ehtiyot halqachasini tishlari bilan uzib tashladi-da, uni Solievning ko'kragiga bosdi:

- Qani endi otlaring, xunasalar! Ha, otmayanlarmi! - dedi u hansirab.

- Baqirma, nega o'kirasan? - dedi Soliev xotirjam ohangda. Bu xotirjamlik, talvasadan yiroqlik "Qassob"ni bir oz ajablantirdi.

Solievning ahvolidagi boshqa odam qo'rqmagan taqdirida ham asabiylashmog'i lozim edi.

Dastlabki o'ljasi - hushsiz ayol va yigit murdasidan o'n qadamlar uzoqlashgach, Soliev:

- Ayol bilan bolaga qarashsin, - dedi.

- Qarashsin, - dedi "Qassob" marhamatli janob ovozida. So'ng amr etdi: - Xo'jayiningni chaqir, talabim bor.

- Xayrullinni chaqiringlar, - dedi Soliev baland ovozda.

Yigitlar orasidan kalta charm palto kiygan odam ajralib chiqdi.

- Sen kimsan? - deb so'radi "Qassob" undan.

- Ugro boshlig'iman, - dedi Xayrullin deganlari.

- Men senga xo'jayinni chaqir, dedim! - "Qassob" shunday deb tizzasi bilan Solievning orqasiga tep-di. - Buningni men etigimga patak ham qilmayman.

- Bu yerda undan kattasi yo'q. Sen aytaver, u kattamizga yetkazadi.

- Kattangga borib ayt: menga bitta samolyot bilan bir million pul kerak.

Xayrullin Soliev bilan ko'z urishtirib oldi-da, "xo'p" deganicha orqasiga chekindi.

- Bir soatda hal bo'lmasa, sheriging o'ladi! - deb baqirdi "Qassob".

- "O'lamiz" degin. Endi yolg'iz o'lish yo'q.

- To'g'ri aytasan, yo birga yashaymiz yo birga o'lamiz. Sen sheriklaringdan umid qilma. Ularing oliftagarchilik qilib to'pponcha o'qtalanganlari bilan otisholmaydi.

- Nega otisholmas ekan?

- Otishga-ku, otishadi, lekin tegiza olishmaydi. Men qanaqa mashq qilishlaringni bilmas ekanmanmi? Uch oyda uchtagina o'q otasanlarmi? Uchta o'q otib mergan bo'lgan bormi dunyoda? Agar gapimga ishonmasang, garov o'ynayman: hozir seni qo'yib yuboramanu to'pponchani chiqarib otishni boshlayman. Ana o'shanda ko'rsan tomoshani: bu tomondagi sheriklaring ro'paradagilarini otib qo'yishadi. Kamida besh-oltitang jo'naysan ashulalaringni ayt-ib.

- Boshqacha yo'li ham bor, - dedi Soliev. - Sen meni qo'yib yuborasan, yigirma qadamdan gugurt cho'pini qo'yib otishamiz.

"Qassob" tizzasi bilan yana tepdi:

- Yo sen jinnisan yo men ahmoqman.

- Ikkinchisi to'g'ri. Ahmoq bo'lmasang, samolyot so'raysanmi, pul so'raysanmi? Qayoqqa uchib borasan?

- Nima ishing bor, balki Isroilga ucharman?

- Isroilga uchasanmi yo boshqa yoqqami, yerga qo'nishing bilan ushlashadi-yu, "Petrovka"dagi akalaringga ikki qo'llab topshirishadi. Sen siyosatchi emassan, senga shafqat qilishmaydi.

- O'chir ovozingni!

Haq gap hech kimga, hatto odamxo'rga ham yoqmaydi. Soliev to'g'ri gap uchun uchinchi marta orqadan tepki yedi.

Qamoqdan qochgan jinoyatchini ushlab - militsiyaning oddiy vazifalaridan biri. "Tezkor guruh" deb atalgan yigitlar "oddiy vazifa"ning bunaqa yakun tomon burilishini sira kutishmagandi. Bular-ku, yosh yigitlar, hatto Soliev ham ko'p yillik tajribasida bunday holga duch kelmagan edi. Bir militsionerning o'ldirilishi, zobitning garovda ushlab turilishi, jinoyatchining bomba bilan tahdid qilishi bir necha daqiqa ichida katta-kichik idoralarga ma'lum bo'ldi. Avval o'rinbosarlar kelishib "Qassob" bilan muzokara yuritmoqchi bo'lishdi. So'ng vaziyatning naqadar jiddiyligi inobatga olinib, kattalarga xabar berildi. Kattalarning ham samolyot bilan pul va'da qilmoqdan o'zga choralari yo'q edi. "Qassob" avvaliga yana bir soat kutishga ko'ndi. So'ng qor yog'ayotgani, samolyot uchmayotgani tufayli yana kutadigan bo'ldi. Pulni esa beto'xtov keltirilishini talab qildi.

Bu o'lim halqasidan qutilib ketishiga "Qassob"ning ishonchi yo'q edi. Samolyotlarda qochayotganlarning qismati, Soliev eslatmasa-da, unga ma'lum. Qamoqdan qochayotganida chet eldan panoh topish niyati ham, rejasi ham yo'q edi. "Endi tavbamga tayandim, burnimga suv kirdi, ko'zdan yiroqroq biron ovloqda tinchgina yashayman", degan maqsaddan ham yiroq edi. Toshlardan toshlarga urilib oquvchi bebosh irmoq suvi kabi qismatni a'lo deb bilgan "Qassob" yana qassobchiligini davom ettirmoqdan boshqa narsani o'ylamasdi. Agar militsioner yigitga duch kelib qolmaganida bir necha kundan so'ng qaysi bir laqma juvon go'shtidan o'zi tukkan chuchvarani yeb rohatlanib o'tirgan bo'lardi.

Endi esa qo'lidagi bombani changallaganicha najot kutardi. Najot qaydan keladi - o'zi bilmaydi. Najot bilan birgalikda qaysi bir tuynukdan o'q otilib chiqib qanshariga sanchilishini ham kutadi. Talab qilgan samolyot bilan million pul o'rniga mergan otgan o'q hadya etilmog'i mumkinligining haqiqatga yaqinroq ekanini ham ko'ngli sezadi. "Bu faraon samolyot bilan million pulga arzirmikin o'zi? Arzimasani nimani kutishyapti? Shartta otib tashlasha qolishmaydimi? - deb o'ylagan "Qassob" mergan yashirinishi mumkin bo'lgan tomonlarga javdirab qaraydi. Jon olishni xush ko'ruvchi odam jon berishni istamaydi. Najot kutayotgan bu odam o'zi uchun eng yaxshi, eng maqbul najot ana shu mergan otgan o'q ekanini tan olgisi kelmaydi. Qo'lidagi bomba emas, go'yo o'zining yuragiga o'xshaydi. Panjasini ochsa tamom - yurakdagi jon chiqadi-yu, uchadi-ketadi. Uchib borib qo'nar manzili ham aniq - azoblar otashi. Zulmdan rohatlanuvchi jon uchun o'z'gacharoq manzil yo'q.

Ne ajabki, mayor Solievga ham bu bomba ayni damda yurakka o'xshab ko'rinish ketdi. Bomba ixtirochilarining qaltis yoki shum hazilimikin bu? Hozir necha juft ko'z yurakka o'xshovchi bu bombaga tikilib turibdi. Balki ko'zga ko'rinmas Azroilning ko'zlari ham shunga qadalgandir? Vaqt-soati yetganida uning amri bilan panjalar ochilar, bomba portlar... Balki portlamas... Balki Azroilga bitta jon kerakdir? Balki kimdir tirik qolar?..

"Hozir pul olib kelinadi" degan va'dadan so'ng jimlik hukmronligi boshlangan edi. Kutilmaganda zinapoya panjarasiga suyanib turgan yigitlar ovozlari ko'tarib bahslashib qolishdi:

- Otish kerak,- dedi biri,- bitta o'q bilan o'ldirilsa panjasini ochishga ulgurmasligi ham mumkin.

- Bu ishonchsiz, - dedi ikkinchisi, - o'q otilishi bilan bomba ushlangan panjaga mahkam yopishishi kerak.

Soliev ularning maqsadini, nima demoqchi bo'lishganini angladi. "Qassob" o'zbekchani tushunmasa ham ko'ngli bir shumlikni sezib:

- Jim bo'llaring! - deb baqirdi.

Soliev esa asta bosh chayqab, sheriklariga "otmang-lar" degan ishora qildi.

- Sheriklaring nima deyishdi? - deb so'radi "Qassob".

Soliev "Qassob"ni hayron qoldirib to'g'risini ayta qoldi:

- Seni otish kerakmi yo yo'qmi, deb tortishishyapti. Xo'jayinlarning senga yon bosayotganlaridan norozi bo'lishyapti.

Soliev shunday deyishga dedi-yu, "Qassob"ning vujudida tutayotgan gumonga moy sepib, yondirib qo'yganini anglab, tilini tishladi.

Samolyot bilan pulning unishiga o'zi ham uncha ishonmayotgan "Qassob" atrofda g'imirab boshqa chora izlashayotganiga amin bo'ldi.

Oqu qoraga, pastu balandga bo'lingan bu dunyoning ishlari qiziq. Qochgan ham Xudo derkan, quvgan ham. Qoraning bag'rida oqqa qarshi fitna yasaladi, oqning bag'rida qorani mahv etmoq rejasi pishadi. Atrofdagilar bombani changallab turganning hayoti yakunini tezlashtirishni qanchalar xohlashsa, bunisi umrining yanada uzayishini shunchalar istaydi. Har ikki tomonning o'z haqiqati, o'z adolati bor. Atrofdagilarning haqiqati shuki, sudning hukmi to'xtovsiz amalga oshirilishi shart. O'zga chora bo'lmog'i mumkin emas.

Ufada uning bo'yniga to'qqizta xotinning joni ilinganida u yana sakkiztasining nomini, o'ldirilgan joyini aytib berdi. Bu sakkiztasining qotili sifatida sakkizta odam allaqachon hukm qilib yuborilgan edi. Ufada bu sakkiztani "Ish"ga tirkashni avvaliga xohlashmadi. Yopig'liq qozonning yopig'liq qolmog'ini ma'qul ko'rishdi. "Qarg'a qarg'aning ko'zini cho'qimaydi" deganlaridek, Ufadagilar sakkizta shahardagi hamkasblarining sharmanda bo'lishlarini istashmadi. Sakkizta beayb odamning azoblanishi ularni mutlaqo qiziqitirmadi. "Qassob" esa ularning taqdirini o'yladi, demoq to'g'ri emas. "Yana sakkiztasining go'shtini yeganman", deb

o'jarlik qilib turishiga boshqa sabab bor edi. To'qqiztaga ham, o'n yettitaga ham bir xil jazo bo'lganidan keyin sal shov-shuv bilan, o'zining qarichi bilan o'lchaganda "mardlik" bilan ketishni ma'qul ko'rdi.

"Qassob"ning o'n yetti ayol go'shtidan chuchvara tugib yegani haqiqat edi. Ammo o'ldirilganlar soni o'n yetti emas, o'n sakkizta edi. Birinchi ayolni o'ldirib, go'shtini yemagan edi. Chunki uning birinchi o'ljasi - o'zini tuqqan onasi edi.

U yashaydigan uy Sochi deb atalmish go'zal shaharning dengiz qirg'og'iga yaqin go'shasiga joylashgan edi. Go'zal shahardagi bolaning hayoti go'zal bo'lavermas ekan. Ba'zan yarim tunga qadar, ba'zan tongga qadar ko'chalarda sanqib yurishga majbur bo'lardi. Ko'chada qancha yurishi bir xonadan iborat uylaridagi maishatning qancha davom etishiga bog'liq edi. Go'daklik chog'larida hali esi kirmagan paytlarda "otam kim, otam qani?" deb ko'p so'ragan. Oqu qorani ajrata boshlagach esa "otamning kimligini o'zi ham bilmaydi" degan to'xtamga kelib, bu savollarini bas qildi. Qo'shni sinfda o'qiydigan oltinsoch qiz uning o'smirlik yuragida muhabbat deb atalmish tuyg'uni uyg'otganida hali onasiga nisbatan nafrati to'lib toshmagandi. Maktabni bitirish

kechasi yurak yutib muhabbat izhor etganida oltinsoch malak labini burib "meni onangga sherik qilib olasanmi?" degach, aqlini tamom yo'qotdi. U damlarda maktabni bitiruvchilar "Sochiniing sururli tongi" deb nomlangan bayramni nishonlashardi. Bo'lg'usi "Qassob" bayramni rad etilgan muhabbatiga motam tutgan holda shampan vinosi ichish bilan boshlab, "sururli" tongni qonli barmoqlariga tikilgan holda militsiya xonasida qarshiladi. Yo'q, u kuni onasini o'ldirmadi. Onasi bag'ridagi erkakka pichoq urdi xalos. Onasini qamoqdan qaytgach o'ldirdi. U hukmni qamoqdaligida qabul qilgan edi: "bolaligimni o'g'irlagani uchun..." Hukm ayovsiz edi. Jinoyatga oid qonunlarda bemehr onalarga bunday jazo qo'llanilmaydi. Nari borsa "onalik huquqidan" mahrum etiladi. Agar ona go'dagini jismonan mahv etsa, shubhasiz, qamaladi. Ammo o'zi dunyoga keltirgan bolasining bolaligini o'g'irlasa, bolaligini bo'g'ib o'ldirsa - unga jazo yo'q. Shu bois onasiga jazoni "Qassob"ning o'zi o'ylab topdi, o'zi hukm qildi, o'zi ijro etdi. Bu hukm va ijro hech bir so'roq qog'ozlarida qayd etilmagan. Umri fohishalik bilan o'tgan ayol jasadining mayda-mayda bo'laklari huzurini shahar ahlatxonasidagi itlar ko'rishdi. Shubhasizki, bu itlardan hech kim "Sen bugun kimning go'shtini yeding?" deb so'ramaydi...

Onasiga doir voqealar, o'smirlikning sururli damlari uning uchun olis o'tmish bo'lsa-da, unutilgan xotiralar emasdi. Uning pokizaroq ko'ngil mulki shugina edi va undan birovnining bahramand bo'lishiga yo'l qo'yilmasdi. Ufadagi tergovchiga, sud raisiga bu ko'ngil mulki eshiklarini ochgan taqdirda ham, birinchi qadamga undagan, majbur etgan ruhiy holat baribir inobatga olinmas edi. "O'zi yaxshi bola ekan, muhit majburlabdi", degan fikr yoki to'xtam uning jonini saqlab qololmasdi.

Hozirgi chorasi ham cho'kayotgan odamning xasga tirmashishi kabi ekanini fahmlasa-da, chiqmagan jondan umidi bor edi.

- Menga qara, faraon, - dedi "Qassob" Solievning orqasiga yengil turtib. - Sheriklaring seni sariq chaqaga ham olmas ekan.

O'lishing tayin bo'lib qoldi.

- O'lishimiz, degin.

- Ha, albatta birga o'lamiz.

- Xuddi egizaklar kabi, - Soliev shunday deb mahzun tarzda kulimsiradi. "Qassob" bu alamli chehrani ko'rmadi. Shu nuqtaga tikilganicha har qanday tasodifga shay turganlarning ayrimlari ilg'ashdi-yu, ammo uning nima sababdan kulimsiraganini fahmlashma-di.

- Yo'q, faraon, - dedi "Qassob" yumshoqroq ohang-da. - Egizaklar uch-to'rt daqiqa farqi bilan tug'ilishadi. Sen bilan men esam bir nafasda o'lamiz. Men-ku baribir itday otib tashlanadigan odamman. Ha, senlar meni bir hayvon qatorida ko'rsalaring ham odamman. Quturgan itni otib tashlab qanday rohatlansalaring meni ham o'ldirib shunday huzurlanasanlar. Faqat sengina maza qila olmaysan. To'g'rimi, alam qilyaptimi?

- Yo'q.

- Quloqqa lag'mon ilma.

- Bo'ladigan gapni aytyapman: o'limdan qo'rqmayman. Gap qachon o'lishda emas, qanday o'lishda.

- Ha... hali shunaqami? - "Qassob" bir oz o'yga toldi. So'ng tizzasi bilan yana tepdi. - Men bilan birga o'lishdan hazar qilyapsanmi? Taqdiring shu ekan, faraon, chida. Sen menga o'xshaganlardan nafratlanib yashading. Men esa senga

o'xshaganlardan nafratlanib yashadim. Men qaerda tug'ildimu qanday hayot kechirdim? Men boshqa olam edim, sen boshqa dunyo eding. Qara, taqdir meni shu yerlarga haydab kelib, qo'llarimizni bog'ladi. Demak, taqdirimiz bir ekan. Senga o'zingning yo'ling ma'qul edi. Shu yo'lingni to'g'ri deb bilding. Menga esa o'zinning yo'lim ma'qul edi. Endi nima deysan?

- Nima derdim, qo'llarni bog'lab turgan bu kishan sen aytgan taqdir zanjiri emas.

Soliev "Qassob"ning yashagan olami haqida, bu olamning falsafasi haqida uch-to'rt og'iz gap aytmoqchi edi, ammo fikridan qaytib, gapni shu tarzda qisqa qilib qo'ya qoldi. Umr bo'yi balchiq suvidan bahra olgan odamga buloq suvining afzalligini gapirishdan ne naf? Jarga qulayotgan, halokati aniq bo'lgan kimsani "jarga yaqinlashma", deb ogohlantirishdan ne naf?

- Faraon, sen Xudoga ishonasanmi?

Kutilmagan savolga Soliev darrov javob bera olmadi.

- Faraon, o'lib qoldingmi, javob ber, Xudoga ishonasanmi?

- Ishonaman.

- Ahmoqsan. Men esa ishonmayman. Xudoga ishonsang ayt-chi, nima uchun meni bunaqa qilib qo'ydi?

- Xudoga ishonmaganing uchun.

- Laqillama, faraon, ishongan sen ham, ishonmagan men ham bir xilda o'lyapmiz-ku?

- Men hali o'layotganim yo'q.

- O'lyapsan... o'lib bo'lding, faraon. Faqat o'limingni rasmiylashtirish qoldi. Joning ishonganing Xudoning emas, mening qo'limda.

Istasam hozir o'lasan, xohlasam ertalabgacha yashaysan. Sen o'zingni yaxshi odam deb hisoblaysan-a? Men esa sening nazaringda eng yovuz, eng tuban, eng iflos odamman. Sen meni tanimasang ham shunday deb hisoblaysan. Chunki men - odamxo'rman. Sen shu ma'lumotga ishonib meni o'ldirish maqsadida bu yerga kelgan eding. Sendan oldin-roq men sherigingni otdim. Bunga ham men aybdormanmi? Yo'q, bir so'takning qo'lga to'pponcha berib qo'ygan sen aybdorsan. Men o'zimni himoya qildim, uni o'ldirmasam o'zim o'lardim. Xotinni garovga olmaganimda o'sha zahoti otarding meni. O'ylab ham o'tirmay otarding, a? Axir sen u xotinning kimligini bilmaysan-ku? Balki u mendan ham battardir? Balki u yigirmata erkakni avrab, to'shagiga olib kirgandir, keyin o'ldirib, go'shtini yegandir? Senlar men o'ldirgan xotinlarga achinasanlar, a? Kimlar edi ular, bilmaysan-ku? Bilmay turib achinaverasan. Hammasining erlari bor edi, bolalari bor edi. Erlari bo'la turib men bilan o'ynashishdi. Buzuqliklari uchun erlari ham indamaydi, senlar ham jazolamaysanlar. Eriga xiyonat qilish jinoyat emasmi? Jinoyat. Odam o'ldirishdan ham battar jinoyat. Shuning uchun men ularni jazoladim. Bu yaxshiligim uchun senlar meni o'limga hukm qildinglar. Bu adolatdan emas, faraon.

Hozir seni qo'yib yuborsam boshimga yuzlab o'qlar yog'iladi. Badanimni ilma-teshik qilib tashlaysanlar. Menga bittagina o'q kifoya qilishiga aqlaring yetmaydi. Faraon, nega jimsan? Mening haqiqatim oldida Xudoying ham jim qoladi. Sen "Xudoga ishonaman", deysan. Laqillama, faraon, sen Xudoga emas, to'pponchangga ishonasan. Sening Xudoying shu to'pponcha, payg'ambaring manavi kishan. Ana, sening Xudoying ham, payg'ambaring ham menga xizmat qilyapti. Dodingni kimga aytasan?

- Birinchi marta qachon odam o'ldirgan eding?

- Ha, faraon, bu senga nima uchun kerak bo'lib qoldi.

- O'sha paytda qo'limga tushganingda uch-to'rt og'iz gap gapirar edim. Endi foydasi yo'q. Senga qarab o'sha paytda o'q uzilgan. Faqat yuragingga sanchilishi qoldi. Sen balki bugun qutulib ketarsan, lekin bilib qo'y, o'q iziga qaytmaydi, senga atab uzilganmi, demak, adashmaydi. Hukmni Ufadagi sud chiqardi, deyapsanmi, bekor gap. O'sha birinchi qadamingda o'zingga o'zing hukm o'qigansan. O'qni ham o'zing uzgansan. Boshqalardan o'pkalama.

- Shundaymi, u holda o'lim men uchun najot, sen uchun esa falokat, jazo ekan. Bunga nima deysan?

- Men o'limning sharpasini sezmayapman.

"Qassob" shunaqami, "sezmasang, sezib ol", deganday panjasidagi bombani Solievning ko'kragiga qattiqroq bosdi. O'zini hotirjam tutishga harakat qilayotgan Soliev shundan so'ng o'zini behol sezdi. Yo'q, "hozir bomba portlar, tanam qiyma-qiyma bo'lib ketar", deb qo'rqmadi. Xizmati yuzasidan hamisha o'lim bilan berkinmashoq o'ynaydigan odamning yengil turtkidan vahimaga tushishi mumkin emas. Alhol, Soliev vujudidagi behollik sababini bilmadi. Bu sababni keyinroq, shiftga tikilib yotgan damlarda anglaydi. Odam bolasi tug'ilib, dunyoni ko'rgan onidan o'lim bilan quvlashmashoq o'yinini boshlaydi. O'lim quvlaydi, odam bolasi esa qochaveradi. Kimdir bu o'yinda tez charchaydi, o'lim tezgina quvib yetadi. Ba'zilar esa uzoq, juda uzoq qochadi. Hatto o'lim tezroq yugura qolsa edi, tezroq menga yeta qolsa edi, deb nolalar qiladi. Hatto yugurib horigani uchun sekinroq yura boshlaydi. Ne g'amki, shu onda o'lim ham yugurishni bas qiladi. Yugura-yugura charchagan, hayotdan to'ygan odam o'lim yeta qolsaydi, degan ilinjda to'xtaydi. Ne qayg'uki, o'lim ham to'xtaydi. Chunki... quvlashmashoq o'yinining nihoyasi, oqibati qochayotganning ham, quvlayotganning ham ixtiyorida emas. Holiqi olam belgilagan vaqt va manzilga yetilgunga qadar bu o'yin davom etaveradi. Solievni quvib kelayotgan sayyod - o'lim ayni shu bekatda saydiga yetib keldimi ekan? Buni yolg'iz Yaratgan biladi.

III bob

1

Uchoq bekasi Maskov o'n ikki darajali sovuq bilan qarshilayotganini e'lon qilib, ehtiyot kamarlarini bog'lagan holda qo'nishga tayyorgarlik ko'rishni iltimos qildi.

G'ildiraklar yerga do'qillab tegib, uchoq silkinganida Manzura "Xudoga shukr", deb pichirladi. Uyiga yetib olishiga hali fursat bo'lsa-da ayriliq kunlarining tugayotgani uning qalbini quvonch nuri bilan yoritdi. Shuning barobarida shodlik quyoshi yuzini tashvish buluti to'sishga urindi.

Chuvrindining o'limi haqidagi xabarni eshitgach, qaytish ixtiyorini bildirdi-yu, uyiga qo'ng'iroq qilib ahdini eriga bildirishdan cho'chidi. Ana shu damlarda Asadbekning o'zi qo'ng'iroq qilib mushkulini bir oz yengillashtirdi. Odatdagi salom-alikdan so'ng Manzura yurak yutgan holda so'ramoqchi bo'ldi:

- Adasi, Mahmudjonga...

Savolini oxiriga yetkaza olmay erining to'ng javobini eshitdi:

- Ishing bo'lmasin...

Darvoqe, Manzura erining hayotiga, ishlariga aralashmoq huquqidan mahrum ekanini unutibdi. Asadbek, faqat u emas, balki boshqa erkaklar ham "umr yo'ldoshi" deb atalguvchi xotinlarining chegarasini aniq belgilab qo'yishadi. Halqadan iborat bu hudud orasidagina ayollar erlarining umrlariga yo'ldosh bo'lishlari mumkin, ya'nikim, to'shakda erning ko'nglini olish, bolalar tug'ib berish, farzandlarni tarbiyalash, erning issiq-sovug'idan xabardor bo'lib turish huquqi ularga to'laligicha berilgan. Bu huquq halqasidan bir qarich chiqish yoki chiqishga urinish, agar omadli bo'lsalar so'kish bilan, sho'rpe shona bo'lsalar kaltak bilan mukofotlanadi.

Har bir ayol kabi Manzura ham bilib-bilmay ba'zan chegara chiziqclariga yaqinlashib qoladi. Erining "ishing bo'lmasin", yoki "aqling yetmaydigan ishlarga aralashma" deb to'ng'illashi unga chegarada turgan askarning "To'xta, otaman!" degan hayqirig'iday eshitilib, yalang oyog'i bilan cho'g'ni bosib olgan odam holatida iziga qayta qolardi. Asadbek so'nggi marta qo'ng'iroq qilganida ham o'z odatiga sodiq qoldi: savolining yarmini ichiga yutib "ishing bo'lmasin", degan javobdan qanoatlana qoldi. Eri "Yana nima gaping bor?" degach, ahdini aytishga qiynalib, bir zum tildan qoldi.

- Nima, o'lib qoldingmi? Gapir, gaping bo'lsa! - degan amrdan so'ng tiliga jon qaytganday bo'ldi-yu, tutila-tutula maqsadini ma'lum qildi. Bu xabarni eshitgan Asadbek jimib qoldi. Manzura vulqon otulishini kutgan bechora holida, barmoqlaridagi qaltiroqni oshkor qilmaslik uchun go'shakni mahkamroq qisib, qulog'iga qattiqroq bosdi-da, ro'parasidagi o'g'illariga najot ko'zlari bilan boqdi. Abdulhamid onasidagi o'zgarishni sezib "aybni bizga yuklayvering" degan ma'noda ko'rsatgich barmog'ini ko'kragiga nuqib qo'ydi.

Manzura kutgan vulqon portlamadi, vazmin, dardli ovoz eshitildi:

- Seni birov haydadimi?

- Yo'q, adasi, o'g'illaringiz...

- Samadga ber.

O'g'lining salomiga sovuq tarzda alik olgan Asadbek qachon uchishlarini so'rab, Maskovga kutib oluvchi odam yuborajagini aytishdan nariga o'tmadi

Asadbek o'g'illariga indamaydi, zahrini Manzura sochadi. Manzura ishonchli qalqoni bilan o'zini himoya qilishga har on shay bo'lsa-da, eri otgan zaharli so'z toshlari bu qalqonni yorib o'ta olmasligini yaxshi bilsa-da, baribir zirillab turadi. Nikoh kechasi Asadbek chimildiqa kirib kelishidan sal oldin yangasining "nima bo'lsayam hamisha bitta gapdan qolishni o'rgan", degan o'giti butun umr davomida unga ishonchli qalqon sifatida xizmat qildi. Agar har safar bitta gapdan qolganida bittadan gugurt cho'pi tashlab qo'yaverganidami shaharni cho'p bosib ketishi aniq edi. Erinmagan odam bu cho'plarni temir yo'li singari terib chiqsa Yer yuzini necha bora aylana ekan...

Erga tegib kaltak yemaganining bir sababi Asadbekning onasi taqdirini unutmagani bo'lsa, ikkinchisi ana shu "bir gapdan qolish" deb ataluvchi qalqon himoyasida ekanligi edi.

Maskovning muzlagan yeriga qadam qo'ygan Manzu-ra navbatdagi "bir gapdan qolish" uchun uyiga oshiqardi.

Chegarachilar nazoratidan o'tib, bojxona rasm-rusm-lari maydonchasiga o'tishganida Manzura to'siq orti- da turgan Jamshidni ko'rdi-yu, toshday qotdi. Hatto kipriklar ham harakatdan qoldilar. Abdusamad jomadonlar bilan ovora edi. Akasiga ko'maklashishga hozirlangan Abdulhamid onasidagi o'zgarishni sezib, to'xtadi. Onasi tikilib turgan tomonga qarab Jamshidni ko'rdi-yu, jilmayganicha qo'lini havolatib, salomlashgan bo'ldi.

So'ng onasiga:

- Jamshid akam kelibdilar, oyi, - dedi.
- Voy tavba, astag'firulloh! - dedi Manzura pichirlab.
- Ha, oyi? - dedi ajablangan Abdulhamid.
- Rostdanam Jamshid akangmi?
- Ha, tanimadingizmi?

Tanimaganida bunchalik holsizlanmas edi. Boshqa a'yonlarga nisbatan yaqinroq, suyumliroq bo'lgan Jamshidning o'limini Manzura o'g'illariga aytmagandi. Ku-yib, qovjirab, deyarli ko'mirga aylangan jasad uchun Chuvrindining uyida o'zi o'rin solganini, g'assol kelguniga qadar ona qatorida murdani yonida o'tirganini, so'ngroq esa Jamshidning o'limini eshitgan Zaynabning o'zini osganini aytganida Abdulhamid bunday deb so'ramagan bo'lar edi.

O'g'li tanidi. Demak, to'siq ortidagi yigit - Jamshid. Unda Chuvrindining uyida kimning o'ligiga o'rin soldi? Yo tirilib qaytdimi bu yigit? Ko'mirga aylanganini ko'rmaganida ham "tirilibdi" degan gapga ishonishi mumkin edi. Balki ko'rayotgani arvohdir? U holda... o'g'liga ham arvoch ko'rindimi?

Bojxonachilarga jomadonlarni ochib ko'rsatayotgan Abdusamad gap talashib ovozi balandlatgach, ona-bola beixtiyor o'sha tomonga qarashdi. Abdulhamid "Sizlar shu yerda turinglar", deb kelinlar bilan Manzurani qoldirib, o'zi akasi tomon yurdi.

O'g'illarining gap talashayotganidan, bojxonachilarning zarda qilayotganlaridan xavotirlangan Manzura kelinlariga "shu yerda jilmanglar", deb farzandlariga yaqinlashdi. O'rischani durustroq bilmagani sababli nima voqea yuz berganini darrov anglamadi. Anglamasa-da, yarim o'rischa, yarim o'zbekchalab bolalarini himoya qila ketdi. Go'shtdor malla bojxonachi "grajdanka, siz nari turing" deb Manzuraning bilagidan ushlaganida Abdulhamid qizishib "Nega onamni turtasan!" deganiga uning qo'lini siltab tortdi. Dahanaki jang Manzura kelishi bilan rosmama olishuvga aylanib ketay dedi. Abdusamad ukasini chetga tortib tanbeh berayotganida Jamshid to'siq eshigi oldidagi soqchi yigit kaftiga pul qistirdi-da, shoshganicha yigitlarga yaqinlashdi.

- Kennayi, siz kelinlaringizning yoniga borib tura qoling, - dedi. Keyin Manzuraning nari ketishini kutmay, Abdulhamidning yelkasini ushlab silkitdi: - Kallang bormi, kimga osilyapsan?

- O'zini ko'rmaysizmi?

- O'chir, ahmoq!

Manzura joyiga qaytgach, Jamshid aka-ukalarni ham qoldirib bojxonachilar bilan o'zi gaplasha boshladi. Oqibat shu bo'ldiki, o'zi bilan kelgan yigitga ayollarni topshirib mehmonxonaga jo'natdi. Aka-ukani esa yuklari bilan birga milisaxonaga olib ketdilar.

Ular bilan izma-iz yetib kelgan Jamshid milisaxonaning kattalari bilan til topishga urindi. Bojxonada taftish qaydnomasi yozilmagani uchun bu yerda ish oson bitar, deb o'ylab yanglishgan edi. Milisaxonada ham tergovchi so'roqni boshlamay aka-ukalarni "izolyator" deb atalmish vaqtinchalik qamoqqa qamadi. Jamshid "Ish"ning rasmiylashtirilishiga shoshilishmayotganidan, gaplarini bee'tibor tinglashayotganidan bir shumlikni sezdi. Shu bois ular qarshisida ko'pam elanmay, iziga qaytdi. Telegrafga kirib Bek akasiga noxush xabarni bildirdi-da:

- Yuklaridan qora dori chiqqanmish, - deb izoh berdi.

Bu gapdan so'ng Asadbekdan bir necha soniya sado chiqmadi.

- Xongireyga aytammikin? - deb so'radi Jamshid.

Bu safar javob hayallamadi:

- Yo'q, - dedi Asadbek bo'g'iq ovozda. - Sen aralashmay tur, o'zim yetib boraman.

Milisalarga gapi o'tmagach, Jamshid Xongireyga uchrashmoqni o'yladi-yu, ammo "Xongireyning ishi bo'lsa-chi, bu?" degan savol xayolini bir yoritib o'tdi. "Agar bu ishda Xongireyning qo'li bo'lsa, gapimni sariq chaqaga olmaydi, Bek akamning oyoqlariga bosh urib kelishlarini xohlaydi, degan fikr uni to'xtatdi.

Jamshiddan sovuq xabarni eshitgan Asadbek ham birinchi galda Xongireyni esladi. Esladi-yu, maqsadini ham angladi: endi oyoqlariga bosh urib borishdan o'zga chorasi yo'q. Shu topgacha erkakman, deb qaddini g'oz tutib yurgan Asadbek endi egilishga majbur. Bu qimor o'yiniga anov-manov narsa emas, o'g'illarining jonlari tikilgan. Ko'ngli shu xorlikni sezardi. Sezgani uchun ham ularning qaytishlarini istamayotgan edi.

Xojasiga shumxabar yetkazgan Jamshid "Bek akamning jahllari chiqdi" deb o'yladi. U jahl emas, naq jonning o'zi chiqayozganini fahmlamadi. Shumxabarni eshitgan topda Asadbek bo'lajak xorlikni, ta'zim qilib borib balchiqqa bulganishini o'ylamadi. Yo'q, buni ancha keyin o'ylaydi. Hozir uning ko'zlariga faqat bolalarining joni ko'rindi. "Bolalar qamoqda" degan gap unga "bolalar tobutda" deyilganday eshitilib, vujudiga muz yugurdi. Jamshidning "gaplashdim, ancha yumshatdim", deyishi ham bu muzni erita olmadi. O'zining tezda yetib borajagini aytgach, "Kennayingga indamay qo'ya qol", dedi.

Hojasi ogohlantirmasa ham Jamshid nima voqea yuz berganini yangasiga aytmas edi. Vahima to'riga o'rilib yig'iga bandi bo'lib o'tirgan ayollarga "ahvol chatoq, yukinglar orasidan ancha qoradori chiqibdi" de-yishining oqibatini yaxshi bilardi.

Manzura mehmonxonaga joylashguniga qadar, yuragi yorilib ketguday darajada potirlab urayotgan bo'lsa-da, alamli yig'i bo'g'zidan bo'g'sa-da, o'zini tutishga kuch topdi. Xonaga kirib oromkursiga omonat o'tirdi. O'tirdiyu mushuk panjasidagi onasiga mo'tlillab tikilayotgan kabutar poloqonlari holidagi kelinlarining ko'zlariga ko'zi tushgach boshqa chiday olmadi. Yuvinish xonasiga o'tib unsiz yig'ladi. Qalbidan nido vulqoni portlagan bo'lsa ham ovoz chiqarmadi. Unsiz yig'lamoq - uning qismati.

Yaratgan unga shu azobni ravo ko'rgan ekan, dardini kimlarga aytsin?

Hamma uni baxtli hisoblaydi. Agar yemoq-ichmoq, kiyinmoq, bezanmoq baxt hisoblansa Manzurani eng baxtli ayollardan biri demog mumkin. O'lchovi, zamoni, makoni bo'lmagan baxt atalmish tushunchaga Manzuraning o'zi ham tushunmaydi.

Manzurani baxtli deb hisoblovchilar, "shu ayolga nasib etganingdan menga ham ber", deb Tangriga tavallo qilg'uvchilar uni hozirgi ahvolda bir ko'rsalar edi, "agar baxt shu bo'lsa baxtsizligi qanday ekan?" degan muammoga javob topa olmay yana Yaratganga yuzlanar va bu ayolga o'xshatib qo'yamasligini so'rar edilar.

Manzuraning qorni to'q, usti but bo'lishi barobarida tashvish sandig'i ham to'la edi. U tanish-notanish odamlar og'zidan ba'zan to'g'ri, ba'zan mish-mishlarni eshitib qolganida "bundan ko'ra qimor o'ynab yurganlari ma'qul edi", deb qo'yardi. Qaytar dunyo, deganlaridek, boshqalarga ravo ko'rilgan zulm farzandlariga qaytishi mumkinligini o'ylaganda esa badaniga muz yugurib "qimor

o'ynab, meni yutqizib yuborganlari ming marta afzal edi", deb qo'yardi. Deyishga derdi-yu, ke-yinroq noshukrlikka yo'l qo'yganini fahmlab, tavba qilardi. Shu topgacha xonadoni boshiga qora kunlar tushmagani balki shu tavbalar, duolar tufaylidir? Shiddat bilan bostirib kelayotgan qora kunlar seli qarshisida endi uning tavbalari, duolari o'zlik qilib qolgandir?

Roviylar ayturlarkim, cho'pon suruvni qaytargach, sovlqlarni sog'ib, bir qultum sutga ham xiyonat qilmay, xo'jasiga berarkan. Xo'jayin esa sutga suv qo'shib, pullarkan. Cho'pon xo'jasini haromdan qaytarmoqchi bo'lganida da'vati evaziga orqasidan tepki yebdi. Bir kuni suruv o'tlab yurganda qo'qqisidan sel kelibdi-yu, qo'ylarni surib ketibdi. Oqshomda so'ppayib qaytayotgan cho'ponini ko'rib, xo'jayin "Qo'ylar qani?" deb so'rabdi. "Siz sutga qo'shgan suvlar yig'ilib selga aylandi-yu, suruvni surib ketdi", debdi cho'pon.

Har qanday aybli ishlar, gunoh amallar yig'indisining tomchilardan vujudga kelgan ko'l kabi sel qudratiga ega bo'lishini va bu qudrat jazo darvozalarini ochib yuborajagini ko'p qatori Manzura ham bilmasdi. Qizi Zaynab o'g'irlangan kuni bu jazo darvozasining qiya ochilganini, endi esa baralla ochila borayotganini u fikr qilib ko'rmadi. Boshlari uzra jazo shabadalari esa boshlaganda er-xotin tavba bilan sajdaga bosh qo'yganlarida balki ibodatlari jazo seli yo'lga to'g'on bo'la qolarmidi, vallohi a'lam? Endi esa kech.

Yoz chillasi o'rnini navbahor qayta egallay olmagani kabi g'am-tashvish bulutlaridan yog'ila boshlagan alam do'llariga chora yo'q endi.

Manzura bugungi holatdan eziladi. Yuragi esa ertaning alamlaridan so'zlamoqni istab behalovat tepadi. U esa tilsiz yuragining faryod bilan aytayotgan so'zlarini anglamaydi.

Ular kuzatib kelib, mehmonxonaga joylashtirgan yigit chaqirtirgan restoran xodimlari dasturxon tuzadilar. Manzuraning ham, kelinlarining ham tomoqlaridan ovqat yoki bir tishlam non tugul, bir qultum choy ham o'tmadi.

Manzura kelinlariga nima deb izoh berishni ham, nima deb yupatishni ham bilmas edi. Uning o'zi shu topda bir dononing izohiga, bir mehribonning ovutishiga muhtoj edi. Mushtariy quyib uzatgan choyni olishga oldi-yu, ko'ngil uchun labiga ham olib bormadi. Ko'zi kelinlarining nigohlari bilan to'qnashgach, shu bolalarni tug'ib katta ayb ish qilib qo'yganday boshini xam qildi.

Cho'lponoy ham, Mushtariy ham savol muhrlangan nazarlariga qaynonalaridan javob talab qilmayotgan edilar. Ota-onalarining hikoyalari orqali bu mamlakatni och, vahshiy bo'ri ko'rinishida tasavvur etgan, bir havotir bilan yo'lga chiqqan kelinlarning yuragi qush hadigi bilan tepardi. Ota-onalari yurtlariga kimlar hukmron ekanliklarini bilib tursalar-da, mamlakatdagi keyingi o'zgarishlarga umid bilan qarab, Asadbekning o'g'illarini kuyov qilmoqlikka jazm etgan edilar.

Bo'rilar hukmidagi o'rmonda qashqiru shoqollar ham davr surishini ular hisobga olmagan edilar. "Mubham u diyorda qanday yashab ketarkinmiz?" degan tashvishdagi kelinlarga bu hodisa kutilmagan, ajabtovur tuyulmadi. Ularning yuraklari qandaydir noxush voqeaning albatta sodir bo'lajagini sezgan edi. Ammo "mamlakat tuprog'iga qadam qo'yishga ulgurmay erlarimiz hibsga olinarlar" deb o'ylashmagan edi. Yaxshiki ular Olmon polisi bilan Moskva milisasi orasida osmon bilan yercha farq borligini bilishmaydi. "Advokatlar ishtirokidagi savol-javobdan so'ng hademay chiqib kelishadi" degan o'y ularni bir oz bo'lsa-da, xotirjamlikda ushlab turardi. Erklarining zax va sovuq, qorong'u va badbo'y qamoq xonasida qunishib o'tirishganini bilishsami, buni Manzura ham bilsami, uchovlarining azador xotin holatiga tushmoqliklari aniq edi. Yurt sog'inchi bilan umr kechirayotgan ota-onalarining armonlari soyasida ulg'aygan qizlar nikohdan so'ng tanmahramlaridan vatanlari haqida eshitgan nurli hikoyalarga bir ishonib, bir ishonmay safarga o'tlanishgan edilar. Abdusamad ham, Abdulhamid ham ularni aldamaq edilar. Ular Rusiya istilosida unsiz ingrayotgan Vatan nolalarini emas, quyosh nurida yashnayotgan yurt tabiatini maqtagan edilar. Buning uchun ularni yolg'onchiga chiqarmoq noo'rindir, chunki Vatan turib ular Vatan nolalarini eshitmas edilar. Bu azobli ingroqni armonda yashayotganlar jon quloqlari bilan tinglab, yuraklaridagi nolalari bilan jo'r bo'lar edilar. "Bedardning oldida boshimni og'ritma", deganlaridek to'kin dasturxon atrofida ulg'aygan bolalarning Vatan alamlaridan voqif bo'lmoqliklari mumkin emas edi. Abdusamad bilan Cho'lponoy, Abdulhamid bilan Mushtariy bir-birlariga aynan shu to'kin dasturxon birlashtirib turardi. Dunyoni anglamak, Vatan taqdiriga kuyunmak borasida ularning qalblari boshqa-boshqa edi. Shuning barobarinda Asadbek bilan Muzaffarxon, Manzura bilan Guluzor begim ham bu masalada o'zga-o'zga olamning fuqarolari edilar.

2

Jamshid taksiga o'tirib mehmonxonaga yaqinlashganida xojasidan bir narsani so'rab olmaganini fahmlab, afsuslandi. Shu bois mehmonxona nazoratchisi cho'ntagiga besh so'mlikni qistirib ichkari o'tgach, yuqoriga ko'tarilmay, telefon ko'shklari tomon yurdi. Asadbek a'yonining ovozi eshitishi bilan xavotirlanib:

- Yana nima bo'ldi? - deb so'radi.

- Kennayimlarni jo'natib yubora qolsammikin, deb so'ramoqchiydim...

Asadbek bu masalani Jamshid aytmasdan ilgariroq hal qilib qo'ygan edi. Shu sababli javobni hayallatmadi:

- Tayyor turlaring, odam boradi.

Jamshid yettinchi qavatga ko'tarilib, ayollar joylashgan xona eshigi oldidagi sherigiga yaqinlashdi.

- Aytganingizday choy-poy qildim, - dedi yigit Jamshidning savol nazariga javoban.

- Yig'i-sig'i qilishmayaptimi?

- Yo'q.

- Bitta-yarimta kuzatmayaptimi, sezmadimmi?

- Yo'q. Birov yaqinlashmadi.

- Ichkarida gap-so'z bo'lmadimi? - Jamshid shunday deb shiftga qarab oldi. U ovoz yozib oluvchi uskunalar o'rnatilgan bo'lishi mumkin, degan gumonda sherigini avvalroq ogohlantirgan edi. Yigit hozirgi savoldan Jamshidning maqsadini anglab, "yo'q" degan ma'noda bosh chayqadi. Shundan so'ng Jamshid eshikni asta taqillatib, so'ng qiya ochdi-da:

- Kennayi, kirsam maylimi? - deb so'radi.

Qafasga solingan qushlar holatidagi ayollar qiya ochilgan eshikka najot ko'zlari bilan qarashdi. Jamshidning ortidan Abdusamat bilan Abdulhamidni ko'rmoq ilinjida termuldilar. Jamshid ostonaga hatlab ichkari kirganidan so'ng ham eshikdan ko'zlarini uzmadilar. Manzura Jamshidga yaqinlashib, paltosining yoqasini asta ushladi-da:

- O'g'illarim qani? - deb yengil siltadi.

- O'zgina qog'ozbozlik ishlari bor ekan, kelib qolishadi, - dedi Jamshid xotirjam tarzda.

Ona qalbi bu xotirjamlik pardasi ortida yolg'on yashiringanini sezib, Jamshidning ko'zlariga tikildi. Asadbekning badanni teshib yuborguday o'tkir nigohlariga ko'nikib qolgan Jamshid uchun bu ma'suma ko'zlarning tikilishi nima ekan? Jamshid xuddi hech

qanday voqea yuz bermaganday, o'g'illari rostdan ham hozir kirib keladiganday xotirjam tarzda qarab turaverdi, hatto sal jilmaygan ham bo'ldi.

- To'g'risini ayt, - dedi Manzura titroq ovozi - da. - ularni... qo'yib yuborishdimi?

Manzura aslida "ularni qamashmadimi?" deb so'ramoqchi edi. Ammo bu xunuk so'zni tilga olishdan irganib "qo'yib yuborishdimi?" deb so'radi. Jamshid Manzura tilidan uchishi mumkin bo'lgan savol o'qlariga javob-qalqonlarini tayyorlab qo'ygan edi.

- Kennayi, bollarni ushlashgani yo'q-ku? - Jamshid shunday deb mo'ltillaganicha tikilib turgan kelinlarga qarab jilmaydi. - Biz tomonlarda qog'ozbozlikni yaxshi ko'rishadi. Bitta harf noto'g'ri tushsa ham qitmirlik qilaverishadi.

- Qoradorichi? - dedi Manzura pastroq ovozi.

- Shunga ishondingizmi? Bojxonaning tomog'i qichishsa shunaqa qiliq qiladi. Nafsigga urib qo'ydim, tinchishdi. Agar rostdanam qoradori bo'lganida qog'ozlar to'ldirishardi, hammayoqni vahimaga to'ldirib yuborishardi. Bitta ham qog'oz yozishmadi-ku, o'zingiz ko'rdingiz-ku?

Manzura "aldamayapsanmi?" deganday unga qarab turaverdi, paltosining yoqasini bo'shatmadi. Jamshid esa o'z onasini quchgan mehribon o'g'il kabi Manzuraning yelkasiga kaftini qo'ydi:

- Hozir aka bilan gaplashdim, - dedi suyunchilik xabari bildirganday.

- Aytardingmi, chaqirdingmi?

Bu savol uning mo'ljalida yo'q edi, shu sababli bir oz gangidi. "Chaqirdim, keladilar" desa ishning jiddiyligi sezilib qoladi.

"Kelmas ekanlar", desa uyga qaytishganida bu yolg'oni ham fosh bo'ladi. Jamshid "Nima bo'lganda ham uyga yetib borishaverishsinchi" degan fikrda:

- Akam kutyaptilar. Aslida bir-ikki kun Maskovda aylantiray devdim...

Jamshidning gapi chala qoldi. Manzura qo'lini uning yoqasidan olib salgina chekindi-da:

- Ha, Maskoviyam juvonmarg bo'lsin! - dedi.

Bu gapdan Jamshid jonlandi:

- Akam ham shunday dedilar. Hozir sizlarni kuzatib qo'yar ekanman. Bolalar bilan o'zim izma-iz yetib boraman.

Manzura "shunday qilamizmi?" deganday kelinlariga qarab oldi-da, ulardan javob kutmay qarorini aytdi:

- Birga ketamiz. Bir kun ming kun emas, kutamiz.

- Bilmadim... - Jamshid siquvga olib ularning hadikdagi yuraklarini yanada ezmaslik uchun sukut saqladi. So'ng ilojisiz odamning ovozi bilan davom et-di: - Akam nima der ekanlar. Hozir odam keladi.

- Kim?

Kim kelishini Jamshidning o'zi ham bilmas edi. Shu sababli mujmal javob qildi:

- Akam shu yerdagi yaqinlariga tayinlabdilar. Agar xohlasangiz telefonni ulay, akam bilan o'zingiz gaplasha qoling.

Jamshid Manzurani ko'ndirish uchun atayin shunday dedi. U yanglishmadi - mo'ljalni aniq oldi. Eri bilan gaplashish haqidagi taklifni Manzura o'ylab ham o'tirmay rad qildi:

- Yo'q... kerakmas.

Manzura xonaga kirishi bilan uyga qo'ng'iroq qilishni o'ylagan edi. Ammo erining qahrli ovozi eshitishdan cho'chidi. "Bunga sen o'zing aybdorsan!" degan hukmdan qo'rqdi. Hozir ham ana shu qo'rquv tirnoqlari orasida "yo'q" deb qaytish haqidagi amrga bo'ysunmoqdan o'zga chorasi yo'qligini angladi-yu, bu bilan Jamshidning mushkulini yengil qildi.

Ayollar huzurida qoqqan qoziqdek turish Jamshidga malol kelib, dahlizga chiqdi. Qo'shni xonadan joy olgan bo'lishlariga qaramay, bu eshikdan uzoqlashmagan holda soqchi kabi turishdi. Ularni kuzatib qo'yishi lozim bo'lgan odam hadeganda kelavermagach, Jamshid toqatsizlandi. Xojasidan "Kimga aytgansiz, kim keladi, kim kuzatadi?" deb so'rab olmagan. Bularni so'rashga haqqi ham yo'q edi. Bek akasi lozim topsa o'zi aytardi. Aytmadimi, demak, Jamshid bularni bilmasa ham bo'ladi. Ayniqsa telefonda har qanday gap aytilavermasligini Jamshid yaxshi biladi. Bilgani uchun ham "shuni so'rab olmabman-da" deb afsuslanmadi. Jamshidning betoqatligi zamirida "aytilgan odam keladimi yo yo'qmi?" degan havotir yo'q edi. Xojasi kim bilan-dir gaplashdimi, kimgadir aytdimi, demak, masala hal. Jamshid masalaning tezroq hal bo'lishini, ayollarni tezroq sog'-omon kuzatib, yigitlar holidan xabar olish uchun milisaxonaga qaytishni istayotgan edi.

Ming yillik qari toshbaqa singari sudralayotgan vaqt betoqat yuragini siqayotgan damda ayollar xonasidagi telefon jiringladi.

Manzuraga ham, kelinlarga ham telefonning bemavrid jiringi xuddi ro'paralarida pinakka ketgan bo'g'ma ilonning behos uyg'onib, bosh ko'tarishiday tuyulib, cho'chib ketishdi. Go'shakni ko'tarmoqqa hech birlari jur'at etishmadi. Telefon to'rtinchi marta jiringlaganda Jamshid eshikni taqillatib, kirib keldi. Go'shakni qulog'iga tutib "allo" deyishi bilan qo'ng'iroq qilgan odam salom-aliksiz, muddaoga ko'cha qoldi: tezlik bilan Domodedovoga yetib borishlari lozimligini tayinladi. Gap qisqa va aniq edi. Jamshid "xo'p, yaxshi" deyishga ham ulgurmay aloqa uzildi.

Ko'chaga chiqishganda mijozga mahtal bo'sh taksilarga o'tirishmadi. Biroz kechikibroq chiqqan Jamshidning sherigi xuddi begona odamday ularga e'tibor bermasdan ko'chaning narigi betiga o'tib ketdi. Kelinlar bo'sh mashinalardan biriga o'tirmay izg'irinda kutib turishlari sababini bilmay hayron edilar. Manzura ham ehtiyot chorasi ko'rilyotganini bilmay, tanishlarning mashinasi kelsa kerak, degan o'yda turardi. Qarshi tomondan uch-to'rt bo'sh taksi o'tgandan so'ng, yigit navbatdagsiga qo'l ko'tardi. Manzura uning mashinaga o'tirganini ko'rib "ishi bo'lsa boshqa yoqqa ketayotgandir" deb o'yladi. Ammo oradan bir qancha muddat o'tgach, ayni shu mashina ro'paralarida to'xtagandan so'ng Manzura yigitlarning maqsadini tushundi. Old o'rindiqdagi yigit o'rniga Jamshid o'tirdi, ayollar orqadan joy oldilar. Jamshidning sherigi boshqa mashina to'xtatib, izma-iz yurdi.

"Domodedovo" deb atalmish havolanida ularni hech kim kutib olmadi. Shunday bo'lsa-da, Jamshid qandaydir ko'zlar ta'qib etayotganini his qildi. Telefondagi topshiriqqa binoan pattalarni rasmiylashtiruvchi ikkinchi bo'limdagi oltinsoch juvonga hujjatlarni uzatdi. Juvon bir hujjatga, bir unga qarab oldi-yu, patta ilinjida soatlab mo'ltillab turgan yo'lovchilarga e'tibor ham bermay ishga kirishdi.

Jamshid ayollar oldida, sherigi sal orqaroqda nazoratchining to'sig'idan o'tib, uchoqqa chiqishdi. Ayollar joylashib olishgach ham Jamshid yo'lovchilarga zimdan ko'z tashlab kuzatib turdi. Uchoq bekasi "Siz nega turibsiz, joyingiz qaerda?" degach, Manzura bilan xayr-lashib, pastga tushdi. Zinapoyalar olinib, uchoq uchish maydoniga qarab yurganidan so'nggina iziga qaytdi. Yigitga "Sen Bek akamni kut", deb o'zi milisaxonaga ketdi.

Uchoq bulutlar oqimi bilan olishib, titray-titray yuqoriga ko'tarilgani sayin Manzuraning yuragi ham titrab-titrab, parcha-parcha bo'lib uzilib yerda qolayotganday zirillayverdi. Uyga qaytmoq umidining bu tarzda amalga oshayotganidan alamda bo'lgan ona

qalbining xotirjam tepishi mumkin ham emasdi.

O'ldi deb yurgani yigitning tirik holda ko'rgandagi ajablanishi ham unutildi, uyga qaytgach amalga oshajak suyunchli orzu-havaslar yuzini esa qora bulut to'sdi...

...Darvoza ostonasidan to mehmonxonaga qadar oq poyandoz to'shalgan... Boshlariga oq harir ro'mol tashlagan kelinlari qutlug' qadamlari bilan poyandozni bosib ostonaga hatlaydilar. Ichkariga bir qadam qo'yadilar egilib salom beradilar - taomil shunday: xonadonga, mehmonlarga, shuning barobarinda muborak kunda yo'qlab kelgan ruhlar hurmatiga salom beriladi. Kimdir "hayotlari shirin bo'lsin" degan niyat bilan kelinlari boshi ustidan shirinlik sochadi. Adasi (ya'ni Asadbek!) "hayotlari to'kin bo'lsin", degan niyatda pul sochadi. Keyin avval kelinlarining, so'ng o'g'illarining peshonasidan o'padi. Agar birov kelib Manzuradan "Bu dunyoga nega kelding nega yashading?" deb so'rsa u "mana shu baxtli onlarni ko'rish uchun yashadim" deb javob bermog'i aniq edi. Endi-chi?

Poyandoz solish birovning xayoliga kelarmikin?

Sochqi sochish-chi?

Eri, Asadbek nimani sochadi, pulmi?

Endi pul emas, zahrini sochadi...

Manzura erining qay holda qarshilashini ko'z oldiga keltirib, battar ezildi.

Bulutlar bag'ridan yulqinib chiqqan uchoq titrog'i bosildi. Lekin Manzuraning yuragidagi titrog' so'na qolmadi. Ko'z ilg'amas kenglikdagi osmon uning ko'ziga tor ko'rindi. Pastdagi bulutlar o'rkachining go'zalligi uni maftun etmadi, balki do'zax o'tlarining tutuni bo'lib ko'rindi ko'ziga. U uchoqda uchmadi, badbaxtlik tikonlari ustidan yalangoyoq yugurib yetdi manziliga.

Uchoq qo'ngach, o'rnidan turishga shoshilmadi. Savol nazari bilan qarashgan kelinlariga "odamlar tushib olaverishsin, turtinib yurmaylik", deb izoh berdi. Agar orada tashvish olovi yonmaganida, o'g'illari bag'rida bo'lganida bunday demasdi, o'zi birinchi bo'lib oshiqib tushardi, qush kabi oshiqib uchardi uyi tomon. Hozir esa eri bilan uchrashish onlarini bir necha soniyaga bo'lsa-da, ortga surishni istadi. Go'yo sal kechroq tushsa, o'g'illari ortdagi uchoq bilan izma-iz yetib kelib, uni erining qahrli nigohidan qutqarib qoladiganday edi.

Uchoq zinapoyasidan o'ttiz qadamcha naridagi ikki oq "jiguli" yonida turgan Kesakpolvon Manzurani ko'rishi bilan unga peshvoz chiqib, so'rashdi. Keyin kelinlarning salomiga alik olib, "qiynalmay keldilaringmi?" deb qo'ydi. Manzura erining kutib olishiga unchalik ishonmasa-da, "keldilarmikin?" degan ham ilinj, ham xavotirda mashinalarga qarab oldi.

- Kelinlarning naq shkaladidan topibsan, Manzur! - dedi Kesakpolvon tirjayib.

Bu gap Manzuraga malol kelsa ham, yuragidagi g'amni sezdirib qo'ymaslik uchun bosh iring'ab jilmayishga urindi. Cho'lponoy ham, Mushtariy ham "Manzur" deb sensirashidan bu past bo'lyi jikkak odamni yaqin qarindoshlardan shekilli, deb o'ylashib "kelinlarning naq shkalad"i qanday ekanini anglashmagan bo'lishsa-da, asta jilmayib qo'yishdi. Garchi Asadbek bir necha marta "Bu senga kennayi bo'ladi, sizla" deb tanbeh berganiga qaramay "sen oshnamsan, bu singlim", deb o'z bilganidan qolmagan Kesakpolvonning sansirashiga avvallari Manzura befarq qarardi. Ammo hozir kelinlari huzurida malol keldi.

- Pattani ber, yuklaringni bolalar oladi.

- Yuklarni... ukalaringiz olib kelishadi.

- Ha... Asad aytuvdi.

Manzura old o'rindiqqa, Halimjonning yoniga o'tirdi. Kelinlar orqa o'rindiqdan joy olishdi. Kesakpolvon o'tirgan mashina izma-iz yurdi.

Darvoza ostonasidan to mehmonxonaga qadar bo'lmasa-da, uch-to'rt qadam uzunlikda poyandoz solingan edi.

...faqat sochqi sochilmadi.

...Manzuraning baxtiga g'azabli nigohdan ta'na o'qlari ham yog'ilmadi.

...kelinlarining peshonalaridan o'pib, qutlashi lozim bo'lgan Asadbek ko'rinmadi.

Poyandoz adog'ida jilmayib kutib olgan Zaynab avval kelinoyilari bilan ko'rishib, so'ng onasining bag'riga singib ketdi. Bunday onlarda ona-bolaning yig'lab ko'rishmog'i ayb sanalmaydi, birov ajablanmaydi ham. Bunday yig'i shodlik nishonasi deb izohlanadi. Biroq, hozirgi yig'i faqat sog'ingan yuraklarning emas, balki alamga to'la qalblarning nidosi ham edikim, buni atrofdagilar anglashmadi. Onaning qalbi ham, qizning qalbi ham faqat o'zigagina ma'lum g'am zahridan azoblanib nola qilardi. Agar Manzura qizi boshiga tushgan qora kunlarni bilsami, agar Zaynab akalarining nima sababdan Moskvada qolganlaridan xabar topsami - bu yig'ilar yanada bo'lakcha bo'lar edi.

- Qani, Manzur, fotiha ber, qassob qarab qoldi, - dedi Kesakpolvon ona-bolaning unsiz dil roziga barham berib.

Manzura qizini bag'ridan bo'shatib, yonog'idagi ko'z yoshlarini kafti bilan artirdi-da, Kesakpolvonning kibrli boquvchi xotini, yana "qutlug' bo'lsin"ga chiqishgan qo'shni xotinar bilan yengil-elpi ko'rishib, o'ng qo'lida pichoq bilan fohihaga tayyor turgan qassobga, oyoq ostida bo'ynini cho'zib, bo'g'ziga pichoq qadalishini kutib yotgan qo'yga qaradi.

- Qani, ovmiyn! - dedi Kesakpolvon baland ovozda.

Manzura ham fohihaga qo'l ochib, pichirlaganicha duo qildi. "Ya olamlar Robbisi, o'zingning roziliging uchun atadik, dargohingda qabul et, har na bo'lganda ham yolg'iz o'zingga shukur qilamiz, yolg'iz o'zingga sig'inamiz, yolg'iz o'zingdan umidvormiz, yolg'iz qudrat sohibi o'zingsan!" demadi. "Ey Tangrim, bolalarimni o'zing panohingda asra!" deb munojot qildi. Onaning diliga ham, tiliga ham bundan bo'lak iltijoning kelmog'i mumkin emasdi. Pichirlagan lablardan uchgan qalb nidosini atrofdagilar eshitishmadi. Eshitishlari shart ham emas, chunki tinglovchi ham, duolarni ijobat etuvchi ham Tangri taolodir.

Cho'lponoy ham, Mushtariy ham bu ajabto'vur marosimdan gangigan holda, iymaniyibgina turishardi. Manzura boshga oq ro'mol tashlashni, ostonaga hatlagach salom berishni ularga tayinlamagan edi. Oq ro'mollar jomadonda, jomadon esa Moskvada. Salom berish va boshqa urflarni Moskvadan uchganda yo'l-yo'lakay o'rgatarman, deb o'ylagan edi, aytish ko'ngliga sig'madi.

Qo'y bo'g'ziga pichoq tortilib, qon otilganda Mushtariy cho'chib, "voy!" deb yubordi-yu, yuzini burdi. Bunaqa manzaraga birinchi marta guvoh bo'layotgan opa-singil hurmat-e'tibor ramzi bo'lmish odatni yovvoyilik, hatto vahshiylik belgisi sifatida qabul qilishib, bir oz ko'ngillari og'ridi.

Mehmonxonaga kirib, to'kin dasturxon atrofida duo qilishgach, Zaynab onasi bilan ko'z urishtirib olgach, kelin oyilariga imo-ishora qilib o'rnidan turdi. Qa-yin singillarining maqsadini anglagan kelinlar ijizat so'raganday Manzuraga qarashdi. Manzura "tura qolinglar" degan ma'noda im qoqib qo'ygach, bir oz hijolat bo'lganlari holda o'rinlaridan turib, Zaynabga ergashishdi.

- Akamlar aeroportda qolishdimi? - deb so'radi Zaynab, hovliga chiqishgach.

Kelinlar "xabaringiz yo'qmi?" degan ma'noda ajablanib qarashdi. Cho'lponoy vaziyatni chigallashtirmaslik maqsadida:

- Maskovinda bir ozlik yumushnida yopmoqliklari lozim o'lur emish, - deb izoh berdi.

Zaynab shirin lafzda aytilmish bu so'zlarga yaxshi tushunmasa-da, mulozimat qoidasiga ko'ra jilmayib qo'ydi-da, ro'paradagi uy tomon yurdi. "Qaysi biringiz katta kennoyimsiz?" deb so'rashga iymajib:

- Bu uy Samad akamga, bunisi Hamid akamga atab solingan. Hammomi ham ichida, - dedi. - Kirib chiqasizlarmi?

- Siza cho'x tashakkurlarimiz o'lsin, Zaynab bo- nu, - Mushtariy shunday deb yuzini Zaynabning yuziga qo'ygan tarzda o'pdi.

- Tengri taolo sizdan-da rizo o'lsun, - Cho'lponoy ham shu tarzda o'pgach, har birlari o'zlariga atalgan uyga kirishdi.

Manzura Olmoniyada ekanida, hali qaytish fursati ma'lum bo'lmay turib, avval Chuvrindining xotiniga, so'ng Zaynabga qo'ng'iroq qilgan, kelinlarning uylarini yasatib, kelinlar uchun uch-to'rt sidra kiyim-bosh olib qo'yishni tayinlagan edi. Chuvrindining xotini Elchin fojiasidan so'ng gangib yurgan Zaynabni yoniga olib, shu xayrli ishlar bahonasida ovunar degan maqsadda bozorlarga birga tushib, birga harid qilib, uylarni birga yasatgan edi.

Kelinlar uyga kirib ketishgan damda Manzura mehmonxonadagi ayollarga uzr aytib, tashqariga chiqdi. Zaynab bundan quvonib, onasiga yaqinlashdi-da, mahkam quchoqlab oldi.

- Adang qanilar? - deb so'radi Manzura past ovozd.

- Krasnoyarga ketyapman, dedilar.

- Qachon?

- Bugun.

- Nimaga ketdilar yana, aytmadilarmi?

- Bobomning qabrlariga tosh qo'yarmishlar.

- Voy Xudoyim, shu shartmidi hozir...

Zaynab aldamadi. Otasidan eshitgan gapni aytdi. Gapi ohangida yolg'on bo'lmagani sababli Manzura unga ishonadi. Asadbekning Moskvaga ketgani kuzatib chiqqan Halimjon bilan Kesakpolvongagina ayon edi. Nima uchun ketgani esa Kesakpolvonning o'zigagina ma'lum edi.

Dasturxonga sho'rva suzilgach, telefon jiringladi. Zaynab mehmonxonaga kirib "Kennayim, Mahmud akamning xotinlari..." deb chaqirdi. Onasi ayvonga chiqishi bilan "xabarlari yo'qdir" degan mulohazada "kennayim azadorlar, shuning uchun kelolmadilar", deb qo'ydi. Manzura go'shakni qulog'iga tutib, salomni eshitishi bilan alik o'rniga ko'ngil so'radi:

- Bandalik ekan, ovsin, ukamni berib qo'yib- siz, - deb yig'lamsiradi.

- Qandoq qilamiz, opajon, peshonamiz shu ekan,- degan javob yig'iga ulandi.

Telefon orqali yig'i-sig'i uzoqqa cho'zilmay, Chuvrindining xotini kutib olishga chiqolmaganidan xijolatda ekanini bildirib, erta-indin albatta yo'qlayajagini ma'lum qildi. Manzura til uchida "Xo'p, keling, aylanay ovsin", dedi-yu, "Azador xotin chillalik uyga kelmay tursa ham bo'lardi", deb o'yladi.

Manzura xizmat qilib yurgan Halimjonni chaqirib, so'yilgan qo'yning bir sonini olishni, non, noz-ne'matlardan solib tugun qilishni buyurdi-da, yotog'iga kirib javonni ochdi. O'g'illarining ilgakda osig'liq turgan ko'ylaklaridan bir juftdan olib, yaxshilab taxlab, yaltiroq qog'ozga o'radi. So'ng Zaynabga "sen mehmonlarga qara, men hozir kelaman", deb qaynonasi va qaynisi dafn etilgan qabristonga ketdi. Halimjon olib kelgan tugunni go'rkovlarga berib, o'zi mashinaga qaytdi. Manzura esa taxta o'rindiqda uzoq o'tirib, Yaratganga iltijo qildi.

IV bob

1

Marhumlarning faqat qiyomat qoyim bo'lganida, sur chalingan onda tirilmoqlari ma'lumdir. Shunday bo'lmaganda edi, Fir'avn tirilib kelib Xongireyning qilmishlarini ko'rib, a'yonlari Homon va Qorunga qarardi-da, "Senlar o'tmish hayotlaringdan ko'p ham kuymalaring. Senlardan battari ham bor ekan. Senlar-ku, meni xudo deb bilib qildilaring barcha gunohlarni. Bu befarosat bola esa o'zini o'z olamining xudosi deb fahm etyapti. Men do'zaxga hukm qilinganman, ammo bu aqli qosir bilan bir o'tda kuymoqlikdan hazar qilaman", degan bo'lardi.

Fir'avn taqdiridan bexabar o'nlab, yuzlab, balki minglab, balki undan-da ko'proq bandalar safidagi Xongireyni u dunyoda kutilajak azoblar mutlaqo tashvishga solmas edi. Uning ayni damlarda tashvishi faqat bu dunyoga xos - singan Asadbek o'rniga o'zining sodiq vassalini qo'ymoq. Ha, u Asadbekni singan hisoblardi. Qurigan, singan shoxlarni gulxanga tashlab, olovda qo'llarini isitib rohat olgani kabi Asadbekning jon talvasasidan huzurlanishni istayotgan edi.

Qonundagi o'g'ri shohsupasida o'tirgan, ustoz Zelixon tomonidan "Knyaz" deb erkalangan Xongirey qimorbozlarni azaldan yoqitmas edi. Hali o'g'rilar olamida suyagi qotmagan mahallarda sheriklari bilan militsiya libosini kiyib qimorxonalarni besh-olti marta bosgan edi. Omadi kelib katta yutuq olgan qimorbozlarning ham dodini bergan edi. Uning uchun davlat xazinasini urgandan ko'ra qimorbozlarning sho'rini quritish durustroq edi. Chunki qimorboz ahli hukumatga arz-dod qilmagani uchun ta'qib tashvishidan holi edi. Katta qimorbozlar bilan qonundagi o'g'rilar orasida sulh mavjud bo'lgani sababli "qonundagilar"ning kattalari Xongireyning tanobini tortib qo'yishgach, restoran direktorining sho'rini quritaman deganida o'zining sho'rginasi qurib qoldi. Shu holatning asosiy sababchilari qimorbozlar deb bilib ularga nisbatan so'nmas nafrati yuragiga muhrlandi.

Shundanmi, Xongirey o'zga o'g'rilardan farqli o'laroq, qimor o'ynamas edi. Hatto shunchaki havas yoki ko'ngil ochar uchun ham qo'lga qarta olmas, yonidagilar uchun ham qimorga yaqinlashmoqlikni man etgan edi. O'jarlik, o'z ahdida qat'iy turishda unga bas keluvchining topilishi qiyin. Ahdga vafo qilmoq, qat'iylik pokiza qalb egalari uchun yaxshi fazilat sanaladi. Zulm urug'i nish urgan yuraklar uchun esa ofat eshigining ochilmog'idir.

Xongireyning bu olamga kirib qolishiga asosiy sabab ham shu o'jarlik edi.

Qofqazning osmon bilan o'pishgan yerlarida joylashgan Hamzat ovuli faqat atrofidagi mag'rur cho'qqilari bilan emas, yigitlarining bo'yodor, baquvvatligi bilan ham boshqalardan ajralib turardi. Endigina o'n beshni qoralagan Aftondil esa gavdada ham, abjirlikda ham yigirma yoshlilar bilan baralla bahslasha olardi. Chavandozlikda, kurashda ovulning faxriga aylana borayotgan edi.

Mayxo'rliги tufayli ovulga isnod keltirayotgan odamning o'g'li atrof ovullarning ham nazariga tushayotgan paytda shayton g'oliblik qildi.

Tengsiz chavandoz bo'lib yetishayotgan yigitchaning uyida ot tugul eshak ham yo'q edi. Aftondil uchun esa bu bir adolatsiz hol edi. Bu nohaqlikka chek qo'yishga ahd qilgan damda qalbiga zulm o'rgimchagi hali to'rini yoymagan edi. Dastlab ahdini halol tarzda amalga oshirmoqqa urindi. To'y-hashamdagi poygalarda, kurashlarda g'olib chiqsa-chiqmasa unga mehrini bog'laganlar suyunchi sifatida pul berar edilar. U ana shu pullarni yig'a boshladi. "Ot bo'lmasa toy olarman", deb niyat qildi. Nazran tomondagi

Ingush ovulda bir toyning dovru'g'ini eshitib, xaridor bo'lib bordi. Toyning egasi narxni aytganida Aftondilning kapalagi uchib ketdi: to'plagan puli toyning bitta tuyog'iga arang yetardi. U toyning qimmatini taxminan chamalab ko'rgan, ammo zotdor toyning bu qadar qimmat bo'lishini hisobga olmagan edi. O'jar, mag'rur, ayni damda soddadil yigitcha "hozircha shu pulni ola turing, qolganini ke-yinroq olib kelib beraman", dedi. Toyning egasi bu soddalikdan kulib, "bo'lmaydi, inim", deb qo'ya qolsa bo'lardi. Ammo u hazillashib "bu pulingga eshak olib mina qol" deb mag'rur yigitchaning izzat-nafsiga tegib qo'ydi.

Xudo urganni, banda ham turtib o'tadi, deyshilari rost ekan. Nazrandagi Ingush ovuldan alam bilan qayt-gan Aftondilning g'am daryosi ikki kundan so'ng toshgandan toshib ketdi: otasi pulni o'g'irlab olib, sheriklari bilan bo'kib ichibdi. Aftondil har qancha alamda bo'lsa-da, otasiga qarshi gapirmadi - haddida turdi, mag'rur tog'liklar urfini buzmadi. Aytilishi lozim bo'lgan gaplarni onasi aytdi: "Bu kuningizdan o'lganingiz ming marta yaxshi. O'g'lingiz ot olmoqchi edi bu pulga, sizda insof degan narsa bormi?! Kecha Naz-ranga borganida puli yetmagan ekan, tamom quritdingiz-ku endi!" dedi. Kayfi hali tarqamagan otasi esa qo'l siltab "Erkak odam pulim yetmadi, deb o'tiraveradimi, yoqqan bo'lsa minib kelavermaydimi? Bitta ingushning toyini tortib ololmagan chechen - chechenmi", deb ming'irladi. Shunchaki aytilgan gap Aftondilning qulog'iga o'rnamashib qoldi. Ertasiga esa otasining kayf aralash aytganlari haq gapga aylandi. Eshak sotib olib minishni maslahat berib haqoratlagan odamni jazolashi kerak edi. Otasining aytganini amalga oshirishni paysalga solmadi. Nazranga toy minib kelish qasdida jo'nadi-yu... uyiga bir yarim yilda qaytdi. Toy minib emas, "ot o'g'risi" degan la'nat tamg'asi bilan qaytdi. Endi uning kurash maydoni ham, poyga maydoni ham o'zgardi. Ozodlikdagi kunlari bir yilga bormadi. Bir do'konni bosaman, deganda sakkiz yilga ketvordi. Yoshi o'n sakkizga yetguniga qadar o'smirlar axloq tuzatish lagerida bo'lib, so'ng Pskovdagi kattalar qamoqxonasiga ko'chirildi. Axloq tuzatishi lozim bo'lgan yerda o'g'irlik bobidagi chala ilmuni ancha to'ldirgan edi. Pskovga kelib esa, "oliy ma'lumot" ola boshladi. Bu "oliy ma'lumot"ni "akademik" laqabi bilan mashhur Zelixon berdi. Keyinchalik "qonundagi o'g'ri" tojini kiyishi ham aynan shu ustozining tavsiyasi bilan amalga oshdi. "B Aftondil" ismining "Xongirey"ga aylanishi ham uning istagi bilan bo'ldi.

yoqmadi. Yigitni sinab, hunarini o'rgatgach, bir kuni:

- Sen balchiqda tug'ilganmisan? - deb so'radi.

- Men tog'liman! - dedi Aftondil g'urur bilan.

- Tog'da qo'ng'iz ham tug'iladi, burgut ham, - dedi Zelixon. - Sen burgut bo'la olarmikansan?

- Men burgutman! - dedi u ishonch bilan.

- Unda nima uchun shuncha yildan beri "zuluk" degan past nomni ortmoqlab yuribsan. Burgut bo'la olsang, nimaga chang solishni bilib ol: quzg'unga o'xshab o'laksa ovlama. Zulukning vazifasi nima, bilasanmi? Bilmasang bilib ol: u harom qonni so'radi. Harom qon so'ruvchi zuluk bilan o'laksa yeyuvchi quzg'unning nima farqi bor? Sen laqabingni o'zgartir. Zuluk degan nomdan or qilmaganingga hayronman.

Chindan ham or qilmagan edi. Bu dashnomdan so'ng izza chekdi.

- Men senga Xongirey deb nom beraman. Men Xongirevlar nasabidanman. Sen ham Girey xonlar singari bu olamning zo'ri bo'l, xoni bo'!

Aftondil - Xongirey Oltin o'rdaga bo'yunsinmay, Qrim xonligiga asos solgan Girey xonlari sulolasini, ularning yevropaga dahshat solganlarini, Davlat Gireyning esa Moskvaning dodini berganini bilmas edi. Buni Zelixon ham yaxshi bilmas edi. Shubhasizki, shogirdining Davlat Girey izidan borib, Moskvaga in qo'yishini, Moskvaning zo'rlaridan biriga aylanishini o'ylab ham ko'rmagan edi.

Aftondilga ustozining bittagina gapi kifoya qil-di - o'shandan beri u Xongirey. Ammo nomi o'zgargani bilan fe'li aslicha qolaverdi. Harom-xarishning, o'laksaning farqiga bormay yashayverdi. Zelixon vaqti-vaqti bilan unga dashnom berib turardi. Xongirey ustozining dashnomlarini indamaygina eshitaradi, boshini egardi, keyin esa yana o'z yo'lida davom etaverardi. U garchi "Tog'likman!" deb g'ururlansa ham, burgutman, deb kerilsa ham, ustoziga xiyonat qilishga majbur bo'ldi: Zelixonni oxirigacha himoya qila olmadi. O'z jonini garovga qo'yib ustozini saqlab qolmog'i mumkin edi, ammo bunday qilmadi, yuragini moy kabi o'ragan xudbinlik bunga yo'l qo'ymadi.

Birinchi xiyonatni ko'pchilik sezmay ham qoldi. Zelixon o'ldirilgach, uning ruhiga ham xiyonat qildiki, buni boshqalar ham payqashdi. Birinchi galda Baygildin fahmladi. Baygildin o'sha Pskovdagi qamoqda Xongireyning Zelixonidan "qabul qilib olgan" o'g'ri edi. Banklar bo'yicha "mutaxassis" hisoblangan Baygildin qamoqdan keyin ham Xongirey bilan birga bo'ldi. Mustaqil ishlashni yoqtirmaydigan Baygildin oqibatda Xongireyning o'ng qo'lga aylandi.

Mayda o'g'irliklar barham topib, Xongirey qulochini kattaroq ota boshlaganda Baygildinga ish ham qolmadi. Ammo Xongirey uni yolg'izlatmadi, Baygildin "maslahatchi" martabasida yuraverdi. Baygildin beradigan maslahatlari havoga uchib ketishini, Xongirey o'z bilganidan qolmasligini bilsa ham uni tashlab ketmadi.

Shogirdning Asadbekka osilayotganini fahmlagan Baygildin avvaliga indamadi. Asadbekning o'g'illari hibsga olinganidan so'nggina aralashmoqlikni ma'qul ko'rdi.

Mamatbey kirib Asadbekning o'g'illari rayon militsiyasining qamoqxonasida o'tirishganini ma'lum qilgach:

- Kelishganimizdek, ertagacha kutamiz. Asad kelsa keldi, kelmasa o'g'illarini Lefortovoga o'tkazib yuboraveramizmi?

- Shoshilma,- dedi Xongirey esnab, - sen o'zbeklarni yaxshi bilmaysan. O'lar joyda bo'lsa ham yetib keladi. O'zbekning ko'ziga joni emas, bolasi ko'rinadi. Mening ko'nglim to'q. Shu bir-ikki kun ichida Asadning masalasi hal bo'ladi.

- O'g'illaridan qaysi biri?..

- Aytuvdim-ku? Bo'shangrog'i qolsin, otasiga o'xshaganini tinchitasan.

- Bittasi aeroportda g'alva ko'tardi. Jangariroq ekan.

- Ana, hukm tayin ekan-ku? - Xongirey bu safar obdon kerishib, esnadi. - Nima balo, lanjlik tarqamayapti-ku?

- Konyak quyaymi? - dedi Mamatbey o'rnidan turib.

- Yo'q, sen chiqib ayt, achchiq qahva berishsin.

Mamatbey eshikni qiya ochib buyruqni yetkazgach, yana Baygildin yoniga o'tirdi.

- Xon, - dedi Baygildin, - Sen Zelyani unutingmi?

Xongirey unga qarab qo'ydi-yu, javob bermadi. Baygildin ham javobga mushtiq bo'lmagan odamday boshqa gap qo'shmadi. Savol Xongireyga yoqmadimi, demak javobdan umid qilmaslik kerak. Savolni ikkinchi bor qaytarmoqqa hojat ham yo'q.

O'n oltidan endigina oshgan durkun qiz ishva bilan olib kirgan qahvadan uch-to'rt xo'plagach, Xongirey ustoziga qaradi.

- O'zbeklarga qo'l ko'tarishga haqqim yo'qligini bilaman. Chechenlarga non berganlarga qo'l ko'tarsam, Zeli og'amning ruhi chirqiraydi, shuni aytmoqchimisiz?

Bu gap Mamatbeyga ma'lum edi, shu bois hojasini quvvatladi:

- Ular o'yin qoidasini buzdilar, jazosiz qoldirib bo'lmaydi.

- Sen to'g'ri gapir, jazolamaymiz, tarbiya qilamiz, - Xongirey shunday deb oyoqlarini pastqam stol ustiga qo'yib, chalishtirib oldi. Baygildin shogirdining o'zi tomon uzatilgan oyoqlariga e'tibor bermadi, ko'ngli ham og'rimadi. Odob degan tushunchadan yiroq bo'lgan olam uchun bunday o'tirish nima ekan, agar Xongirey shu tomon qarab tahorat ushatsa ham parvoyiga kelmagan bo'lardi. Chunki bunda yosh emas, martaba muhimroq.

Baygildin shogirdini ogohlantirish bilan vazifasini ado etgan hisoblab, gapni chuvalashtirmadi. Xongirey esa o'ng bilagidagi soatga qarab, yana esnadi-da:

- Ponchikni soat nechaga aytgansan? - deb so'radi.

- Vaqt bo'ldi, kelgandir, - dedi Mamatbey.

- Qara, kelgan bo'lsa chaqir.

Mamatbey yana o'rnidan turib, eshikni ochdi-da, amr-ga mahtal turgan yigitga imlagach, yana joyiga qaytdi. Dam o'tmay eshik baralla ochilib, ostonada Selim ko'rindi.

- Selim, bormisan, orqadoshim! - dedi Xongirey o'tirgan yerida.

Selim salom berdi-da, gavdasiga yarashmagan holda tez-tez yurib kelib, so'rashish uchun uzatilgan qo'lni o'pib, ko'ziga surtdi. Bu qiliq ma'qul kelib, Xongirey o'zini chin xon kabi his qilib jilmaydi-da, Selimga yonidan joy ko'rsatdi.

- Qaerlarda tentirab yuribsan? - deb so'radi u Selim o'tirgach, yelkasiga qo'lini tashlab. - Qorabog'da eding, Bokuga ko'chibsanmi?

- Ha, endi... - Selim aybdor boladay boshini egdi. - Qorabog'dagi qarindoshlarni qora tortib boruvdim, u yerning tinchi ham buzildi... Boku tinchroq bizga.

- Sen qaerga borsang, g'alva chiqyapti, nima balo shumqadamman? - Xongirey shunday deb kuldi. Mamatbey hojasining ko'ngli uchun tirjaydi. Dam sigaret tutatib, dam qahva ho'playotgan Baygildin esa bu gaplarni eshitmaganday jimgina o'tiraverdi.

- Sen nima uchun Hosil bilan chiqishmay qolgan eding? - deb so'radi Xongirey jiddiylashib. - Otang-dan qolgan molingni talashdingmi?

- U narxni past oldi, bizga tiyin ham qolmadi.

- Hosil mening odamim-ku?

- Buni bilmabman.

- Sen mentlarga xizmat qildingmi?

- Yo'q. - Selim shunday dedi-yu, ichida nimadir uzilganday bo'ldi.

- Zeli og'am seni nima uchun do'pposladi?

- Tushunmovchilik bo'lgan...

- Zeli og'amni o'ldirishdi. Uning o'limi sening bo'yningda. - Xongirey shunday deb Selimning bo'yniga uch-to'rt shapatiladi. -

Sening har bir tomingni bitta-bitta kesib tashlasam ham xumordan chiqmayman. Bo'ri o'libdi, eshitgandirsan?

- Yo'q...

- Laqillatma, eshitgansan. Sen har bir baloni bilasan. Sen titrama, ponchik. Nima balo, ishtoningni ho'l qilib qo'ydingmi, tur, chiqib almashtirib kel. Mamatbey bunga loyiq ishtoning bormi? Xotinlarniki ham bo'laveradi. Buning erkakka o'xshamay qolibdi.

O'zingni tut, shu yurak bilan Hosilga osildingmi? - Xongirey shunday deb uni yelkasiga yengil mushtladi. - Seni o'ldirmayman. Bir qop go'shtning jonini sug'urib olsam isnodga qolaman. Sen hozir ko'ch-ko'roningni ko'tarasanu O'zbekistonga qaytasan.

- Nega?

- Kokoin bilan shug'ullanasan.

- Kim bilan... ishlayman? Yana Hosil bilanmi?

Xongirey "Hosilning o'limini rostdan ham bilmaysanmi?" deganday unga tikildi:

- Har holda Iliko bilan emas...

Bu gapdan so'ng Selim rostdan ham ishtonini ho'l qilay dedi. Farg'onada ekanida, hali Zelixonning tepkisini yemay turib, "Bo'ri" - Fedyaning yo'rig'iga yurmasidan avval g'ilay Shomil uni siquvga olganida "Iliko bilan maslahatlashaychi..." deb, kimga suyanajagini ishora qilib qo'ygan edi. Hosilning Xongirey bilan aloqasi borligini bilganda bu gapni zinhor aytmaganday bo'lardi.

- Iliko bilan... aloqam yo'q, - dedi Selim titroq tovushda. - Menga osilavermasin, deb shunchaki aytuvdim.

- Bilaman, - dedi Xongirey, - Iliko sen bilan ishlaydigan ahmoq emas. Ikki qulog'ingga quyib ol: O'zbekiston meniki. U yerga bir-ikki ishonchli odam kerak. Aloqalaringni yo'qotmagandirsan, a?

- Bor... siz bilan ishlash biz uchun baxt.

- Tilyog'lamalilik qilma. Men bilan ishlagan odam hech qachon baxtli bo'lmaydi. Sen O'zbekistonga boraver, nima qilishingni keyin aytaman.

- Men avval o'zim borib, joy-poy qilsam...

- Ha, albatta, bir o'zing borasan. Oilang esa Moskvada turadi. Sen u yerda boshqaga uylanib, maisha-tingni qilaver. Mamatbey, buning o'ynashlaridan xabar olib keldingmi?

Mamatbey bosh barmog'ini ko'rsatib, "Zo'r!" degan ishorani qilganicha ishshaydi. Selim esa oilasi garovda ekanini anglab zil ketdi.

- Balki Bokuda... - deb gap boshlagan edi, Xongirey unga o'qraydi.

- Galvars! Odamlar Moskvada yashashga yetisholmaydilaru sen noz qilasanmi? Agar halol ishlasang, uch yildan so'ng ana u yerda,

- Xongirey ustoz o'tirgan yerni imlab ko'rsatdi, - o'tirasan.

Xongirey shu gapni aytgach, Selim masala hal bo'lganini anglab, o'rnidan turdi. Ostonaga yetay deganida Xongirey uni to'xtatdi:

- Hosildan qo'rqma, u ham o'lgan.

Selim bu xabarni endi eshitganday, Xongireyga ajablanib qaradi. Xongirey boshqa gapirmadi. Ichida "Ha, tulki!" deb qo'yib so'kindi.

Bir necha soatdan so'ng Kesakpolvon qo'ng'iroq qilib, Asadbekning Moskvaga qarab uchganini bildirdi.

2

Bu voqeadan to'rt kun avval Asadbek Chuvrindining janozasidan so'ng eski uyiga kelib o'tirganida Xongirey Moskvadan salkam ikki yuz chaqirim narida joylashgan Shaxovskoy deb nomlanuvchi o'rmon bag'rida barpo etilgan qarargohida maishat qilib

yotardi. Chuvrindining o'limi xususidagi Kesakpolvonning xabari unga aynan shu yerga yetkazilgandi. O'shanda Xongirey xushxabarni aytgan Mamatbeydan:

- Asadbekning o'g'illari Germaniyada edimi?- deb so'rab, savoliga javob kutmayoq amr etgan edi: - Xabar olchi, har holda qadrondimning bolalari, uyiga qaytadigan bo'lishsa, Moskvada uch-to'rt kun mehmon qilaylik.

Ularni qanday kutib olish, qanday mehmon qilish rejasi aynan o'sha yerda, o'sha damda pishib yetilgan edi. Yovlashib qolgan ikki odamning biri otasidan qolgan eski uyida, bolalik chog'ida basharasiga tuflab, xalq dushmani o'g'liga nafratini izhor etgan do'stlari uchun osh damlatib o'tirardi. Do'stlarini kutayotgan Asadbekning xayoli bolalik xotiralari bilan emas, balki ukasiday qadrond bo'lib qolgan Chuvrindining halokati bilan band edi.

Shaxovskoydagi qarorgohda esa Xongirey shoxona dasturxon tuzab, o'g'rilar olamiga kirib topgan Kats, Yaponchik, Tengiz, Jamal, Mixas, Karo, Yakutyonok kabi laqablar bilan nom chiqargan do'stlarini kutayotgan edi. Mazkur maishat Kozlov saltanatining barbod etilgani suyunchisi edi. Xongirey shu ziyofat bahonasida O'zbekistonda ham to'la nazorat o'rnatib boshlaganini ma'lum qilib, "senlar u tomonlarga burinlaringni tiqmalaring", deb ishora qilib qo'ymoqchi edi.

Xudodan qaytibdi... Zaynab o'g'irlanganida Jalil tomonidan aytilgan bu gap unutilmay, yuragini sich-qon kabi kemirib yotgan edi. Hozir o'sha og'izdan chiqqan o'sha gap xonada momaqaldiroq singari guldiragandek bo'ldi. Asadbekning boshiga gurzi kabi urilib, tovoniga qadar zirillatdi.

"Xudodan qaytibdi?... Meni gapiryaptimi?" Asadbek shu xavotir bilan o'rtoqlariga qaradi. Jalil uning boqishiga e'tibor bermay ayni kunlarda ezilayotgan oqsoqolning bir vaqtlar otasini qanday xorlaganini gapira boshlagan edi. Asadbek suhbat mavzuini qisman anglagan bo'lsa-da, boshiga to'qmoq kabi urilgan gapning zahridan qutula olmadi.

Xudodan qaytibdi... Asadbek o'shanda "Mening maishat qilganimni ko'rdingmi?" deb baland kelishga urinsa-da, faqat o'zigagaynu Oллоhga ma'lum qiliqlarini eslab, bu haq gap oldida taslim bo'lgan edi. Ana shu taslimlik o'shandan beri azob berardi. Jalilning hozirgi gapi boshqa odamga tegishli bo'lgani bilan uning yarasini yangiladi.

Xudodan qaytishi...

Zaynabning qismati, Mahmudning o'limi... Yana Xudo nimalarni qaytarib, boshiga solar ekan?..

Osh yeyilib, bir piyoladan choy ichildi-yu, do'stlar davrasi ortiqcha lutsiz tarqaldi. Shundan so'ng Asadbek ham o'rnidan turdi.

- Uyingga borasanmi? - deb so'radi Jalil undan.

- Seni olib borib qo'yishadi, - dedi Asadbek to'g'ri javobdan bo'yin tovlab.

Jalil bu gapdan "Borar yerim bilan ishing bo'lmasin", degan ma'noni uqib:

- Avtobusda ketaveraman, onam meni mashinada tug'maganlar, - dedi.

Asadbek yana to'ng'illab qolishning oldini olish maqsadida hazil ohangida:

- Seni oying garmdorining ustiga tuqqanlar, - dedi.

Bir nima deb javob qaytarishga Jalilning tili qichidi-yu, ammo do'stining ahvolini inobatga olib, o'zini tiydi.

Asadbek uyiga qaytmadi, Chuvrindinikiga bordi. Shom kirib, xassakashlardan bo'lak odamlar tarqalishgan edi. Asadbek mashinadan tushmay turib, atrofga qarab Kesakpolvonni qidirdi. Hovliga, undan mehmonxonaga kirganida ham nigohi uni izladi. Mushtoqligi uchun emas, aksincha ko'rgisi kelmayotgani uchun ham qidirdi. Jalil "oshnam ukasining o'limidan ezilib ketdi, shuning uchun janozadan so'ng azador xonadonga borgisi kelmadi", deb o'ylab bir oz yanglishdi. To'g'ri, ezildi. Biroq Chuvrindining uyiga kelishidan tiyilishiga asosiy sabab Kesakpolvonga ro'para kelish qo'rquvi edi. Ha, aynan qo'rquvi edi. U o'zini tutolmay a'yoniga tashlanib qolishdan cho'chirdi.

Asadbek Kesakpolvonga qabr tepasida turib "yuragimga tupurding" degan gapini aniq ishonchga emas, gumonga suyanib aytgan edi. Falokat tasodifan yuz berdimi yo birov atayin uyushtirdimi, Asadbek aniq bilmadi. U hayoti davomida katta-kichik falokatu fojialarga ko'p duch keldi. Ana shu hayotiy tajriba unda "hech qanday ish tasodifan yuz bermaydi" degan aqidaga ishonirib qo'ygan edi. Shu bois ham "mashinasi tasodifan to'qnashib ketibdi" degan fikrni chetlab o'tdi. Keyinroq "yarim kechada bu ko'chada "KamAZ" nima qiladi, bu hecham tasodif emas", deb aqidasiqa sodiq qoldi.

Fojea haqidagi xabarni eshitib to Chuvrindining uyiga kelgunicha turli gumonlarni haqiqat tarozusi pallalariga qo'yib ko'rdi. Unga dadil qarshi chiqishi mumkin bo'lgan Hosilning jasadini allaqachon lahad qurtlari yeb ado etgandir. Shomilning tanasiz boshi ham necha qurtlarga ozuqa bo'lgandir. Hosilning boshqa yigitlari bunday ishga jazm eta olmas. Unda kim?

Bu savolga Kesakpolvonning ko'zlari javob berganday bo'ldi. Kesakpolvon Asadbekni tili bilan aldashga ko'p uringan, lekin har safar ko'zlari pand berib qo'yardi. Asadbek buni bolalik yillari maktabda pero o'g'irlash voqeasidayoq kashf etgan edi. O'qituvchi "Haydar, sen-chi, tupurmaysanmi?" deganida Asadbek bilan uning nigohi to'qnashgan, o'shanda Haydar ko'zlarini olib qochib, o'g'irligini fosh etib qo'ygan edi. O'shanda Asadbek "o'zim ko'rdim, sen o'g'irlading", degan yolg'on gapini uning qarashidagi ana shu xavotirlikka asoslanib aytgandi.

Erta tongda Chuvrindining hovlisiga qadam bosib kirganida ro'parasida Kesakpolvon paydo bo'ldi. Ro'para bo'ldi-yu, yaqin kishisidan ayrilgan odamning dardi, qayg'usi bilan emas, aybli kishining xavotirli nigohi bilan qaradi. "Asad, Mahmudjondan ayrilib qoldik", dedi uning titiroq lablari. Ammo nigohi "ajal ukaxonimizni yulib oldi", deb faryod urmadi. Aksincha, Asadbekning savol zuhurlangan tik qarashiga dosh berolmay, "kechir meni, bilmay qilib qo'ydim bu ishni" deganday bo'ldi.

Asadbek bu ikki a'yon orasidan gap qochar, taxt talashar, oqibatda kelishib olishar, deb o'ylardi. Biroq, bir-birini o'ldirib yuborar degan fikrdan yiroq edi. Ayniqsa Kesakpolvon o'zi topgan, o'zi tarbiya qilgan odamni o'zi yakson qilar, deb kutmagan edi. Chuvrindining hovlisida to'qnashgan nigohlar oqibatida tug'ilgan gumon Kesakpolvonni ta'qib eta boshladi. Chuvrindining o'g'li "chaqirtirgan ekansiz", degach, bu gumon haqiqatga aylana bordi. Ana shu haqiqat ma'lum nuqtaga yetgach portlashi mumkin edi. Asadbek aynan shuni istamadi. Qabr tepasida turib a'yonini haydagan bo'lsa-da, keyinroq "ishqilib adashgan bo'la-yin, ishqilib boshqa odam bo'lsin", deb umid qildi. Chuvrindining o'limi uni zaharli o'q bilan yaraladi. Asadbek "qachondir kimdir meni o'ldirib ketar, o'z ajalim bilan o'lmasam kerak", deb xayol qilardi. Oxirgi oylarda Hosil boyvachchadan xavotirlanardi. Agar xavotiri chinga aylansa, Hosil o'tsa yoki so'ysa unchalik alam qilmas edi. Agar hozirgi gumoni to'g'ri chiqquday bo'lsa, alamga chidolmas, jonini shu alam panjasi sug'urib olar...

Asadbek Chuvrindining uyida Kesakpolvonni uchratmagach, bir oz yengil tin oldi. Xizmat qilib charchagan yigitlar Asadbekni mehmonxonaga ostonasi qadar kuzatib, o'zlari yon tomondagi xona tomon yurdilar. Mehmonxonaga avval Chuvrindining katta o'g'li, saldan so'ng boshiga qora ro'mol tashlagan xotini kirdi. Ona-bola "janozadan keyin ko'rinmay qoldingiz, tinchlikmi?" deb so'rashmadi, Asadbek ham uzr aytishni lozim topmadi. Bir necha fursat bir-birlariga qarashga botinmay jim o'tirdilar. Asadbek so'z aytish avval o'zidan lozim ekanini bilardi. Hammaning tilidan birday uchadigan "bandalik..." dan boshlasinmi?

Asadbek so'z boshlashga qiynalib o'tirganida ayollarning besabrlik odatiga sodiq qolgan kelin (Chuvrindining xotinini u chin kelinlik martabasida ko'rar edi) tilga kirdi:

- Mulla aka, qishloqda tog'alari bor ekan, ayttsakmikin?

Savol kelini tomonidan berilgan bo'lsa-da, Asadbek unga javob qaytarish o'rniga jiyan martabasidagi Chuvrindining o'g'liga qarab so'radi:

- Ilgari bordi-keldi qilarmidilaring?

- Yo'q, - dedi jiyan "to'g'ri javob beryapmanmi?" degan ma'noda onasiga qarab olib, so'ng dadilroq ohang-da qo'shib qo'ydi: - Biz ularni tanimaymiz.

- Tanimasalaring nima qilasanlar xabarlab. Tirigida yaramagan tog'a endi kelib tiriltirib berarmidi. Mehrga arziydigan odam bo'lsa, Mahmudning o'zi oqibat qilardi. Endi gap bunday, Umidjon bolam, adang rahmatli yetimlikda katta bo'lgan edi. Sen "mening ham peshonam shu ekan", deb siqilma. Sen meni "opoq dada" deb katta bo'lding. O'lgunimcha senga ham, ukalaringga ham dadaman.

- Mulla aka, sizning tani-joningiz sog' bo'lsin. Sizdan boshqa bizning yana kimimiz bor? Bola-chaqangizning rohatini ko'ring.

Fotihaga kelayotganlarga yigirmaning qachon bo'lishini aytib qo'ysakmikin?

Asadbek bu safar ham jiyaniga qarab javob berdi:

- Bularni o'ylamalaring. Qachon, qaerda, nima qilishini o'zimiz bilamiz. Umidjon bolam, sen adanglarning tsexlariga borib turarmiding?

- Ha...- Yigit bu safar ham onasiga aybli odamning nigohi bilan qarab oldi.

- Uch kun bu yerda turgin-da, keyin ishga qara. Adang-ning ishlarini endi o'zing yurg'izasan.

- Mulla aka, - kelin murojaat etishga etib qo'yib, fikrini bayon qilmoqqa ikkilanganicha past ovozda dedi: - O'g'lingiz o'qishini tiklab, davom ettirsamikin, devdik. Ukangiz bilan ham maslahatimiz shunaqa bo'luvdi. O'g'lingiz bir esi yo'qlik qilibmi tashlovdi o'qishini, endi o'zi ham pushaymon, "o'qiyman", deyapti, opoq dadasi. Yana... Umidjon o'g'lingiz yosh... bu ishlarni eplolmaydi. Buralgan tarzda bayon qilingan fikrga yashirilgan maqsadni Asadbek angladi.

Bu ayol eri bajaradigan barcha ishlarni aniq bilmasa-da, odamlarning gap-so'zlariga ishonib, taxmin qilardi. Lazzatli kelinlik olamiga kirgan dastlabki haftalar, oylar, yillarda erining uyga qaytishini xavotir bilan kutib, tuni bilan Manzura kabi joynamoz ustida o'tirishni odat qilmagan, lekin ajinadan qo'rqan qizaloq kabi hadiksirab kun o'tkazardi. Garchi shu olamning noz-ne'matlaridan bahramandlikda yashasa-da, farzandlarining boshqa bexavotir olam fuqarolari bo'lishlarini istardi. Bu jihatdan uning niyati Manzuraning, nafaqat Manzuraning, hatto Asadbekning umidlari bilan uyqash edi. Shu sababli ham Asadbek gapning zamiridagi ma'noni darrov uqdi. Uqdi-yu, biroq, achchiqlanmadi, "noshukr ekansan!" deb g'azablanmadi. Aksincha bu taklifni xotirjamlik bilan qabul qildi:

- O'qiydi, o'qimaganiga qo'ymayman. Mahmud menga ham "o'qishini tiklataman", devdi...

Asadbek bu gapning yolg'onligini bildirib qo'ymaslik uchun xuddi rost gapirayotgan odam kabi ona-bolaga bir-bir tik qarab oldi.

To'g'ri, Chuvrindi o'g'lining o'qishidan gap ochgan edi. Faqat hozir Asadbek aytgan tarzda emas, balki "Bek aka, sizning o'g'illaringizga havasim keladi. Umidjonimda o'qishga sira toqat yo'q. Bolaligidan shunaqa. Kitob o'qi, desam yig'lardi. Endi-ku "o'qimayman" deb dangal aytdi. O'qimasa o'qimas. Lekin bitta diplom to'g'irlab qo'ysammikin", degan edi. Hozir Asadbek "o'qimaganiga qo'ymayman" deganda o'sha "diplom to'g'irlash"ni nazarda tutdi. Bir ozlik sukutdan so'ng u fikrini davom ettirdi:

- O'zimning bolalarimni o'qitib, senikilarni ko'chaga tashlab qo'yamanmi? Sen aytmasang ham o'qitaman. Xotirjam bo'l,

bolalaringning hammasi o'qiydi. "Hohlamayman" deydiganini ham tinch qo'ymayman.

Xizmat qilib yurgan Xumkalla uchta kosa qo'yilgan patnisni ko'tarib kirib, ularning gaplari uzildi.

- Kennayi, qo'shnilaridan qaynoq moshxo'rda chiqdi. Bek aka, siznikini qatiqlamadim-a?

Xumkalla shunday deb kosalarni dasturxon ustiga qo'yayotganida kelin yuziga ohistagina fotiha tortib, o'rnidan turdi-da, "Men ichkarida icha qolaman", deb eshik tomon yurdi.

- Kennayi, siznikini olaveraymi bo'lmasa? - Xumkalla shunday deb bitta kosani patnis ustiga qo'yib, iziga qaytdi.

Chuvrindining o'g'li Xumkalla kirishidan to chiqquniga qadar unga g'alati qarash bilan qaradi. Asadbek buni sezib, u ham Xumkallaga tikildi. Tikildi-yu, unda sarosima yoki dovdirash holatini ilg'amadi. Ko'proq Chuvrindi bilan birga bo'luvchi Xumkallaning fe'lini, qiliqlarini yaxshi bilmagani uchun ham Asadbek hech nima sezmedi.

Asadbek ota uyidagi palovxo'rlikda Jalilning zo'ri bilan uch-to'rt qoshiq osh yegan edi. Boshqa payt bo'lganida balki taomning hidi nafsni qitiqlab uyg'otardi. Ammo bir necha soat oldin o'lik chiqqan uyda nafs uyg'ona olmadi. Asadbek ko'ngil uchun qo'lga qoshiq oldi-da, ovqatga botirib aylantirdi.

- Ich bolam, sovutma, - dedi mehribonlik bilan.

Chuvrindining o'g'li ham ko'ngil uchun bir qoshiq ichib opoq dadasiga qarab oldi.

- Kechasi telefon qilgan odamning ovozi tanidingmi? - deb so'radi Asadbek, kosani sal nari surib. - Men adanglarni chaqirmagan edim. Bu gap oramizda qolsin. Ayangga ham ayتما. Ovozni kimga o'xshatding?

Umud yelka qisib, yerga qaradi.

- Aytaver, qo'rqma. Bu tasodifga o'xshamayapti. Agar adanglarni... o'ldirishgan bo'lsa... unda sen... ularni o'ldirasan. Ketgan kelarkan, ketmonlagan qaytib kelmas ekan. Men bu ishning tagiga yetaman. G'alamisni topib o'ldirmasak, adanglar bizdan rozi bo'lmaydi. Hayot shunaqa, Umidjon bolam, erkak odam qasos uchun yaralgan.

Asadbek hayot haqidagi, yaralish va o'lim to'g'risidagi, mehr va zulm xususidagi o'z dunyoqarashi, o'z xulosalariga tayanib aytdi bu gaplarni. U "al qasosul minal Haq" - "qasos Haqdandir" degan haqiqatning ma'nosiga yetmas edi. Asadbekday odam bu haqiqat mag'zini chaqolmasa hayotning achchiq mevasini endigina totgan bu yigit nima desin? Yarim tunda otasining o'limi haqidagi xabarni eshitiboq "adamni o'ldirishibdi", degan xayolga bandi bo'lib qolgan yigitga Asadbekning hozirgi gaplari qanot berdi. U otasining murdasi uyga olib kelinib, g'assolning qo'lga topshirilgunicha ham, Yerga topshirilib, to fotihachilar oyog'i uzilgunicha ham "Kim o'ldirdi?" degan savolga javob topmoq istadi. Ko'ngil so'rovchilarning aksari uning ko'ziga qotil bo'lib ko'rindi ham. "Bandalik..." degan so'zlari yigitning qulog'iga "Bopladik..." deganday eshitildi. Hatto... "opoq dada" deb erkalab mehr qo'ygani Asadbek ham bu ro'yxatga bir kirib chiqdi.

Hozir opoq dadasining dardli ohangdagi gaplarini eshita turib undan gumonsiragani uchun uyaldi.

- Ota-bobolarimiz hamisha shunday qilishgan, - dedi Asadbek. - Biz ham shunday qilamiz. Agar sen bilan men eplay olmasak, ukalaring ulg'ayganida o'ldirishadi u palidni. Agar ukalaring katta bo'lgunicha u o'lib qolsa, iflosligi uchun bolalari javob beradi.

Hukm shu. Boshqacha bo'lishi mumkin emas. Endi ayt, ovozni tanidingmi? - Umiddan sado chiqavermagach, Asadbek uning

hozirgi qarashiga asoslanib - Xumkalla emasmi? - deb so'radi.

Umid opoq dadasiga bir qarab oldi-yu, ishonchsizlik bilan bosh irg'adi.

- Bo'пти, birovga og'iz ochma. Sen qarashingdan gumoningni sezdirib qo'yyapsan. Chaqirgan Xumkalla bo'lsa, chaqirtirgan kim?

Bu yog'iga aralashmay turasan.

Bolaning tashqi ko'rinishi otaga o'xshagani bilan fe'li hamisha ham bir xil bo'lavermaydi. Umidning bo'y-basti otasiga tortsa-da, qiziqqonligi o'xshamasdi. Yosh yigitlardan vazminlik, chuqur mulohaza yuritishni talab qilishning o'zi to'g'ri emas. Qiziqqonlik barcha yoshlarga xos. Vaqti kelib, bosh turli devorlarga urilib, ko'zi ochilgach, unda o'sha vazminlik, sermulohazalilik o'z-o'zidan uyg'onadi. Xudo umrini bersa, balki Umid ham otasi kabi bo'lar, vallohi a'lam.

Hozir esa... Agar hozir Asadbek "to'g'ri fahmlabsan, otangni shu o'ldirgan" desa, o'ylamay-netmay qo'lga pichoqmi yoki boltani olib yugurib qolar edi. Asadbek shuni nazarga oldimi, har nechuk uni tiydi.

Bola - bola-da. Asadbek "ayangga aytma", deb ta-yinlagan bo'lsa-da, onasi "opoq dadang bilan nimalarni gaplashding?" deb so'rganida bir ozgina gullab qo'ydi. To'g'ri, gumonini, qasos haqidagi gaplarni aytmedi. "Bu tasodifga o'xshasmish", deyishining o'ziyoq onasini bir qalqitib yubordi.

Chuvrindining xotini bu ayriliqning tasodif emasligini xabar eshitganidayoq his qilgan edi. U bir kunmas bir kun oqibat shu bo'lar deb qo'rqib yashadi. Qo'rqib kutganining yuz berganini biliboq ko'z oldi qorong'ulashdi. Bir necha lahza tildan qoldi. Xayolidagi "kim o'ldirdi?" degan savol buluti quyuyqlashdi. Bu borada ona-bolaning fikr-o'ylari hamohang edi.

Umidning gaplarini eshitib qalqishiga sabab bo'lgan narsa gumonining to'g'ri ekani emas, balki bu haqiqatdan o'g'lining xabar topishi edi. Otasining o'ldirilganini bilgan qaysi o'g'il tinch yurarkin? Yoshlikning qaynoq qoniga qasos o'ti harorat bersa yangi falokat yuz ochmasmi ekan? Bu falokat bolasini biron baloga giriftor etmasmi ekan? Shu xavotir onaning yurakkinasini yorib yuboray dedi. "Opoq dadang adashganlar. Adang birovga yomonlik qilmovdilar. Birovning adangda xusumati bo'lmagan. Bu bir falokat, bir tasodif", deb o'g'lini chalg'itmoqchi bo'ldi. O'zi ham ishonmaydigan bu gapga o'g'li ishonarmi ekan?

Bu haqda o'ylamadi.

3

Ertasiga ertalab Asadbek yana keldi. Bu safar mehmonxonaga kirmadi. Xassakashlar uchun darvozaxonaga qilingan joyga o'tirdi. Kesakpolvonni ko'rib fe'li bir buzildi, rangi bir bo'zardi-yu, darrov o'zini qo'lga oldi. Xuddi kecha qabr tepasida turib "Yo'qol! deb haydamaganday, sir boy bermagan holda so'rashdi. A'yonining "O'zing tuzukmisan, xavotir olib uyingga boruvdim, yo'q ekansan", degan savoliga "Yaxshiman, shukur", deb javobni qisqa qildi. "Sen menikiga borganingda men bu yerda edim", deyishining hojati yo'q edi. Asadbek uyiga qaytgach, bu yerdan chiqib qozixonaga borgan Xumkalla barcha xabarni hojasiga yetkazgan, hatto qatiq qo'shilmagan moshxo'rning ichilmaganini ham aytib "bir nimadan xitlanmadilarmikin?" deb ilova qilgan edi. U sadoqati uchun hojasidan shirin so'z ko'rinishida bo'lsa ham bir mukofot kutgan edi. Sho'ring qurg'ur Xumkalla sho'ri qurib qolganini, oxirgi mukofot o'lim sharobi ekanini tasavvur ham qila olmas edi. Umri adog'idagi so'nggi xabarini aytib bo'lgan Xumkallani Qozi maishatga taklif qilib "ijozat bering" degan ma'noda hojasiga qaradi. Kesakpolvon:

- Bo'пти, bugun ja-a ezadigan kun bo'ldi, bi-ir chigil yozdi qillaring, - deb marhamat qildi.

Asadbek Kesakpolvonga sir boy bermay o'tirgach, atrofni zimdan kuzatib Xumkallani qidirayotgan pallada shahar chekkasidagi axlatxona atrofida hamisha och yuruvchi itlarning bayrami avjga chiqqan edi. Itlar galasidagi zo'rlar qorinlarini to'ydirib, uzun tillari bilan tumshuqlarini yalab nari ketishgan, zaifroqlari esa Xumkallaning so'nggi etlarini suyakdan ayirib yeyish bilan ovora edilar.

Kesakpolvon hozircha o'z taxtida o'tirgan hojasining olazarak qarab qo'yishlarini sezdi, Halimjonni chaqirib qulog'iga shivirlaganini ko'rganda sergaklandi. Halimjon ketgach, Asadbek a'yonini imlab chaqirdi.

- Dasturxonga qarab qo'ysang bo'lmaydimi? - dedi Asadbek bir oz zardali ohangda. - O'lar joyda emasmiz-ku, yo bozorda meva-chevaning urug'i qurib ketibdimi?

- Endi... ma'rakada siporoq bo'lsin, debman-da. Hozir qotiramiz, - deb o'zini oqladi Kesakpolvon.

- O'tir,- dedi Asadbek, - Halimni jo'natdim. Sen yigirmaning o'yladingmi?

- Ha, o'n to'qqiz kunda qilamiz. Mahmudning hurmati bor, darrov o'tkazib yuborsak, ayb bo'lar.

- Qaerda bo'ladi?

- Shu yerda, hovlisi keng, bermalol.

- Osmonga qarab qo'y-chi?

- Uch-to'rtta parashyut olib kelib to'sib tashlaymiz.

- Bo'lmaydi. Anhor bo'yini gaplash. Tuzukroq qorilarni aytir.

- Qorilarning xo'rrozini toptiraman. Yo Sobitxoningni Qo'qondan oldirib kelaymi?

- Uni bezovta qilma. Sen bundan buyog'iga yigitlarga ko'z-quloq bo'lib tur, bevoshlik qilishmasin. Avval ham aytuvdim, a?

Esingdami? Zamonga qaralarang, noziklashib qoldi. Qozixonangni yopdingmi?

- Allaqachon yopib tashlaganman.

- Hosilning bollari tinch yuribdimi?

- Gah, desang qo'lingga qo'nadigan qilib qo'yanman.

- Haydar, endi ikkalamiz qoldik. Birga boshlagan edik, oxirida ham ikkalamiz qoldik.

- Oxirida deganing nimasi?

- Hamma narsaning oxiri bo'ladi, og'ayni. Men senga suyanaman, meni yolg'izlatma.

Asadbekning dardli ohang libosiga o'rab aytgan bu yolg'oni xuddi rost gapday eshilib, Kesakpolvonni eritdi. "Ha, endi o'limini bo'yniga olibdi", degan fikr xayolini bir yoritdi. Asadbekning yelkasiga qo'lini tashlab, mehribonlik bilan quchdi:

- Unaqa sovuq nafas qilma, oshna. Hali qiladigan ishimiz ko'p.

- Buni to'g'ri aytding. Qiladigan ishimiz ko'p...

Asadbek shunday deb a'yoniga qaradi. Bu qarash zamirida "Sening ishing taxtga chang solish, mening ishim esa boshqa", degan ma'no yashiringanini Kesakpolvon fahmlamadi.

Shu payt xizmatchi yigitlardan biri yaqinlashib, Moskvadan Xongirey so'rayotganini aytdi. Asadbek Kesakpolvonga savol nazari bilan qaradi-da, o'rnidan turib, mehmonxona tomon yurdi. A'yon esa ikki qadam qo'yib ergashdi-yu, so'ng to'xtadi. Asadbek bundan sergaklandi: "Nega to'xtadi? Xongireyning gapiga nega qiziqmadi?"

Shaxovskiydagi qarorgohidan mehmonlarni kuzatib, Kozlov masalasida ham, Asadbek masalasida ham muddaosiga yetgan Xongirey hol so'ragach, qayg'uli xabar eshitganini aytib, ta'ziya bildirdi-da:

- Asad, men doimo sen bilan birgaman, - deb tasalli berdi.

Asadbek minnatdorlik bildirgach, qisqa suhbat yakun topdi. Xabarining Moskvaga yetgani ajablanarli hol emas. Telefon go'shagi ko'tarilsa, bir-ikki daqiqada har qanday xabar Moskva nima, dunyoning narigi chekkasiga ham yetadi. Lekin o'sha go'shakni kim ko'targan, kim Xongireyning raqamlarini tergan? "Xongireyning shu atrofda izg'ib yurgan laychalarimi yo bag'rimda isinib yotgan ilonlardan birimi?" - deb o'yladi Asadbek iziga qaytar chog'ida. - "Sen bilan birgaman", dedi. Ha, albatta, birgasan. O'lsam ham seni birga olib ketaman".

Kesakpolvon joyiga qaytib o'tirmay, darvozaxonada turgan edi. Asadbekni qarshilab ko'zini olib qochgan holda:

- Tinchlikmi? - deb so'radi.

- Tinchlik, - dedi Asadbek unga tikilib, - ko'ngil so'rab qo'ydi. Mehr-oqibati yaxshi shu yigitning.

- Har nima qilsa ham musulmonligi bor-da, - dedi Kesakpolvon.

"Ha tulki, shu "musulmon"ga qul bo'lmoqchimisani? Agar shu Xongirey musulmon bo'lsa, men bo'lmadim. Shunaqa musulmondan yana o'nta bo'lsa bu dunyoda kofirning hojati yo'q". Asadbek bu fikrini oshkor qilmaslik uchun o'zini majburlab jilmaydi-da:

- To'g'ri aytding. Kozlov deb uning ko'nglini xira qilganimiz chakki bo'ldi, - dedi.

Yarim soatga qolmay Halimjon yelim chelakni to'ldirib uzum olib kelgach, Kesakpolvonning gumoni tar-qadi. Halimjon xizmat qilib yurgan yigitlar davrasiga qo'shilganda Asadbek uni yana imlab chaqirdi. Halimjon qulog'iga aytilgan gapga ma'qul ishorasini qildi-da, ko'cha tomonda turgan Kesakpolvonga yaqinlashib "Zaynabni olib kelaman", dedi.

Kesakpolvon "Men ham qizimni olib kelsam bo'larkan", deb o'ylab, yigitlardan birini imlab chaqirdi.

Xalimjon Zaynabni olib kelgach, darrov iziga qayt-di. Fotihachilar bilan ovora Kesakpolvon uning g'o-yib bo'lganini bilmay ham qoldi. Halimjon bu safar hojasidan olgan asosiy topshiriqni bajarish uchun ketdi. Asadbek bu topshiriqni ertalab yo'lda kelayotganida aytib qo'ygan edi. Shunga muvofiq Halimjonni o'sha ondayoq jo'natsa bo'lardi. Lekin u yigitni ikki marta chaqirib, qulog'iga shivirlaganda ko'zi Kesakpolvonda bo'ldi. A'yonining sarosimaga tushish yoki tushmasligini tekshirmoqchi edi, kutgani amalga oshdi.

Halimjon Chuvrindining joni uzilgan yerga borib, o'sha yerdagi xonadonlarda yashovchilar bilan uchrashib, o'zini "militsiya xodimi" deb tanishtirgach, "KamAZ"dan tushib qochgan odamning qiyofasini surishtirdi. Odamlar uchun "men militsiyadanman" degan gapning o'zi kifoya qildi. Birontasi hujjat so'ramadi. Ayni damda tayinli gap ham aytmadi. Barchalari yarim tundagi fojiadan uyg'onganlarini, ko'chaga chiqqanlarida "KamAZ"da hech kimni ko'rmaganliklarini aytishdi. Faqat birgina kampir "KamAZ"dan tushayotgan past bo'yli odam qorasini ko'rganini bildirdi. Halimjon bu ma'lumotni eshitishi bilan tezgina iziga qaytdi-da, fursat topib turib Asadbekka bildirdi.

Bu xabardan Asadbekning ko'zlari yondi:

- Xumkallani top, nega ko'rinmayapti? - dedi.

Halimjon yana bir soatcha g'oyib bo'lib, Xumkallaning uyida tunamagani haqidagi noxush xabarni yetkazdi. Bu yangilikni eshitgan Asadbekning ko'kragida bir nima portlaganday bo'lib, bu portlash kuchidan hosil bo'lgan to'lqin bo'g'ziga qadar bostirib keldi. Atrofida hech kim bo'lmaganida "meni go'l qilib ketishdi, an-qayib qoldim-a", degan afsus bilan peshonasiga bir shapatilagan bo'lardi. O'ziga necha juft ko'z tikilib turgani uchun tashvishli emas, xush yoquvchi xabarni eshitganday o'zini majburlab jilmaydi.

Peshinda qo'shnilar pishirib chiqargan oshdan bir-ikki qoshiq yegan bo'lib, ketishga chog'langanida Jamshidning mashinasi ko'rindi. Ikki uy narida to'xtagan mashinadan Jamshid tushdi-yu, yurarini ham, yurmasini ham bilmay to'xtab qoldi. Fojeani yo'lda eshitib, ishonib-ishonmay kelayotgan Jamshid bu ko'chaga burildi-yu, darvoza yonidagi odamlarni ko'rib yuragi uvishdi. Bir necha oy muqaddam shu darvozadan kuyib ko'mirga aylangan mayitni olib chiqishgan edi. Tutingan ukasiga "aza ochgan" Chuvrindi shu darvoza og'zida uch kun bel bog'lab turgan edi. Buni Jamshid bilmaydi. Bilgani - Mahmud akasining o'rnida hozir Umid bel bog'lab turibdi. Kecha bu yerdan ko'tarib chiqishgani ham bironing kuygan murdasi emas, aynan Mahmud akasining jasadi... Yurishga majoli qolmagan Jamshid ko'chaga chiqib kelayotgan Asadbekni ko'rgach tamom joyida qotdi.

Jamshidga ko'zi tushgan Asadbek ham to'xtadi-da, Kesakpolvondan:

- Buning qaerda edi, nega ko'rinmadi? - deb so'radi.

- Hayronman, - dedi Kesakpolvon yelka qisib, so'ng Jamshid tomon tez-tez yurdi-da, unga yaqinlashib, baland ovozda:

- Qaerlarda sanqib yuribsan, marjaboz?! - deb so'radi.

Jamshid unga "qaerdaligimni o'zingiz bilasiz-ku?" degan ma'noda ajablanib qaraganida Kesakpolvon pastroq ovozda "Seni men emas, Mahmud akang yuborgan", deb shipshidi.

Kesakpolvon orqa o'girib turgani uchun Asadbek uning keyingi gapini eshitmadi. Lekin Kesakpolvonning birdan u tomon yurib qolganidan ajablendi. Bunaqa paytda bitta imlab qo'yilsa kifoya edi, Jamshid yugurib kelardi...

Kesakpolvonga ergashib yurib kelgan Jamshid Asadbekdan bir qadam berida to'xtab, salom bergach, "Bandalik..." deb ta'ziya bildirdi.

- Qaysi go'rlarda yuribsan? - dedi Kesakpolvon jerkib.

- Termizga borib keldim, - dedi Jamshid yerga boqqanicha.

Savolga alik olmagan Asadbek bu gapdan keyin unga ajablanib qaradi-yu, indamadi. Kesakpolvon "Ahmoq, Termizni aytib qovun tushirdi-ku", deb ichida so'kinib qo'ygach, so'roqni davom ettirdi:

- Termizda nima bor ekan senga?

- Mehmonlarni olib borib keldim.

- Qanaqa mehmon?

Jamshid yerga qaradi, savolga javob bermadi.

- Sendan so'rayapman, serraymay javob ber: qanaqa mehmon?

- Mahmud akamning... mehmonlari. Ularni tanimayman.

- Nimaga borishibdi?

- Bilmayman. Bitta uyga kirib chiqishdi. Men mashinada o'tiruvdim.

Asadbek undagi sarosimani sezsa ham, parvo qilmaganday bo'lib mashinasi tomon yurdi. "Mahmudning qanaqa mehmoni bor ekan, Termizga nimaga boradi?" degan savolga har qancha urinmasin, javob topa olmadi.

Javobni kechqurun Jamshidning o'zi olib keldi.

Asadbek telefonda Manzura bilan gaplashib, uning qaytish haqidagi qaroridan g'ashlanib o'tirganida boloxonadagi yigitlardan biri Jamshidning kirishga izn so'rayotganini ma'lum qildi. Jamshid qaytganidan beri "mendani nari yursin", degan hukmga itoat etib, suyuqli hojasiga yaqinlashmayotgan edi. Shu bois ham bemalol ostonaga hatlab kira oladigan xonadoni eshigi oldida to'xtab, ruxsat so'radi. Asadbekka uning bu odobi ma'qul kelib, "kirsin", dedi.

Hovliga tasodifan chiqqan Zaynab darvozaxonadan kirib kelayotgan Jamshidni ko'rdi-yu, vujudi titrab ketdi. Biroq, oniy sarosimani yengishga o'zida kuch topib, tez-tez yurganicha oshxonaga kirdi.

Yaxshiki shu damda Asadbek deraza osha hovliga qaramadi. Bu holni ko'rganida yana eski yarasiga tuz bosilib, Jamshid bilan muomalasi boshqacha bo'lishi aniq edi.

Jamshid xonaga bir qadam qo'yib, salom berdi-yu, to'xtadi.

- Kir, kiraver, o'tir, - dedi Asadbek, unga ro'parasidan joy ko'rsatib.

Bu xonadonga o'g'il, eng kamida uka maqomida bo'lgan Jamshid endi xuddi begonaday kirib, begonaday omonat o'tirdi.

- Termizga nima uchun borganingni aytgani keldingmi? - dedi Asadbek zaharli ohangda.

- Ha, - deb javob berdi Jamshid unga tik qaray olmay. - Sizga yolg'on gapiruvdim.

- Bilganman. Endi rost gapirmoqchimisan? Agar seni Mahmud yuborganida men xabardor bo'lardim. Menga-ku, mayli, tupurdig, o'lgan akangga tuhmat qilishga uyalmadingmi? Bunaqa palidlikni Xongireydan o'rganib keldingmi?

- Bek aka, meni nima qilsangiz qiling, lekin o'sha joyda shunday deyishga majbur bo'ldim.

- Kimdan qo'rqding?

- Qo'rqmadim... Rosti, meni Haydar akam yuborgan edilar.

- Mehmonlari kim edi, rostdan tanimasmi- ding?

- Sal-pal tanirdim. Xongireyning yigitlaridan edi. Bek aka, bu ishdan latta hidi kelib turibdi. Ularning niyati - qoradori.

- Qayoqdan bilasan?

- Gaplaridan fahmladim. Ozgina yuk ham olishdi.

- Ahmoq! Qo'lga tushib qolsang uchib ketarding-ku, o'ylamadingmi?

- Ilojsiz edim...

- Qani o'sha mehmonlaring?

- Samarqandda kuzatdim, Maskovga uchib ketishdi.

- Haydar akangga hisob berdingmi?

- Ha.

- Nima uchun Haydar akaxoningni menga sotyapsan? Axir u bechora sening joningni saqlab qolaman, deb qaerlardan o'lik qidirib topgan-a!

- O'zingiz aytdingiz... Mahmud akamga tuhmat qila olmadim.

- Seni o'limga men hukm qilgan edim.

- Bu gap esimdan chiqqan.

- Rostdanmi?

- Eslagan kunim - o'lganim.

- Yaxshi. Sen Haydar akangdan uzoqlashma. Hozircha bitta narsani bilsang yetarli - uning fikri buzilgan, ehtiyot bo'l.

- Haydar akam menga yana bitta ish buyurganlar.

- Qanaqa ish?

- Halimni o'ldirishim kerak ekan.

- Halimnimi? Nega?

- Xitlarning odami, dedilar. Men sal-pal hid olganday bo'ldim. Gaplarida jon borgan o'xshaydi.

- Yana tekshir. Xitlarning odami bo'lsa, o'lishi hecham mumkin emas. Sen... shu hafta ichi Maskovga borasan, Kennaying bilan ukalaring kelishyapti, kutib olasan.

Asadbek shunday deb "Senga ruxsat" deganday o'rnidan turdi.

Uning "kennaying bilan ukalaring" deyishi oradagi to'siqni olib tashlab, Jamshidning yana eng ishonchli odamga aylanganidan dalolat edi.

Asadbek Jamshid chiqib ketgach, Halimjon haqidagi gapni mulohaza qilib "Xitlarning odami bo'lsa, yana yaxshi, Haydarning xizmatini qilib yuraveradi", degan qarorga keldi.

4

"Gunohlarni siz qildingiz-u, jabrini bolalar tortishsinmi?.."

Kimdir shunday deb baqirganday bo'ldi.

Ha, Jamshid Moskvadan telefon qilib Abduhamid bilan Abdusamatning milisaxonada o'tirganini xabar qilgan ondayoq qaydandir shu ovoz keldi.

Bir necha hafta ilgari Zaynabga "O'zingni os" degan ma'noda arqon tashlab chiqayotganida ham shunga yaqin gap aytilib edi.

Undagi ovoz Jalilniki edi. Bunisi... Manzuraniki!

...Gunohlarni siz qildingiz-u...

Biron marta bo'lsin eriga tik qaramagan Manzura bu safar baqirdi. Umr bo'yi to'planib, kuch yiqqan dardi shu onda go'yo portladi. Portladi-yu, Asadbekning ruhini tilka-tilka qilib yubordi. Agar Manzura unga ro'para bo'lib shunday desa Asadbek ilgari gidek

"o'chir ovozingni" deb qayirib tashlashga kuch topolmasdi.

"...Yuklaridan qora dori chiqqanmish..."

Asadbek buni tasodif yoki tushunmovchilik oqibati deb qabul qilmadi. Ilonning dumini bosib olib qo'rquvda yashayotgan odam kabi Asadbek keyingi oylar ichi Xongireyning zahar solish onlarini xavotir bilan kutib yashardi.

Manzuraning qaytish haqidagi qarori Asadbekning rejalarini buzib tashladi. Tabib muolajasidan so'ng Zaynabning o'ziga kelgani, Elchinning holatidagi xavotirli onlar ortda qolganidan xabar topgan Asadbekda qizini Olmoniyaga jo'natish fikri qat'iylashdi. U qarorini Chuvrindi orqali bildirganda Zaynab "erimni bu ahvolda tashlab ketolmayman" debdi. Asadbek bu gapdan g'ashlanib Chuvrindiga:

- Erini bo'ri yermidi, hujjatlarini tayyorla, boradi, - dedi.

O'sha xunuk voqeadan so'ng Asadbek gapi bo'lsa Chuvrindi orqali yetkazardi. Zaynabning javobini ham Chuvrindi bildirib, orada xolis vositachi vazifasini bajarib qolgan edi. Eri yaralangunga qadar Zaynab otasiga ko'rinmaslikka harakat qildi. Elchin kasalxonaga tushgach, asosan ota uyida yashay boshladi. Shunda ham ota-bolaning o'zaro muomalasi salom-alikdan nariga o'tmayotgan edi.

Asadbek kuyovini Abdurahmon tabibga ko'rsatishni ham o'yladi. Fikrini aytganda Chuvrindi ma'qullab:

- Tabib ko'rib qo'ygani keyin Elchinni ham birga yuborsakchi? U yoqda zo'r do'xtirlar bor, - dedi.

- Yo'q, - dedi Asadbek bosh chayqab. - Do'xtiri zo'r bo'lsa zo'rdir, lekin yangi qudalarga "kuyovimni tuzatib beringlar" deb yuboramanni? Qo'y, Abdurahmon tabib har qanaqa kasalni tuzatib yuboradi.

Chuvrindi Zaynabning hujjatlarini tayyorlab qo'ygani edi. Agar o'lim g'olib kelmaganida ertalab borib idoradan hujjatlarni olib chiqqan bo'lardi. Uning o'limidan so'ng ham Asadbek Zaynabni jo'natish fikridan qaytmadi. Manzuraning nogahoniy qaroridan shuning uchun ham achchiqlandi.

- Zaynabni jo'natayotgan edim-ku? - dedi bo'g'i-lib.

- Voy adasi, qudalaringizga aytib qo'ydim. Zaynab keyinroq kelib ketar.

- Hey!.. - Asadbek "onangni..." deb bir "shirin" gapini aytmoqchi bo'ldi-yu, o'zini tiydi. - U yer amma-xolangning mahallasimi, Zaynabning bugun bo'lmasa ertaga lip etib borib kelaveradigan...

- "Bo'pti, bilganingni qil". - Asadbekning shunday deb chekinishdan o'zga chorasi yo'q edi.

Bilganini qildi xotini.

Oqibat bu...

Shuning uchun donolar "xotinning gapiga quloq solu teskarisini qil", deb aytishgandir...

Asadbek avvaliga Manzurani aybladi. Keyinroq, hovuri bosilgach, o'zining kaltabinligini tan olib, barcha aybni o'z yelkasiga oldi. "Manzura bechora tag'in ham chidab turdi u yerda. Bugun bo'lmasa ertaga baribir qaytishi kerak edi. O'lganimdan keyin shunaqa qop-qonga tushsa kim qutqaradi?.."

"O'lganimdan keyin..."

O'lganidan keyin ham Xongirey ularni tinch qo'ymaydimi? Xongireyga nima kerak? Asadbekning o'limi emasmi? Asadbek urug'i bilan qirilib ketish darajasida gunoh qilibdimi? Xo'p, Kozlov masalasidagi o'jarligi durust bo'lmadi. Xongirey "yo'limdan qoch", deganida nari tursa olam guliston edi. Bunda gap faqat o'jarlikda emas. Orada Kozlov bilan ahdnoma bor edi, Asadbek bu ahdga xiyonat qilib past ketishni istamadi. Bugun Kozlov masalasida chekinsa, ertaga boshqa ishda qulluq qilib tursa Xongireyning uni eshakka aylantirib minib olishi yoki boshga chiqib istagan noma'-qulchiligini amalga oshirishi mumkinligini ham hisobdan chiqarmagan edi.

Hosilning o'limi uchun hisob berishi kerakmi? Axir uni Xongireyga o'chakishib o'ldirmadi-ku? Hosil o'limni o'zi sotib oldi-ku? Faqat benomus otagina Hosilning qilg'iga chidashi mumkin edi. Agar ana shu nomus qasosi uchun jon berishi shart bo'lsa - Asadbek tayyor!

"Xongirey... darding bo'lsa erkakchasiga dangal aytmaysanmi? Nayrangga balo bormi? Yoki... dard chekib ingraganimda rohat topasanmi? Undan ko'ra o'ldirib, jasadimni yoqib, shu olov taftida qo'lingni isitib maza qila qolmay-sanmi, nomard!.."

Moskvaga uchadigan uchoq yerdan ko'tarilgunicha shu kabi xayollar qurshovida bo'lgan Asadbek Xongirey bilan uchrashajagi aniq ekanini bilardi, faqat qaerda, qay holda ko'rishajagi xususidagi tasavvuri aldanchi edi. Xongirey tayyorlab qo'ygani nayranglarning navbatdagingini u yetti uxlab bir tushida ko'rmas edi.

U yorug'lik olamidan tobora zimiston dunyosiga kirib, ana shu zulmot qa'ridan yorug'likni umid qilib borardi.

O'g'illarining yuklari orasidan chindan ham qora dori chiqqan bo'lsa, qo'rqqulik emas. Bir necha kunda bo'lmasa-da, uzog'i bilan uch-to'rt haftada chiqarib olishga ishonadi. Ammo bu Xongireyning ishi bo'lsa... chorasi qiyin. Tomirida iblis qoni oquvchi kimsa ham Xongirey darajasida beshafqat bo'lmas. Asadbek o'g'rilar olamida "Knyaz" deb ardoqlanuvchi bu odamning qiliqlarini eshitib yurardi, biroq, g'ilay Shomilning kallasini qutiga solib yuborganini bilgach, undagi beshafqatlik darajasining chegara bilmasligiga amin bo'ldi. Qonundagi o'g'rilarining "O'g'ridan boshqa hech kim inson taqdirini hal qilish huquqiga ega emas", degan aqidasi sodiq holda ish yurituvchi Xongirey Asadbekning, uning o'g'illarining taqdirini qanday hal etar ekan?

Uchoq bulutlar bag'rini yorib yuqoriga ko'tarilar mahalda qattiq titradi. Bunaqa paytda har qanday odam Xudoni eslab qoladi.

"O'zing asragin, Tangrim, falon-falon gunohlarni boshqa takrorlamayman", deb tavba qiladi, ont ichadi. Uchoq titroqdan to'xtab, ohista ucha boshlagach, tavba ham unutiladi, Xudo ham. Ko'p kabi Asadbek ham shunday edi. Hozir unday bo'lmadi. Uchoqning qulashidan, o'zining o'limidan qo'rqmadi. Aksincha, "bu kunimdan o'lib ketganim ming marta yaxshi emasmi?" degan fikr uni karaxt qilib qo'ydi.

Yoshi ellikdan oshibdi. Qanchadan qancha narsalarni ko'ribdi. Qiziq... Nimalarni ko'rди? O'ylab qarasa, hech nimani ko'rmaganga o'xshaydi. Ro'parasida zulmat, ortiga o'girilib qarasa, qorong'u bo'shliq. Faqat uqubat uchun tug'ilgan odam ham u kabi uqubat chekmasa kerak... Qoq suyak topgan it ham o'zini baxtli his qilardi balki. Shuncha boyligi bo'la turib nima uchun Asadbek baxtsiz?.. Har bir odamning baxt daraxti o'ziga alohida bo'ladi. Bu baxt daraxtini boylik bulog'i suvi bilan sug'orib meva olmoqchi bo'lganlar yanglishadilar.

Asadbek ana shu adashuvchilardan biri edi.

Faqat iymon bulog'idan suv ichgan baxt daraxtigina shirin meva berishini hamma ham anglab yetavermaydi.

Asadbek ana shu anglamaganlardan biri edi.

Zulm bulog'idan suv ichgan baxt daraxti qiyomatda zaqqum daraxtiga aylana jagidan barcha xabardormi?

Asadbek xabardor bo'lmaganlardan biri edi.

Uchoq titrog'i tinib, bulutlar ustiga chiqib olgan onda ikki qator oldindagi o'rindi qda o'tirgan odamga Asadbekning ko'zi tushib, yuragi bir hapriqdi. Boshiga do'ppi kiyib olgan bu odam yon tomondan Sobitxonga o'xsharkan.

Asadbek o'zining sihati, tashvishlari bilan andarmon bo'lib uni yo'qlay olmagan edi. Hozir shu do'ppili kishining chindan ham Sobitxon bo'lib qolishini istab, unga qayta-qayta tikildi. U kishi ortidan kimningdir qattiq tikilayotganini sezdimi, bir-ikki o'girilib qaradi. Do'ppili bu kishining ham soqol-mo'ylovi bo'lsa-da, yuzida Sobitxon yuzidagi nur yo'q edi.

Shu kishi bahona bo'lib, Asadbek Qo'qondagi shifoxonada bo'lgan suhbatni esladi:

Ikki yuz yil umr ko'rgan odam: "Baloli yillar, farovon yillar... kun o'tadi, tun o'tadi. Tuqqan tug'adi, o'lgan o'ladi. Tuqqan tug'masaydi mavjudot tugardi. O'lgan o'lmasaydi - Yer yuzi undagilarga tor bo'lib qolardi", degan ekan.

Ha... O'lganlar o'lib turibdi. Lekin shunda ham Asadbekning nazarida, keng dunyo juda tor bo'lib ketayotgan edi. Tor bo'lmasa, salkam besh milliard odam siqqan shu dunyoga Mahmud sig'iasmidi? Dunyo birgina shu odamga torlik qildimi?.. Dunyo yanada torayib, endi kimlarni siqib chiqaradi ekan?

"Bek aka!.."

Yonidagi odam Sobitxonning ovozi bilan chaqirganday bo'ldi. Asadbek beixtiyor ravishda unga qaradi: burniga ko'zoynak qo'ndirib gazetaga muk tushib o'qiyapti.

Ovoz esa yana takrorlandi:

"Bek aka... Yaxshilab o'ylab qaralsa, bu dunyo hayotidan tubanroq narsa yo'q. Dunyoni yiqilishga yuz tutgan devorga ham o'xshatishadi.

Devorning yiqilajagini bilgan holda unga suyanamiz, a? Dunyo hayotini sirpanchiqqa ham o'xshatishadi. Bu sirpanchiqda hech kimning oyog'i sobit turmaydi... sirpanib yashaymiz... Keyin esa... so'nggi ziyoratgohga qarab jo'naymiz. So'nggi ziyoratgohimiz - qabr. Bu ziyoratgohni hech eslamaymiz, eslagimiz ham kelmaydi. Ajalni unutishda bir-birimizni ortda qoldirib ketamiz..."

Qo'qon shifoxonasidagi o'sha uchrashuvdan so'ng ko'p oylar o'tdi. Krasnoyarda yurganda, ayniqsa xastalik o'lim darvozasiga haydab kelgan kunlarda Sobitxonning gaplarini ko'p eslagan edi. Keyinroq o'lim ostonasidan qaytib, umid darvozasiga yetganda ibodatdan yiroqlashgani kabi bu gaplarni, Abdurahmon tabibning gaplari qatorida, eslashdan uzoqlashdi.

Yer bilan osmon orasida eslashi...

Osmonda nima bor?

Yerda nima qoldi? Bir-birlarini bo'riday g'ajiydigan odamlarmi?

Shu savol xayoliga urilishi bilan qulog'i ostida Anvarning gapi jarangladi. Ha, aynan o'sha ovoz, aynan o'sha gap:

"Bo'riday desangiz bo'rilar xafa bo'lisharmikin? Bo'rilar ahil yashasharkan..."

"Bo'richalik ham aqlimiz yo'q, - deb o'yladi Asadbek. - Bu dunyoda sirpanib yasharkanmizmi? Men sirpana-sirpana shu holga keldimmi? Endi so'nggi ziyoratgoh qoldimi? Yo'q, hali vaqt bor... Bilaman, Mahmud u dunyoda kimnidir olovli gullar bilan kutib turibdi. Avval o'sha gul egasini topib, jo'natay..."

Asadbek zulm libosiga o'ralgan niyatini qanday amalga oshirishini o'zi ham yaxshi bilmaydi. U bir yil avvalgi Asadbek bo'lganida zulmatli olam ichra bu qadar sarsari kezmasdi. Aravalar otlardan oldin chiqib ketgan zamonda bir qanoti qirqilgan, ikkinchisi esa xiyonat qilgan qush baland ucha olarmikin? O'ljaga dadil va bexato chovut sola olarmikin? Hech bo'lmasa o'zini himoya eta olmoqqa kuch toparmikin?

Bir qanotning qirqilishi kutilmagan hol bo'ldi. Ammo ikkinchi qanotning xoinligi tasodifmi? Bir qanotning qirqilishiga sabab bo'lgan ikkinchi qanotning xoinligi qachon boshlandi? O'zini ziyrak va sergak deb hisoblovchi Asadbek nechun bu holni payqamay qoldi?

Qimor o'ynab yurgan kezlarida raqibining qarta tutgan barmoqlariga, javdiragan ko'zlariga qarab g'irrom o'yin bo'layotganini fahmlab olardi. Bu o'yindagi g'irromlikni nechun sezmedi?

Bir kuni Kesakpolvon Asadbekka:

- Ukangning tanobini tortib qo'y, mening ildizimga bolta uraman, deb ovora bo'lmasin, - degan edi.

Shunda Asadbek yumshoqroq ohangda:

- Hammamizning ildizimiz bir, bolta urilsa, baravar quriymiz, - deb javob bergan, Kesakpolvon esa, qo'l siltab, zarda bilan:

- Sen ham ukaxoningning gaplarini aytyapsan, - degan edi.

Kesakpolvon xiyonat ko'chasiga shundan so'ng kirdimi yo u damda kirib bo'lgandimi?

Asadbek Abdurahmon tabibnikida shifo umidida yurgan kezlari o'zi barpo etgan olam qasrining yorila boshlaganini sezib, "bu ofat qachon boshlandi?" degan savoliga javob izlagan edi. U Zaynabning o'g'irlanishi barcha tashvish eshiklarini ochib yubordi, degan to'xtamga kelib edi. Bu dunyoda dunyo umidida yurgan ko'p g'ofil bandalar kabi Asadbek ham Yaratganning "Yabna Odama! Iza raayta-l-g'inaa muqbilan a'layna. Faqul zanbun a'jilatun uquba'tuhu"[3] degan xitobidan bexabar edi. Xabardor bo'lganida hayoti iplarining chigilini yechishda bu qadar qiynalmas edi.

Boyluk ham keldi, uning izidan gunoh ham hayallamadi.

Azob-uqubat va jazo ham naqd bo'ldi...

G'ofil banda buni bilmaydi.

Muhrlangan qalb ko'zlarning nurini ham olib qo'ygan.

Ko'zlar ochiq, ammo oyoqlar ostidagi vayl cho'g'larini ko'rmaydi.

Buning o'rniga eng yaqin a'yoni bo'lib kelgan xiyonatchi qanotning xiyonatlarini o'ylaydi. O'ylay-o'ylay xiyonat ko'chasiga burilish nuqtasini o'zicha topganday bo'ladi ham.

Zaynabning o'g'irlanishini undan gumon qilmaydi. Ammo to'ydan so'ng Elchinning ko'chasiga yigitlarni qo'yganida "Kimdan qo'rqasan, - Asadbek chumchuq pirr etsa, yuragi shirr etadigan bo'lib qolibdi, degan isnodga qolmoqchimisan?" deb qaytardi.

Asadbek "To'g'ri, endi kimdan cho'chiyman?" - deb uning gapiga kirib ahmoqlik qildi. Keyin Bo'tqani mas'ul qilib ko'chaga poyloqchi qo'ydi, ammo bu tadbiri uy yonib bo'lganidan so'ng suv sepish kabi bir chora edi.

Asadbek o'sha nuqtadan to o'g'illarining bugungi qismatiga qadar bo'lgan gap-so'zlar, voqealarni xayol chig'irig'idan bir-bir, qayta-qayta o'tkazib ko'rdi.

Bir jang avvalida munajjim sahibqironi akbarga "yulduzlar bu kuningizni sharaflashmayapti", deganida u zot "Biz o'z g'alabamiz bilan bu kunni sharaflagimizdur", degan ekanlar. Agar munajjim paydo bo'lib Asadbekka shu mazmunda bir gap aytsa, u sharafli kunga ishonch bilan qadam qo'ya olarmidi?

Holbuki...

Tun xunuk fojiaga homilador bo'lib, kun uni tug'ishga tadorik ko'rardi.

Uchoq yerga qo'nganida quyosh bosh ko'tarayotgan edi. Yorug'lik va'dasida ko'tarilayotgan quyoshmi bu yo majhul sarob - hech kim bilmasdi.

V bob

1

Zulmat...

Ha, zulmat edi.

Nafas oldi-yu, nafas chiqarishga ulguradi. Xuddi birdaniga chiroq o'chirilganday bo'ldi. Zulmat qanday bostirib kirganini sezmay qoldi. "Ana endi o'ldim", deb fikrlashga ham ulguradi.

"Qassob" qo'lida asir ekanida "Bu jinni bu baloni portlatib yuborsa, o'lar oldidan oilamga bir og'iz ham gapirolmay ketamanmi?" deb afsuslangan edi. "Kelib-kelib shunday o'lim menga nasib qiladimi-ya? - deb o'yladi mayor Soliev. - Uyda hech bo'lmasa uch-to'rt kun oyoqni cho'ziltirib yotib, bola-chaqaga vasiyatni qilib, so'ng jon berishning ham gashti bor ekan-da, a?"

Aytadigan gaplari ko'p ham emas, bolalariga "onang-ni hurmat qillaring, halol yeb, halol yashalaring", deydi. Otasi unga shunday vasiyat qilib edi. Otasidan oshirib u nima deya olardi?

Aslida bu gapni kunda bo'lmasa-da, tez-tez aytadi. Ammo o'limi oldidan aytsa u oddiy gap maqomidan chiqib, vasiyat martabasiga ko'tariladi.

Xotiniga ham ko'p gapirmaydi. "Keling bilan hadeb o'chakishaverma, bechorani ezaverma", deydi xalos.

Aslida bu gapni ham kunda bo'lmasa-da, tez-tez aytadi. U aytishdan charchamaydi, xotini o'z bilgicha yashashdan horimaydi.

Soliev qaynona-kelin mojarosiga poydevor bo'lguvchi, ko'pchilik e'tibor bermaydigan bir sababni aniq biladi: uning xotini ham ko'p onalar singari o'g'lini kelinidan qizg'anadi. Yigirma yilmi yo undan ko'proqmi hamisha qanotida yurgan farzandining xuftondan so'ng "g'oyib" bo'lishiga avvaliga ko'nikolmaydi, keyin-keyin esa chidolmay qoladi. "Qizil oyoq kelib, qizil yuzdan judo qildi", degan maqolning aynan o'shanday "qizg'anchiq" onalar to'qigani bejiz emasligini Soliev anglaydi. Gaplari shamolga sovrilishini bilsa-da, tanbeh beraveradi.

Jon chiqishi oldidan so'nggi bor aytsa bo'lardi. Ammo endi bunisi oddiy gap maqomidan chiqib, vasiyat martabasiga ko'tarilardi. Nodon xotini hech bo'lmasa, bir-ikki hafta vasiyatga amal qilar axir. So'ng qizg'anish olovi yanada battarroq alanga olar. Oldinlari yonida eri bo'lardi, yolg'izlik muzxonasining sovug'i unga kamroq sezilardi. Eri o'lgach, muzliklar aro yalangoyoq, yalang'och qolgandek bo'ladi. Tongga qadar azoblanadi. Azobning alamini kimdan olishi esa tayin...

Temir yo'l bekati bomba bosilgan holda nochor turgan mayor Soliev aytolmaydigan vasiyati bahonasida shularni ham o'ylashi kimgadir g'alati, balki ishonchsiz tuyulishi mumkin. Holbuki, g'alat holatlarda g'alat o'ylarning fikrni yoritib o'tishi mutlaqo g'alati emasdir. Agar Solievning o'rnida bir necha soat avval "Qassob"ning o'qidan jon bergan militsioner yigit bo'lganida boshqacha o'ylab, o'zgacha vasiyatni fikr qilardi. Agar unga "hozir "Qassob" seni otib o'ldiradi, vasiyatingni aytib ol", deb imkon berilsami, birinchi galda homilador xotiniga qarab: "Mendan ke-yin turmushga chiqsang, bolani "detdom"ga berma, ota-onamga qoldir", demog'i shubhasiz edi. Biroq, unga bunday imkon berilmadi, vasiyatsiz ketdi. Solievning o'ylarida jon bor: vasiyatni aytib, so'ng jon berish ham o'ziga yarasha bir baxt - Tangrining buyuk marhamatlaridan biri...

Zulmat qa'rida ekanida hayot va mamot, vasiyat to'g'risidagi o'ylar uni bezovta qilmaydi. Zulmat pardasi teshilib, oydinlikning zaif nuri qorong'ulik bilan olisha boshlaganida nimanidir sezdi, qandaydir tovushni eshitdi. Hatto nimalarnidir ko'rganday ham bo'ldi. Ammo sezgani, eshitgani, ko'rgani nima ekanini idrok eta olmadi. Quloqlariga kirayotgan tovushlar notanish, dimog'iga urilayotgan hid ham begona edi.

Keyin...

Ha, keyin "Qassob"ni ko'rdi. Hamma yog'i qonga belangan "Qassob" avvaliga daf qilish maqsadidami, u tomon bostirib keldi. Soliev yotgan yerida qimiray ham olmadi.

- Qornim ochdi, - dedi "Qassob". - "Chuchvara yegim kelyapti. Lekin sening go'shting chuchvaraga yaramaydi. Erkak go'shtini yeyish - mening printsipimga to'g'ri kelmaydi..."

Temir yo'l bekati changalida bomba ushlab turganida ham shunday degan edi. Bu gapni eshitib Soliev "Shu taviyaning ham printsipti bor-a..." deb o'ylab g'ashi kelgan edi.

Hozir ham shunday o'yladi. Bir narsa demoqchi edi, tili aylanmadi. G'udrandi.

- Hali ham o'lganing yo'qmi? - "Qassob" shunday deb engashgan edi, Solievning ko'krigiga qon tomtdi. Tomchi qon qaynoq suv kabi etini kuydirib, azob bera boshladi.

Kutilmaganda "Qassob" tisarildi. Kutilmaganda Soliev quvvatga kirib, qaddini rosladi. Buni ko'rgan "Qassob" qocha boshladi. Soliev quvmoqchi bo'ldi: negadir qush kabi yengil uchdi.

- To'xta, qochma, nega qochyapsan? - deb baqirdi.

- Quvlama meni, baribir yeta olmayсан.

- To'xta, gapim bor senda.

- Gaplaringga bir kecha kamlik qildimi? Sen bilan bir tun birga bo'ldim. Endi o'lguningcha meni eslab yurasan. O'lguningcha meni quvlaysan. Quvlash joningga tegib ham ketdi.

Shunday deb "Qassob" ham ucha boshladi. Oxiri ko'rinmay ketdi. Yo'lda qonli izlar qoldi.

Shundan so'ng ko'zlarini ochdi.

Qaerda ekanligini bilmadi. Ko'rgani - oppoq shift unga qaerda ekanini anglatmadi. "Qassob"ni quva-quva yetib kelganim shu yermi, degan o'йда bir necha fursat ko'zlari baqrayganicha qotdi. Notanish tovushlar ham tindi. Sukunat jarangidan quloqlari shang'illadi. Ko'p qatori u ham "Sukunat - jimlik demakdir" deb hisoblar edi. Ammo hozirgi ahvolda sukunatdan quloqlari qomatga keldi. Sukunat shovqinini daf etmoq uchun quloqlarini kaftlari bilan berkitmoqchi bo'ldi, biroq qo'llari uning hukmiga bo'ysunmadi. Bilaklari og'ir toshga bog'lab qo'yilganday ko'tarilmadi. Shunda qotib qolgan nigohi harakatga keldi. Unga xiyonat qilmagan joni avvaliga kipriklarini o'ynab pipiratdi. So'ng shiftga qadalgan nigoh asta pastladi. Dastlab ko'rga-ni - to'ntarib qo'yilgan dori shisha idish po'kagiga ulangan shaffof ichak bo'ldi. Shisha idish ichidagi yarimlab qolgan za'faron suyuqlik qaynashni boshla-yotganday dam-badam pufakcha chiqarib qo'yadi. Mayor Soliev ana shu pufakchalarni sanayotganday tikilib yotdi.

"Kasalxonadamanmi?"

Savoliga za'faron suyuqlik oqib o'tayotgan shaffof ichak javob beradiganday nigohini yuqoridan pastga tomon tushirdi. Biroq, ko'zlari ichakning qaerga qadalganini ko'rolmadi. Shundan so'ng boshini asta yon tomon burib, qo'shni karavotda yotgan odamni ko'rdi. Harakatsiz yotgan odamning tirikmi yo o'lik ekanini bilmadi. Uning tepa tomonidagi to'ntarilgan shisha idishda pufakchalarni ko'rgach, qo'shnisi hali hayot ekanini angladi. "Kim bu? - deb o'yladi u. - "Qassob"mi? Shuncha otishmadan so'ng ham tirik qoldimi?" Xonadagi yorug'lik yetarli emasmidi yoki Solievning ko'zlari xiralashganmidi, har holda tikilgani bilan yon tomonda yotgan odamni taniy olmadi.

Bu orada eshik ochilib, hamshira kirdi. Solievda hayot nishonasini ko'rib, unga yaqinlashdi-da, hech bir so'z aytmay, o'zini zo'rlagan holda jilmaydi.

- Qaerdaman?

Bu safar ham ovozi chiqmadi, faqat lablari asta qimirladi. Hamshira lablarning qimirlashidan savolning mazmunini uqqanday, o'sha soxta jilmayishini kanda qilmagan holda mayin kaftini uning peshonasiga qo'yib:

- Xavotirlanmang, krizis o'tdi, - dedi. Keyin dalda beruvchi ohangda qo'shib qo'ydi: - balki erta-indin reanimatsiyadan umumiy xonaga olishar...

"Krizis...", "Reanimatsiya..."

"Zulmat - krizismidi? Menga nima bo'ldi o'zi? - deb o'yladi Soliev - Bomba portlamagan edi. Yigitlar kirishgandi. Balki o'shandan keyin portlagandir? Yonimdagi yaralanganlardan bittasimi? Boshqalari qani?"

Tili gapga aylanib, bularni so'raganida ham hamshira javob qaytara olmas edi. Hamshira yon tomondagi bemorning holidan xabar olgach, chiqib ketdi. Hamshira kirgach, qaysi bir burchakka biqinib olgan sukunat u chiqib, eshik yopilishi bilan yana xonaga o'z hukmini o'tkaza boshladi. Solievning baxtiga bu safar quloqlari shang'illamadi. Ahyon-ahyonda dahliz tomondan soatning chiqillashini eslatuvchi uzuq-uzuq, ojiz-ojiz tovush sukunat hukmiga zarba berib turdi. Xayollari asta-sekin tiniqlasha boshlagan Soliev zulmat dunyosiga kirish arafasidagi voqealarni esladi.

2

Soliev jinoyatchilarning izlaridan tushgan paytlarida ko'p tunlarni bedor o'tkazgan, biroq, "Tun" deb atalmish vaqt birligining bu qadar uzun, bu qadar og'ir-vazmin bo'lishini sezmagani ekan.

"Qassob" ham, Soliev ham, atrofda sergak turgan yigitlar ham "Tezroq tong ota qolsaydi" deb kutishardi. Go'yo bu mashmashaga tun aybdoru, otajak tong barcha balolarni daf etadiganday edi.

O'lim yoki hayot daragini bermog'i lozim bo'lgan tong ham otdi.

"Qassob" chala bo'g'izlab qo'yilgan ho'kiz tovushida baqirib, yana talablarini takrorladi. Bu tomon va'dani yana quyuk qildi. Talab va va'dalar qachonga qadar davom etajagini, qanday yakun topajagini hech kim bilmasdi. Hamma qandaydir bir mavhum tasodifga umid qilardi.

Soliev va'da berayotganlardan ham, atrofda kuzatib turganlardan ham ranjimas edi. Chunki bu muammoning yechimini o'zi ham bilmasdi. Bilganda-ku, "shunday-shunday qilinsa - olam guliston" deb g'azablansa ham arzirdi.

Yurakni eslatuvchi mushtdekkina temir necha soatdan beri necha-necha yuraklarni behalovat tepishga majbur qilardi. Portlamay qolsa-ku, barcha masala bir nafasda hal bo'ladi-qoladi. Tongga yaqin holdan toygan Soliev bombaning portlab ketishini ham istadi.

U tomon hech qachon talabni bajarmaydi. "Qassob" esa o'zicha insofga kelmaydi. Shunday ekan, nimadan umid qilmoq mumkin?

- Ha, faraon, charchadingmi? - dedi "Qassob" uning holini anglaganday.

- Charchashimning birovga foyda-ziyoni yo'q. O'zing charchaganga o'xshaysan. Barmoqlaring titrayapti. Qo'yib yubora qol o'sha zormandani.

- Charchabsan, faraon. O'limni bo'yningga oldingmi, demak, tamom bo'libsan. Ishtoning quruqmi ishqilib? Har holda ho'l ishtonda o'lsang sheriklaringga kulgi bo'lasan. Men senga bir yaxshilik qilay: ishtoning quriganicha kutaman. Ikki soat oldin o'lamanni yo keyinmi, menga baribir. Sen, - "Qassob" istehzo bilan tirjaydi. - "mardlarcha halok bo'lsang" bitta medalga ilinib qolasan.

Soliev indamadi. U "Qassob" baqirayotgan paytda talablaridagi qat'iylikning susayganini sezgan edi. Hozir gapirish ohangining ham tundagidan farq qila-yotganini fahmladi. Faqat bu o'zgarish sababini bilolmadi.

- Faraon, - dedi "Qassob", - qara, atrof yorishib qoldi. Lekin quyosh ko'rinmayapti. Men quyoshsiz kunni yomon ko'raman. -

"Qassob" shunday deb picha sukut saqladi-da, so'ng ta'kid etdi: - Juda yomon ko'raman.

"Qassob" to'g'risini aytgan edi. U bolalik chog'larida dengiz qirg'og'ida o'tirib quyosh chiqishini tomosha qilishni yaxshi ko'rardi.

Onasining maishatiga xalal bermaslik uchun ko'chaga chiqib ketganida u ko'pincha qirg'oqqa borardi. To'lin oy nurining to'lqinchalar bilan o'yiniga uzoq-uzoq tikilardi. So'ng esa quyoshni kutib olardi. To'lqinchalar yuzini silagan oy nuri qanchalik maftunkor bo'lmasin, ufqni titratib ko'tarilgan quyoshning o'zgacha latofati bor edi. Bolaning nazarida tabiat chiroyini ochib yuborgan quyosh unga yangi kunda shirin va'dalar berayotganday bo'lardi.

"Bugun otang qaytib keladi", der edi Quyosh.

"Endi seni hecham tashlab ketmaydi", - deb ishontirardi Quyosh.

"Onang endi begonalarni boshlab ketmaydi", - deb va'da qilardi Quyosh.

"Endi tunlari ko'chalarda sanqimaysan", - deb umid chirog'ini yoqardi Quyosh.

"Bugundan boshlab seni birov "shiltaning bolasi" deb kamsitmaydi", - deb himoyasiga olardi Quyosh.

O'zining ongida tug'ilgan bu va'dalarga bola ishonardi.

"Otam qaytib kelsa ham, tunlarda sanqimasam ham, baribir seni kutgani tongda kelaman", deb ham va'dalar berardi.

Bulutli tonglarni esa yomon ko'rardi.

Onasi "Otang kimligini o'zim ham aniq bilmayman", degan rost gapni shubhasizki, aytmas edi. Shu bois "otang bizni boqa olmay tashlab ketgan" degan yolg'onga bola ishonardi. Quyoshni kutayotgan mahallarida pul topish, boyib ketish yo'llarini izlardi.

Bir kuni o'rtog'iga yuragini o'rtayotgan orzularini aytdi:

- Pulni nima qilasan, mashina olasanmi? - deb so'radi o'rtog'i.

- Yo'q, otamni topib, uni boqaman.

- Nega? - deb hayron bo'ldi o'rtog'i.

- U bizni boqolmay tashlab ketgan ekan. Erkak kishining bunday qilishi - nomardlik. Nomardlik jazosiz qolmasligi kerak. Men uni boqib jazolayman. Har tishlam nonni tishlaganida meni tashlab ketganidan uyaladi, afsuslanadi. Afsuslanib, afsuslanib, yuragi siqilib qiynaladi. Qiynalib-qiynalib, oxiri o'ladi...

Norasidalik chegarasidan o'tgan o'smirning istagi shu edi. U faqatgina Xudoga ma'lum bo'lgan onasini jazolashning turli usullarini mo'l qo'ygan edi. Tasodif tufayli otasini topib, o'ylab qo'ygan jazolash usullaridan biri qo'llanilgan taqdirda ham u bolani ayblash joiz bo'larmikin? Har holda valadi zinodan yana nimalarni kutmoq mumkin?

Uning murg'ak qalbi, kirlanishga ulgurmagan ongi farzandini tashlab ketmoqlik nomardlik ekanini fahm etardi. Nomardlar qanday usulda bo'lmasin jazo topmoqliklari shart, deb hisoblardi. O'shanda o'rtog'iga jazoning oxiri nima bilan yakunlanishini aytmovdi.

Uning rejasicha, otasi "afsuslanib-afsuslanib" o'lgach, tobutga solib ko'milmaydi. Balki, jasad krematoriya topshirilib,

kuydiriladi. Uning kuli bir qutichaga solinadi, so'ng muzeyga topshiriladi-da, tagiga "Nomard otaning kuli" deb yozib qo'yiladi.

28 Kitoblar Olami | Sever.UZ | Uzsmart.UZ

Buni ko'rgan erkaklar oqibatni o'ylab qoladilar va far-zandlarini tashlab ketmaydilar.
Bolalik tasavvuri shunday edi. Bolalarini tashlab ketuvchilarning hammasiga shunday jazo qo'llanilsa, muzeylarda joy yetishmay qolishini u o'ylab ko'rmagandi.
Bolalik orzulari o'ttiz kunlik oy nuri kabi unga xiyonat qildi - zulmat qa'riga singib ketdi.
Ammo... quyoshga bo'lgan muhabbati so'nmadi.
Bulutli tongga bo'lgan nafrati ham susaymadi.
Zotan...
Uning butun umri bulutli tong kabi edi.
Shubhasizki...
Umri adog'i aynan shunday bulutli kunda bo'lajagini u bilmas edi.
Quyoshli tongni suygan bola umri adog'ida quyoshni bir martagina ko'rmoq ilinjida ko'z yumadi...
Bolaligida tong quyoshi uni aldardi.
Alhol, uning quyoshi xiyonat qildi. So'nggi nafasida bir qarab olishni istamadi.
Quyosh-ku... balki istagandir. Biroq, zaharli bulutga chirmalgan umri evaziga bu baxtdan mahrum etilgandir...
U otasining jasadini kuydirmoqni niyat qilgan edi. Niyati o'ziga nasib etadi...
Unga qadar esa...
Changalida bombani ushlaganicha, hazin ovozda:
- Quyoshsiz kunni yomon ko'raman, - dedi.
Mayor Soliev uning ovozdagi xazinlikni sez-di-yu, "ishqilib bu o'zgarish yaxshilikka bo'lsin-da", deb o'yladi.
- Faraon, sen Xudoga ishonaman, deding, a? Shaytonga-chi? Shaytonga ishonasanmi?
Soliev darrov javob bermadi. "Qassob" ham "tez bo'!" deb qistamadi. "Agar bu dunyoda shayton bo'lsa, bu sensan", deb o'ylagan Soliev fikrini sirtiga chiqarmadi. Ilohiy tuyg'ulardan mahrumligi bois ruhlari o'lik, hayvoniy hislari esa quvvatli bu odamga nisbatan shu gaplar aytilsa, balki shayton alayhila'na ranjirmidi... Iblis "Qassob"ni hidoyat yo'lidan adashtirgani rost, Xudoga begona qilgani to'g'ri, xiylalari to'riga o'ragani, vasvasalari gulxanida qovurgani ayni haqiqat. Biroq, iblisning o'zi xotinlarni o'ldirib, go'shtlaridan chuchvaralar tugib yemagandir... "Eng shirin chuchvara sen maishat qilgan juvonning go'shtidan bo'ladi", degan xiylasiga ishonтира olgan iblis hozir "Qassob" laqabli bandasining qonlarini ko'pirtirib qanday vasvasa qilyapti ekan? Yoki "mana, oxirgi manzilingga eson-omon yetib kelding, endi men senga do'st emasman", deb qochib qoldimi?
Ajab... "Qassob" umrining so'nggi soatlarida nechun qadrdoni shaytonni eslab qoldi? Qizig'i shuki, shayton yetovida yurguvchilar hamma vaqt ham o'z yo'l boshchilarini eslayvermaydilar.
Bir ozlik sukutdan so'ng "Qassob" qadrdonini nima sababdan eslaganini ma'lum qildi:
- Men shaytonga ishonaman, - dedi u. - Bilib qo'y: barchalarimizning xo'jayinimiz shayton bo'ladi. Mening shaytonim baquvvatmi, demak, men zo'rman. Seniki kuchlimi, demak, sen zo'rsan.
- Hozir... sen zo'rman? - deb so'radi mayor Soliev.
- Zo'r bo'lmasam shuncha odam atrofda titrab turarmidi? Lekin... faraon, bilib qo'y: shayton har bir odamning ko'kragiga mana shunaqa bombani bosib turadi.
- Keyin portlatadimi?... Qachon portlatadi?
- Har kuni portlatadi. Keyin yurakni qiyma-qiyma qilib yeydi.
Ertasiga yurak yana o'sib chiqadi, u yana portlatadi, yana yeydi.
- Falsafang qiziq ekan. Men shayton tomirlardagi qonga aralashib oqib yuradi, deb eshituvdim. Sen o'sha shayton bilan olishib ko'rmaganmisan?
- Nega olishaman? U menga doim quvvat bergan.
- Yuragingni qiymalashichi?
- Buni azob deb o'ylayapsanmi? Yo'q, bu men uchun zo'r rohat edi.
- Hozir ham rohatlanyapsanmi?
- Ha.
- O'zingni o'zing aldama: hozir qo'rquapsan!
- Aljima, faraon... - Qassob shunday deb bir siltab, bombani uning ko'kragiga qattiqroq bosdi.
- Shaytoning endi senga quvvat bera olmaydi. Yo'l ham ko'rsata olmaydi. Bittagina yo'ling bor sening.
- Bittagina yo'l? Taslim bo'l, demoqchimisan? Aqling kalta ekan, faraon. Ikkinchi yo'l-chi? Panjalarimni ochib yuborish uchun menga quvvat shart emas. Yana bitta yo'lim bor. Balki... ko'rsan.
- Hamma yo'llaringning nomi bir - chorasizlik.
- Bo'ldi, o'chir! Falsafa so'qma menga.
- Men falsafa so'qiydigan faylasuf emasman. To'g'ri gapni aytyapman. Sen katta fojining halqumidan bo'g'ib turibman, deb o'ylayapsanmi? Panjalarining ochib yuborsang dunyoni larzaga soladigan fojia yuz beradimi? Tomizg'ichda dengiz suvidan ikki tomchi olib tashlansa nima o'zgaradi? Dunyo g'ariblashib qoladi-mi?
- Tomchi dedingmi? To'g'ri aytding. Sen chindan ham arzimas bir tomchisan. Shuning uchun ham million so'm ham, samolyot ham menga berilmaydi. Nega laqillatishayotganlarini bilmaymanmi? Xo'jayinlarning Mos-kvadan buyruq kutishyapti. Moskva marhamat qilib "so'raganini berlaring", desa berishadi. Ikkovini otib tashla, desa, otib tashlashadi. Moskva uchun sen kimsan? Hech kimsan. Sendaqalar millionta. Moskva nimadan qo'rqadi, bilasanmi? Xalqaro janjaldan. Bu yerda esa xalqaro janjal yo'q. - "Qassob" shunday deb yengil titrab oldi. - Faraon, to'g'ri aytibsan, charchabman. Hamtovoqlaringga ayt, bir shisha aroq berishsin.
Soliev "Qo'y, bu ahvolda ichma", demoqchi bo'ldi-yu, aytajak gapi xarsangtoshga otilgan kesak kabi naf bermasligini bilib, tilini tiydi. Shuning barobarinda "bunga aroq beringlar" ham demadi. Chunki "Qassob"ning baralla aytgan gapini sal narida turgan yigitlar eshitishgan, ular uchun Solievning tasdiq ma'nosidagi ishorasi kifoya edi.
- Zaharlamay olib kelling, avval sheriklaring ichadi, - dedi "Qassob" yigitlarga qarab. So'ng yana buyurdi: - avtomat yukxonadagi qirq yettinchi bo'linmani ochasanlar. Shifri - 01958. Sumkani olib kelasalar. Qulfini ochishga harakat qilmalaring, bombaga ulangan.
Soliev sumkani nima maqsadda oldirib kelmoqchi bo'lganini fahmladi:
- Xumori tutdimi?- deb so'radi u xotirjam tarzda.

- Ziyrak ekansan, faraon. Sheriklaringga ayt: men quruq po'pisa qilmayapman. Sumkada rostdan ham kichkinagina bombacha bor. Kichkinagina bo'lsa ham uch-to'rt hamtovog'ingni tinchitishga kuchi yetadi.

Soliev buyruqni bajardi.

"Qassob"ning talabi ham tezlikda ado etildi.

Sumka oyog'i ostiga qo'yilgach, u kuldi.

- Qara-ya, faraon, aroqni bir pasdayoq olib kelishdi. Mashinalaringda maishat uchun olib yurasanlarda, a? Men ahmoq, samolyot so'rab o'tiribman. Aslida seni ikki shisha aroqqa almashtirib yuborsam bo'larkan. Endi narxingni bildingmi? Qani ol, och aroq- ni.

- Soliev buyruqni bajargach, "Qassob" shishaning yarmidan sal yuqorirog'iga barmog'ini tirab dedi: - Shu yergacha ich. Qolgani menga.

- Men ichmayman, - dedi Soliev.

- Sendan "ichasanmi?" deb so'ramadim, "ich!" dedim.

Soliev odobli bola singari buyruqqa itoat etib shishani ko'tardi, biroq, ikki qultumdan keyinoq qalqib ketdi. Yo'tali bosilgach, keyingi buyruqqa itoat etgani holda sumkani ko'tardi.

- Hojatxonadagi uchta sheriging dimiqib ketishgandir, ayt, daf bo'lishsin, - deb buyurdi "Qassob".

"Obbo zang'are, shuni ham bilib turgan ekan-da?" deb o'ylab, yigitlarga ishora qildi. "Qassob"ning talabi bajarilgach, hojatxona sari yurdilar. Soliev eshikni ochib, ostona hatlayman, deganida "Qassob" uni to'xtatib, orqasiga o'girildi:

- Sheriklaringni to'sib olaman, qiynalib ketdi. Xalaqit bermalaring. Eshikni ochgan - o'ladi!

Ichkari kirishgach, "Qassob" kishanning kalitini so'radi. Kalit shimning cho'ntagida, Soliev kishanli qo'li bilan ololmas edi.

Shunda "Qassob" panjasidagi bombani Solievga tutdi:

- Ushla, faraon, jon shirin bo'lsa, mahkam ushla.

Panjarlariga bomba tegishi bilan Solievning yuragi "shuv" etib ketdi. Bosh barmog'i bilan ehtiyot tugmasini bosgunicha tovonidan sochini uchiga qadar bir sovuqlik yugurib o'tdi.

"Qassob" esa xotirjam ravishda uning cho'ntagiga qo'l solib, kalitni oldi. O'zining bilagidagi halqani yechib, Solievni suv quvuriga kishanlab qo'ydi-da, eshikka xavotir bilan qarab-qarab olganicha sumkani ochdi. Undan yelim xaltacha olib, kaftiga kukun tashlagach Solievga "ana endi xumorbosdi qilaman" deganday qarab oldi. Keyin kukunni burniga tortdi. Ko'zlarini yumib chuqur nafas oldi. Huzurli onlardan rohatlangach, bu kayfni quvvatlantirmoq maqsadida aroqni ko'tardi.

- Sen dunyoning mazasini bilmaysan, faraon. O'lsam ham menga alam qilmaydi. Chunki men maza qilib yashadim. Men qamoqdan o'limdan qo'rqqanim uchun qochmadim. O'limimni kutib yotishdan bezib qochdim. - Shunday degach, yana kukun hidladi.

- Faraon, - dedi u huzurlanib ko'zlarini yumgani holda. - Seni bir millionga olishmadi. Sening o'limingga rozi ular. Lekin men rozi emasman. Kel, sen bilan shartnoma tuzaylik: men sening hayotingni saqlab qolaman. Sen esa mening o'ligimni krematoriyaga yoqtirmaysan. Odam qatorida tobutga solib ko'mdirasan. Go'rimning tepasiga bitta but ham qo'ydirasan.

- Xudoga ishonmaysan-ku?

- Ishonmasligim to'g'ri. Lekin... kim biladi, balki bordir? Sen ehtiyotdan but qo'yaver. Balki foydasi tegib qolar. Kelishdikmi?

- Kelishdik.

- Senga ishonchim bo'lmasa ham ishonyapman. Boshqa ilojim yo'q. Faraon, umringda bittagina o'g'il bolalik qil: va'dangni bajar, xo'pmi?

"Qassob" shundan so'ng gapirmadi. Soliev ham uni kuzatib jimgina o'tiraverdi. Aroqning so'nggi qultumi bu dunyodagi huzurli rohatning so'nggi nafasi yakunlanganiga dalolat bo'ldi. "Qassob" shishaning bo'g'zidan ikki barmog'i bilan ushlaganicha baland ko'tardi-da, uning ichidan bir nima izlagandek tikilib turdi. So'ng bexos tashlab yubordi. Shisha chil-chil sindi. "Qassob" chap kaftida qolgan kukunni shisha siniqlari ustiga sochdi-da, Solievga yaqinlashib, panjasidan bombani oldi, ammo ehtiyot tugmasini bosmadi.

- Faraon, bo'ldi, o'zingni qiynama. Bu bomba port-lamaydi. Senlarni laqillatib xumordan chiqdim. Menga shu yetadi, - "Qassob" shunday deb bombani tuvakka tashladi.

"Qassob" portlamaydi, degani bilan Soliev kuchli portlashni kutdi. Ana shunda yuragi yana bir qalqidi. "Qassob" esa yon cho'ntagidan ikki to'pponchani oldi-da, o'qdonni tekshirib, Solievga qaramagan, "xayr" ham demagan holda eshikka yaqinlashdi-yu, uni zarb bilan tepib ochib tashqariga o'tildi.

- Qani, otlaring endi! - deganicha hayqirib to'pponchalarning tepkilarini bosdi.

Soliev jonholatda:

- Otmanglar! - deb baqirdi.

Lekin uning ovozini hech kim eshitmadi. Pala-partish otishma bir necha soniyada tindi.

Soliev shularnigina eslaydi.

Yo'q, bo'shashib, nafasi qayta boshlaganida yigitlar kirishdi...

Demak, o'zi chidasa ham yuragi dosh berolmabdi-da...

Soliev bir oz o'ziga kelgach, "Qassob"ga bergan va'dasini esladi. Esladi-yu, nochor ekani ham ma'lum bo'ldi: u behush yotgan kunlarda "Qassob"ning egasiz jasadi kuydirilgan edi...

3

Yer osti yo'lagiga olib tushuvchi zinapoyada mayor Ilyosovni ko'rgan Zohid unga yaqinlashgan onda bekat hojatxonasidagi "Qassob" chap kaftidagi kukunni shisha siniqlari ustiga sochgan edi. Zohid Ilyosovdan "Nima gap?" deb so'rashga ham ulgurmay, ichkarida otishma boshlandi. Bir daqiqa atrofida davom etgan pala-partish otishma tingandan so'ng ham o'rab turgan soq-chilar halqasi tarqalmadi. Zohid-ku, endigina keldi, ta'bir joiz bo'lsa, u "chaqirilmagan mehmon". Ammo tuni bilan mijja qoqmay, soqchilikda turgan Ilyosov ham ichkariga qo'yilmadi. Aslida Zohidning ichkarida qiladigan ishi ham yo'q, ustoz Maqsud Solievning taqdiri ham u uchun noma'lum edi. Atrofdagi yurgan odamlardan farqsiz o'laroq, unga ham ichkarida nima voqea yuz berganini bilishgina qiziq edi. Solievning tuni bilan garovda ushlab turilganidan xabardor bo'lgan Ilyosov esa birodari taqdiridan xavotirlangani tufayli ichkariga intilgan edi.

Otishma tingach, sal chetroqda shay turgan "Tez yordam" mashinalari bekatning oynavand eshiklari qarshisiga kelib to'xtashdi.

Zambil ko'tarib shoshib yurilganidan icharida hamma masala hal etilgani ayon bo'ldi. Avval boshdan oyoqqacha choyshab

tortilgan odamni olib chiqishdi. "Kimdir o'libdi... Kimning jasadı bu?"... degan savol nazari bilan Zohid bilan Ilyosov bir-birlariga qarab oldilar. Savolga ikkovlarida ham javob yo'q edi. Bekatni o'rab turgan soqchilar halqasi zaiflashib, chekindi. Ular bekat eshigiga ancha yaqinlashishganda yana bir zambil ko'tarib chiqildi. Zohid "Tez yordam" mashinasidan o'n besh qadamcha narida turgan bo'lsa-da, ko'zlari yumuq, ranglari oqargan Solievni tanib, yuragi "shuv" etib ketdi. "Yaralanganlarmi, yo... Ilyosovga qaragan Zohid uning ko'zlaridan ham ayni savolni uqdi. Ularning qarashidagi savol ham bir, javob ham bir edi: yaralangan! Xayollaridagi javobning xatoligini ular keyinroq biladilar.

O'sha kuni Ilyosovdan "Ish"ga aloqador gaplarni so'rashning mavridi emasdi. Odamlar tarqay boshla-gach, Zohid ham ishiga qaytdi-da, Shokarimov o'limiga doir ma'lumotlarni qaytadan sinchiklab o'qiy boshladi. Marhumning shaxsiga taalluqli satrlarga kelganda nigohi bir nuqtada qotdi. "Kecha nima uchun e'tibor bermadim? Bu tasodifmi?.." degan xayolda Shokarimov ishlagan joylarning nomlarini qayta o'qidi. Beton zavodiga o'tguniga qadar taksoparkka direktor bo'lgani sirli qulfni ocha oluvchi kalit bo'lib ko'rindi. Zohid yon daftarchasiga taksopark raqamini yozib, tagiga uch-to'rt chiziq tortdi-da, undov va so'roq belgilarini qo'ydi. Bu taksopark Zohidga yaxshi tanish edi. Shilimshiq o'z o'limini topguniga qadar aynan shu saroyning yangi "Volga"sini minib yurgan. Aynan shu Shokarimov va uning qanotidagilar taksoparkdan mashina "o'g'irlanganini" to Shilimshiq o'ldirilguniga qadar "bilmay" yurishgan. Ustiga ustak, Kesakpolvonning topshirig'ini bajarib, o'likxonadan murda olib borib bergan Sayfi Turdiev ham aynan shu yerda ishlardi.

Zohid yon daftarchasidagi yozuvga tikilganicha o'ylanib qoldi. Nazarida hozirgina yozib, ostiga chizilgan raqam oddiy belgi emas, balki sirlar sandig'ining sirli ochqichi edi. Zohid barmoqlarini yoyib, sochlarini yuqoriga qarab qayta-qayta taradi. So'ng peshonasidagi teri bilan et orasiga chumolilar kirib olganday g'imirlab g'ashini keltira boshlagach, chap kafti bilan siladi. O'ylagani sayin o'ylari uni o'zi istamagan holda asadbeklar olami tomon tortaverdi. Agar asadbeklar olami shaxmat taxtasiga qiyos etilsa, Zohidning fikricha, Shokarimov ham Namozov kabi piyodalardan biri edi. Shohning manfaati uchun piyodalarning qurbon bo'lishi tabiiy bir hol. "Piyoda" Shokarimov qanday manfaat uchun qurbon qilindi ekan? "Piyoda" Namozov ilimli, olim edi. Bunisi esa hunar-texnika bilim yurtini tamomlagan. Demak, maktabdagi o'qishini qoyillata olmagan. O'qituvchilarning zo'ri bilan "hunar o'rganish ishtiyorida" bilim yurtiga borgan. Kasbi - g'isht teruvchi! Bu ham Zohid uchun ajablanarli sir edi. Shokarimovning qo'lga g'isht ushlagan-ushlamagani qanchalar jumboq bo'lsa, uning qaysi yo'llardan yurib taksopark boshlig'i kursisiga o'tirgani shu qadar sir edi. Zohid "Ish"ni qayta-qayta o'qib "Shokarimovning o'ynashi ham, haydovchisi ham besabab ushlab turilibdi, ehtiyot chorasi o'zgartirilishi kerak" degan to'xtamga keldi. Ammo Ilyosov bilan suhbatlasha turib qarorini amalga oshirishga shoshilmadi.

Bekatdan qaytar mahalida ustozining yaralanmaganini, balki yuragi o'ynab, hushsiz bo'lganini eshitgan edi. Peshindan keyin Solievning ahvolidan xabar olgani kasalxonaga bordi-yu, "infarkt" degan tashhisni eshitib, beixtiyor ravishda "Nega?" deb yubordi.

Solievning hayotidan bexabar odam "Qassob"ning panjasidagi bombadan qo'rqib yuragi ishdan chiqibdi", degan xulosaga kelishi mumkin. Har holda bekatdagi tunni bedor o'tkazganlar, ayniqsa, Solievni behush holda ko'rganlar shunday deb o'ylashgan edi. Holbuki "Qassob"ning panjasidagi bomba so'nggi turtki edi. Bu so'nggi turtkidan xabarsiz bo'lgan Zohid kasalxona hovlisidagi kimsasiz ayvon ustuniga suyanib, zaif qor uchqunlarining sar-sari uchishlariga tikilib turardi. U ustozning hayotini qisman bo'lsa-da bilgani uchun "Nega?" degan savoliga o'zi javob topdi. Necha haftalab, hatto oylab bedor yurib, jonini garovga qo'yib jinoyat ildizini ochganida bittagina telefon qo'ng'irog'i bilan barcha harakatlari chippakka chiqarilganida yuragidagi bitta tomir uzilmadimikin? Jinoyat ishi kattalardan birining tantiq o'g'liga taqalganida, qat'iy turib olgani uchun "o'z vazifasiga munosib emas", degan tamg'a bilan ishdan chetlatilganida-chi?

Soliev boshiga tushgan savdoldardan ayrimlarini ibrat tariqasida aytib berganida Zohid "yuragingiz temirdan ekan, chidabdi", degandi. Mana endi ma'lum bo'ldi, yuragi temirdan emas ekan.

Zohidning qishlog'ida, ularnikidan olti xonadon narida bir odam yashardi. Asl ismi G'ayrat bo'lgan bu kishini hech kim o'z nomi bilan atamay, qisqa va lo'nda qilib "G'iybat" deb yuritishardi. Uning yana bir laqabi "Ofat" bo'lib, ayrimlar boriga baraka usulida uni "G'iybat Ofat" deb ulug'lashardi. "G'iybat" deyilsada - yarashiqli, ofat deyilsa-da - arziri bu odam atrofdagilarning yoqirtmasliklarini faxmlardi. Shu bois duch kelgan xonadonga kirib, o'zida yo'q obro'sini to'kkisi kelmas, mo'min-qobil bo'lgani uchun Zohidning otasi bilan hamsuhbat bo'lishni yoqtirardi. "Hamsuhbat" deyish ham nisbiy tushuncha. Chunki Zohidning otasi suhbatlashmas edi, tilining tagiga bir chekim nos tashlab faqat eshitardi. O'n ikki yil muqaddam Zohid G'iybat Ofatning rais bilan olishuvi haqidagi "axborot"ni bexos tinglab, g'azablangan edi. "Menga moshin bermaguningacha har kuni kelaman, yuqoriga yozib seni tinchitmayman. Yo sen menga moshin berasan, yo men seni infarkt qilaman!" G'iybat Ofat bu gapni alohida bir g'urur bilan aytgan edi.

Rais bu odamning aybi bilanmi yo boshqa sababdanmi infarktdan ko'z yumgan edi. O'shanda Zohid "pichoq urib yoki bo'g'ib o'ldirganni "qotil" deymiz, qamaymiz, hatto o'limga hukm qilamiz. Raisning qotili kim? G'iybat Ofatni ayblay olamizmi? Pichoq urmoq bilan infarktg'a olib bormoqning farqi nimada? Faqat usul boshqa, oxir oqibat esa bir - bevaqt o'lim!"

Hozir kasalxona hovlisidagi ayvon ustuniga suyanib turgan Zohid shularni esladi. Eslay turib "birovlarini infarkt qiluvchi odamlarning o'zlari ham infarkt bo'larmikinlar? Ular qanday holda jon berarkinlar?" deb o'yladi.

4

Ilyosov joyiga o'tirgach, peshonasini tirishtirganicha Zohidga qaradi. Zohid bu qarashdan "Uka, bemavrid kelibsan, boshimni qotirma", degan ma'noni o'qib, xona sohibining so'z boshlashini kutdi. Ilyosov esa erinchoqlik bilan stol tortmasini ochdi-da, sigaret olib, labiga qistirdi.

- Nima bo'lganini eshitgandirsiz? - U shunday deb so'rab, javob kutmay sigaret tutatdi.

В Ъ”Kasalliklarini bildim.

- Xudo bir asrabdi oshnamni. Undan ko'ra yelkasidanmi yo sonidanmi yaralanganı ming marta yaxshi edi. Infarktning ishi qiyin, uka. Endi uni bu idorada boshqa ko'rmaysan, majruhlikka chiqarib yuborishadi. Mana shunisi infarktning o'zidan ham yomonroq. Umr bo'yi ko'chada yurgan odamning "qachon infarkt bo'larkinman, ikkinchisida o'larmikinman yo uchinchisidami?" deb uyda Azroil kelishini kutib o'tirishi osonmi? Meni qancha kutdingiz?

- Yarim soatcha.

- Odam odamni yarim soatmi yo besh soatmi kutsa betoqatlanadi. Har daqıqa, har soatda o'limni kutsa-chi? Buni hech o'ylaganmisiz? Siz hali yoshsiz, xayolingiz boshqa yoqda. Men ham kam o'ylayman buni. Lekin oshnam endi tinmay shuni

o'ylayveradi. O'ylay-o'ylay o'zini yeb ado qiladi. Infarkt nima, bilasizmi? Bu kasallik emas, aslida Azroilning tashrif qog'o-zi. Kutilganga nisbatan kutilmagan mehmon ancha durust.

Ilyosov hayot va mamotga doir falsafasini aytib bo'lgunicha Zohid toqat bilan o'tirdi. Ortiqcha gap qo'shmadi. Yaqin odami boshiga kulfat yog'lsa yoki xastalikka chalinsa kishi "bu mening taqdirimda ham bordir" deb xavotirlanadi. O'zini gumonidagi kulfatni qarshilashga ruhan tayyorlaydi. Hozir Ilyosov hamkasbining taqdiridan kuyib gapirayotgan bo'lsa-da, ko'nglining bir chetida "kaminaning yozug'i ham shu" degan haqiqat g'imirlardi. O'zining ham qachondir infarkt bo'lishi mumkinligi haqidagi fikr kechmish va kelajakka oid falsafalarini to'kib solishga undardi. Zohid hamsuhbati ruhiy holatidagi tug'yonni sezgani uchun ham xalal bermay tek o'tirdi.

Azaga kelgan xotin rostdanmi yo yolg'ondanmi harchand yig'lamasin, oqibat o'zining tashvishlariga ko'chadi. Ilyosov gapira-gapira bir oz yengil tortganday bo'lib, "bu yigit mening hasratimni eshitgani kelmagandir", degan xijolatda izoh berdi:

- Maqsud akangiz sizga ustoz bo'lganlari uchun aytyapman bu gaplarni.

Ilyosov bir necha nafas sukut saqlagach, falsafa olamidani haqiqat dunyosiga ko'chdi:

- Shokarimovning ishini sizga berishibdi, eshitdim. Mendan biron narsani so'ramoqchimisiz?

- Ha, - Zohid shunday deb o'rnida bir qimirlab oldi. - Qog'ozga tushmagan gaplar bo'lsa...

- Qog'ozga tushmagan gaplarmi? - Ilyosov Zohidga tikilib qoldi. - Qog'ozga tushmay qolgan gaplarning asosiysini Shokarimov o'zi bilan go'rga olib ketgan. Uncha-buncha qolgan gaplar o'ynashi bilan haydovchisining tilida turibdi. Bilmadim, haqiqatni tillariga qo'shib sug'urib olish kerakmi? Har holda men ulardan kerakli ma'lumot ololmadim. Balki sizga yorilib qolishar? Siz qidiradigan sir shu ikkalasining orasida. Uzoqqa borib yurmang, uka.

- O'limga boshqa sabab ham bo'lishi mumkinmi?

- Masalan?

Zohid taksoparkka asadbeklarning ta'siri borligini aytishni istamadi. Shilimshiq, Sayfi Turdievga doir gaplarni bu odam bilmasligi ham mumkin. Bilmasa, xabardor bo'lmay turgani ham ma'qul. Alhol Zohidning maqsadi uni gumonlaridan ogoh etish emas, bilaks, undan biron yangilik eshitish edi.

- Masalan... taksopark direktorining beton zavodiga boshliq bo'lib qolishi meni ajablantiryapti. U sohada ham bu sohada ham ma'lumoti yo'q ekan?

- Bunaqa o'rnlarda o'tirish uchun ma'lumot shart emas, uka. Pul sanashni, pulni to'g'ri taqsimlashni bilsa bo'ldi. Siz kitob ko'rib ulg'aygan yigitsiz. Agar qoqilmayin desangiz, endi bu kitoblaringizni chetga qo'yib hayotning kitobini o'qing.

Ilyosovning bu o'giti Zohid uchun yangilik emasdi. Ilmdagi muallimi Habib Sattorovdan ham, bu sohadagi ustoz Maqsud Solievdan ham eshitgan. Yoshi ulug'roq odam borki, Zohidga o'xshaganlarga shunday maslahat qiladi. Zohidga bu gaplarni eshitaverish erish tuyuladi. Chunki u hayot boshqa, kitob boshqa degan fikrni mutlaqo hazm qila olmaydi. Uning aqidasiga ko'ra, har qanday kitob hayot tajribasiga asoslangan tarzda yuzaga keladi. "Dono"lardan biri Zohidga "hayot kitobini o'qing", deganida u g'ashlanib:

- O'zingiz hech kitob o'qiganmisiz? - deb so'ragan edi.

- Kitob o'qib, boshimni og'ritib nima qilaman, men hayot ko'rganman, - degan edi "Dono". O'shanda Zohidning tili qichib o'rtog'iga aytgan gaplarni aytib yuborgan, keyin afsuslanib "Dono" ranjiydi, deb o'ylagan edi. Ammo "Dono" Zohidni hayron qoldirib ranjimadi. Holbuki u gap uncha-buncha odamning badanini teshib yuborishi mumkin edi: bir kuni Zohid uyda yotganida hamqishloq o'rtog'i yo'qlab keldi.

- Ha, yana bosh og'riyaptimi? - deb ko'ngil so'ragach, o'zicha tashxis qo'ydi: - Kitobni ko'p o'qiysan-da. Men senga ming bir marta aytdim: hadeb o'qiyverma. Mana men bitta ham kitob o'qimaganman. Shu yoshga kirib bir marta ham boshim og'rimadi.

Zohid o'rtog'iga yarim hazil, yarim chin ohangida:

- Boshingning og'rimasligi kitob o'qimaganingdan emas, sen yana yuz yil yashasang yuz yil bosh og'rig'i nimaligini bilmaysan.

Senda og'riydigan boshning o'zi yo'q, - degan edi.

Hozir Ilyosovga ham shunga o'xshagan gap aytvoray dedi-yu, tilini tiydi. Fikrni chalg'itmaslik uchun muddaodan chetlamadi:

- O'ynash bilan haydovchiga qo'llanilgan ehtiyot chorasi sal oshirib yuborilmaganmi?

- Men ularni o'z bilgimcha qamamadim. Jinoyatga aloqasi bo'lgani uchun men taklif etdim, prokuror tasdiqladi. Xotinini qamab qo'yganim yo'q-ku?

- Ehtiyot chorasini o'zgartirsammikin, siz nima deysiz?

- Endi uka, "Ish" sizning qo'lingizda. Nima qilsangiz qiling. Faqat shoshilmang. Xo'jayinlar "Ha, bo'li!" deb turishsa ham arqonni uzun tashlayvering. Men shoshilmagan edim, "Ish"ni sizga olib berishdi. Aqlim yetganicha gumonlarim bor, ammo buni hozir sizga aytmayman. O'zingiz bir harakat qilib ko'ring. Keyinroq maslahatim zarur bo'lib qolsa kelarsiz.

Ilyosovning bu tarzda suhbatga yakun yasashi Zohidga malol kelsa-da, og'ir olganini sezdirmay xushmuomalalik bilan xayrlashdi.

Umri "Ugro"da o'tayotganlarning tergovchilarni, ayniqsa, yoshlarni xushlamasligi, ayrim holatlarda mensimasligi Zohidga ayon. Barcha sohalarda bor bo'lgani kabi yosh-qari mutaxassis orasidagi muammo bunda ham mavjud. Yoshlar kattalarni dogmada, ya'ni qotib qolganlikda ayblashadi. Kattalar esa ularni "dumbul" deb bilib ishlaridan ayb izlashaverishadi. Kamchilik topilgan taqdirda mamnuniyat bilan tanbeh berishadi. Musulmon odobiga zid o'laroq, biron yoshning qoqilishini istovchilar ham yo'q emas. Afsus shuki, bu toifa "yosh birodarim iloyim qoqilmasin, qoqilguday bo'lsa o'zim suyayman", demaydi. "Qoqilsin, yiqilsin, peshonasi g'urra bo'lsin, burni qonasin, shunda ko'zi ochiladi, mening qadrimga yetadi", deb umid qiladi. Quruq umid bilan kifoyalansa koshki, ba'zan kishi bilmas tarzda qoqilishiga yordam berib qo'yadi. Zohid bunday kimsalarni ilm olamida ham ko'rdi, bunda ham uchratib, ko'zi pishdi. Xayriyatki, tunning muqobilida kun bo'lgani kabi, yomonning payini qirquvchi yaxshi ham bor. Soliev shu toifadan bo'lgani uchun Zohid uni behad hurmat qilardi. Zohid "Ilyosov Solievning aksi", degan fikrdan uzoq. U haqda yomon gap eshitmagan. Ajablanarlisi shuki, yaxshi gap ham, aytaylik, "falonchiga yordam beribdi, qo'llabdi, yonini olibdi", deganga o'xshash olqish ham qulog'iga chalinmagan.

Birovga yaxshilik ham, yomonlik ham qilmaydigan odamdan ehtiyot bo'lish kerakmi yo faqatgina ablahlikni kasb qilib olgandan qo'rqish zarurmi - Zohid bu masalani ham o'zicha hal qilib olgan: u uchun keyingi toifa xatarli emas, chunki bunday odamlarning hujumiga ertayu kech shay turasan. Ilimiliq (Zohid birinchi toifani shunday ataydi) odamlar oftobda qolgan suvga o'xshaydi.

Chanqab kelasanu icholmaysan, ichsang ko'ngling ag'dariladi.

Ilyosov ayrim ishlarni Soliev bilan birga bajarardi. Uning tajribali, mulohazali ekani Zohidga shundan ma'lum. Ilimiliq ekanini yaxshi bilmas ekan, bugungi muomalasidan bunga amin bo'ldi. Zohid lozim bo'lib qolganda Ilyosovni bu ishga jalb qilishi mumkin

edi. Xonadan chiqa turib "bu ilimiliqsiz ham kunim o'tar", deb qo'ydi.

5

Mirkarimovning uyida motamsarolik soyasi yo'q edi. Ko'k kiygan ayolni, g'amnok bolalarni uchratarman, deb o'ylagan Zohid yanglishdi. Keyin "Bu uydan o'lik chiqqaniga ancha bo'ldi shu paytgacha oh-voh qilib o'tirisharmidi", degan fikrga keldi. Ba'zilar pul topadilaru aql topmaydilar. Yo dan-g'illama uy soladilar. Yoki dovrug'i yetti iqlimga ketadigan to'y qiladilar, yo har yili bir marta, ishtahalari kelib qolsa, ikki marta mashinalarini yangilaydilar, shu zaylda qarmoqqa ilinganlarini o'zlari ham sezmay qoladilar: "Sotsialistik mulkni talon-taroj qilish"da ayblanib bor budlaridan ayriladilar. Zohid darvoza oldida turganicha atrofni kuzatib "Mirkarimov bu toifadan bo'lmagan ekan", degan to'xtamga keldi. Dabdabali to'y qilganmi-yo'qmi - hozircha bilmaydi. Bilgani - Mirkarimovning nomida mashina ham, uy ham yo'q. Uy qaynonasining nomida, sutrang "09" xotining nomida. Mirkarimovning aqliga besh ketish kerakki, faqat xotinigina o'zining nomida. Qo'lga tushguday bo'lib sud "mol-mulki davlat hisobiga musodara qilinsin", degan hukm chiqarganda ma'lum bo'ladiki, bu "bechora"da mol-mulkning o'zi yo'q. Agar jinoyat kodeksida "Xotini ham musodara qilinsin", degan modda bo'lsami, bu zotlar xotinni ham boshqa bironing nomiga rasmiylashtirib qo'yisharmidi, vallohi a'lam?

Bu dunyoning qonunlarini shu tariqa chetlab o'tish mumkin. U dunyodagi so'roqlardan qay tarzda bo'yin tovlanar ekan? U dunyoda xotinning nomidagi mashina qay tarzda xarid qilingani xususida ham hisob berilarmikin?

Shahar chekkasidagi qishloqda chiroyli peshtoqli, ko'krak kerib turgan oq tunukali uylar ko'zga deyarli tashlanmaydi. Aksincha, sinchi yoki paxsasi ko'tarilib, u yog'iga qo'l kaltaligi tufayli tashlab qo'yilgan uylar ko'proq. Mirkarimovning uyi boshqalardan farqli o'laroq, ko'cha yuziga emas, bog' ichkarisiga qurilgan. Uyning dabdabasini bog'dagi daraxtlar yomon ko'zlardan himoya qilib turadi.

Zohid to'rt paxsa balandligidagi devor bilan o'ralgan bog' darvozasi oldida chalingan qo'ng'irog'iga javob kutib ancha turdi. Betoqatlansa-da, tirqishdan mo'ralashdan o'zini tiydi. To'rtinchi qo'ng'iroqdan so'ng darvoza ortida ayolning "Kim?" degan ovozi eshitildi. Zohid o'zini tanitgach, darvoza o'rtasidagi eshik qiya ochilib, egniga paxtalik nimcha kiyib, yelkasiga jun ro'mol tashlagan, kipriklari uzun-uzun, qoshlari kamalak kabi egilgan chiroyli juvon ko'rindi.

"Qoshu yosimu deyin, ko'zi qarosinmu deyin", degan ashulani shoirlar shunday go'zallarga qarab turib yozishganda..." Zohid buni ayni damda, darvoza ostonasining bu tomonida turganida emas, keyinroq qaytar mahalida o'ylaydi. Hozir esa savol nazari muhurlangan chiroyli ko'zlarga qarab turib maqsadini aytdi. Juvon "bu odamning uyga kirishga haqqi bormi, qo'yaymi yo qo'ymaymi", degan o'yda picha turdi-da, so'ng chekinib eshikni kengroq ochganicha "kiring", deb yo'l boshladi. "Uyda erkak yo'q, gapingiz bo'lsa shu yerda so'rayvering", deyish "erkaksiz uyga begonalarni kiritma", degan odobdan dars olmagan juvonning xayoliga ham kelmadi. Uning izidan borayotgan Zohid "bu qizimi yo kelinimi?" deb o'zicha fol ochdi. Bu ko'hlik juvon Mirkarimovning ikkinchi xotini degan haqiqat tushiga kiribdimi?

Qishning hukm surish vaqti taqvimga ko'ra adog'iga yetgan bo'lsa-da, sovuq nafasi hukmronlikni davom ettirayotgani sababli tashqarida turib gaplashish imkoni yo'q edi. Kungay qilib solingan oynavand ayvon issiq ekan. Zohid "shu yerda o'tira qolaylik" degan taklifni aytishga ulgurmay juvon televizor qarshisidagi stulni ko'rsatib "o'tiring" dedi. O'zi yon tomondan joy olib, yelkasidagi jun ro'molni suyanchiqqa tashladi. So'ng portfelini ochib, qog'ozlarini olayotgan Zohidning harakatlarini ziyraklik bilan kuzatdi.

- O'ldirgan odamni topdinglarmi?

So'roqqa tayyorlanayotgan Zohid uchun bu savol kutilmagan bo'lmadi. Bunday savollarni ko'p eshitgani uchun ham shoshilmay, qog'ozlarni ko'zdan kechirib oldi-da, javobni qisqa qildi:

- Topamiz.

- Sizdan ham oldin bir kishi ikki-uch marta keldi. Qotilni sizlarga biz topib berishimiz kerakmi?

- Siz ovora bo'lmang, opa, o'zimiz bir amallab topamiz.

- Shunaqami? - juvonning kamalak qoshlari chimirildi. - Unda nima uchun keldingiz? Adalarini... bu uyda o'ldirishmagan. Endi boshqa kelmanglar. Birinchi kuni olib ketgan narsalaringni ham qaytaringlar.

"Adalarini... Demak, bu xonim Mirkarimovning bevalari ekan-da?" Zohid shu xayol bilan juvonga tegishli sahifalarni varaqladi. "Oysanam Erkaeva. 1958 yilda tug'ilgan..."

Yoshiga kecha e'tibor bermabman. Eridan o'n sakkiz yosh kichik ekan..." Zohid bevaning talab ohangidagi gaplariga ham sovuqqonlik bilan javob qaytardi:

- Mirkarimovning bu uyda o'ldirilmaganini bilaman. Lekin o'limidan oldin shu uydan o'z oyog'i bilan chiqqan. Olingan narsalar vaqti kelganda qaytariladi, xavotirlanmang. Ro'yxat bilan olingan, ro'yxat bilan qaytariladi, ignadek narsa ham yo'qolmaydi, Oysanam opa, - Zohid shunday deb juvonga tik qaradi. Chiroyli ko'zlarga dosh berish qiyin bo'lsa-da, nigohini olib qochmadi. - Men so'raydigan ayrim narsalar sizga bema'ni yoki erish tuyulishi mumkin, lekin shularni so'rab, aniqlashga majburman.

Eshitishimcha, Mirkarimov serhimmat, qo'li ochiq, mehmondo'st, hotamtoy odam ekanlar, - shunday deb Zohid atayin yolg'on aytdi. Puldor odamlar, ularning oilalari baxil bo'lsalar-da, o'zlari haqida shunday tavsifni eshitmoqni xush ko'radilar. Zohidning mo'ljalni aniq chiqib juvon uzoridagi qat'iylik soyasi chekinib, mamnunlik oftobi ko'rindi. Zohid esa bu o'zgarishni sezmaganday davom etdi: - Kunda bo'lmasa ham kunora mehmon kutgandirsiz. Mehmondo'st odamning xotini bo'lish osonmas.

- Nimasini aytasiz... - juvon shunday deb yengil xo'rsindi.

Yaqin o'tmishning totli xotirasi yuragini entiktirdi. Mehmon kutishda u ertalabdan xamir qorib nonu somsa yopmas, bir qozonda suyuq, ikkinchisida quyuq ovqat ham pishirmasdi. Mehmon kutishni pazanda yigitlar, xizmatchi ayollar o'rniga qo'yishardi. Bu oppoq, bo'liq barmoqlar qozon-sochiq nimaligini allaqachon unutib yuborgan. Mehmon kutiladigan kun bu barmoqlar piyoz archib, to'g'ramas, balki tilla uzuklar bilan orolanardi. Tamanno bilan yurib, ko'p ko'zlarni kuydirardi. Eri "erkaklarning oldiga hadeb chiqaverma" desa-da, "choyinglarni yangilab berayinmi?" degan mehribonlik bilan kirib-chiqib turardi. Uning xayolida buzuqlik yo'q edi, eriga xiyonat qilmoqni ham o'ylamasdi. Faqat erkak zotining yeb qo'ygudek bo'lib suqlanib qarashidan rohatlanardi. Mehmonga taqinchoqlarini taqib borganida esa erkaklarning xirsday qarashlariga qo'shimcha ravishda ayollarning hasad bilan boqishlaridan mast bo'lardi. Hozir o'sha omon-omon damlarni eslab entikdi. Juvonning bu olami Zohidga qorong'u edi. Shuning uchun yengil xo'rsinish sababini boshqacha tushundi.

- Tez-tez keladigan odamlar orasida Asadbek aka bo'larmidilar?

- Kim u kishi?

- "Asadbek" desa butun shahar taniydi-ku? Siz... eshitmaganmisiz?
- Eshitmaganman... og'aynilari orasida bunaqasi yo'q edi shekilli?
- Haydar aka, Mahmud deganlarini-chi?
- Esimda turadi, deysizmi? Bilasiz-ku, bizda erkaklar alohida o'tirishadi. O'rislarga o'xshab billalashib cho'qishtirib ichishmaymiz.
- Bu gapingiz ham to'g'ri. Men Asadbek akani taniysiz deb o'ylabman. Sizni qaerdadir ko'rganday bo'lib o'tiruvdim. Endi esladim: Asadbek akaning to'yilarida ko'rgan ekanman.
Zohid bu yolg'onni tavakkal qilib aytdi. Uning farazicha, to'yga shaharning barcha puldorlari kelishgan. Asadbeklarga xizmat qilib yuruvchi taksopark direktorining kelishi esa isbot talab etilmaydigan haqiqatlar sirasiga kirardi. Shunday dabdabali to'yga bunday go'zal xotinni olib bormaslik esa nodonlik bo'ladi.
Zohidning bu yolg'oni ham yaxshi samara berdi. Juvon kaftini o'ng betiga bosib, o'ylanganday bo'l-di.
- Qaysi to'yni aytyapsiz?
- Mashhur hofiz Elchinni kuyov qildi-ku?
- Ha... siz ham boruvdingizmi?
- Faqir kishi panada, deyshadi-ku, bir chetda o'tirib maza qilganmiz. Demak, esladingiz. Asadbek aka kelib turarmidilar?
- Yo'q, u kishi kelmasdilar. Balki o'g'ilchamizning to'yida kelgandirlar. Nima, o'sha kishidan gumoningiz bormi?
- Be, shunday ulug' odamdan gumonsiraymizmi? - Zohid shunday deb kulimsiradi. - Shunchaki so'radim, qo'ydim, Mendan oldin siznikiga militsiyadan Ilyosov degan odam kelgan. O'sha odamga "hech kimdan gumonim yo'q", debsiz. Rostdanam gumoningiz yo'qmi?
- Kimdanam gumon qilardim?
- Haydovchidan... - Zohid "o'ynash" demoqchi bo'l-di-yu, juvonga bu so'z yomon ta'sir qilishi mumkin-ligini anglab, yumshoqroq tarzda: - yana bir tanish ayol, - dedi.
- Ayolni bilmayman, - dedi Oysanam, - lekin haydovchi deganingiz... akamdan qanaqasiga gumon qilishim mumkin?
Bu gapni eshitib Zohid sergak tortdi:
- Nima, akam dedingizmi? O'z akangizmi?
- Ha,- juvon shunday deb ajablanib yelka qisdi,- tug'ishgan akam. Siz nimaga hayron bo'lyapsiz?
- Ilyosovga ham aytganmidingiz buni?
- Esimda yo'q... aytgandirman.
- Akangizning familiyasi?..
- Men birinchi erimning familiyasida qolganman.
Bu yangilik Zohid uchun kutilmagan jumboq bo'ldi.

VI bob

I

"Anglashilmovchilik bo'libdi"?!

Asadbek quloqlariga ishonmadi. "Uyqusirayaptimi bu malla kapitan yo kechasi bilan otib chiqqan bo'lsa kalla karaxtmi?" Chetdan qaragan kishiga milisaxona navbatchisining darchasiga tirsagini tirab turgan Asadbek gap uqmas bo'lib ko'rinardi. Bu xonada kapitandan boshqa chetdan qarovchi odam yo'q edi. Unga esa Asadbek aynan shunday ko'rindi.
- Tushunmadingizmi? - dedi u ensasi qotgan tarz-da.
- Tushunmadim, - dedi Asadbek.
- Nimasiga tushunmaysiz? Anglashilmovchilik bo'libdi, - dedi kapitan. - Militsiya nomidan uzr so'raymiz. O'g'illaringiz hozir chiqishadi, olib ketaverasiz. Yuklaringizni qarab, tekshirib qabul qiling.
Necha xil o'y-xayol, necha xil reja bilan bu yerga kelgan Asadbek uchun bunisi sira kutilmagan "sovg'a" bo'ldi. U avvaliga to'g'ri Xongireyga uchrab "talabingni ayto bolalarimga tegma", demoqchi bo'ldi. Lekin bu ahdi qat'iy lashmadi. "Xo'p, bordim, aytdim, - deb o'yladi u, - "o'g'illaringni men qamatmadim", demaydimi? Deydi. U xunasa chaqaloqligida tulkinging sutini emib katta bo'lgan. O'zini bilmaganga oladi. "Iya, shunday bo'ptimi?" deb achinadi. Keyin menga marhamat qiladi. E, yo'q, menga u xarifning marhamati kerakmas. U mening bosh egib kirib borishimni juda-juda istayapti..."
Asadbek yo'qotilgan boylikning o'rnini to'ldirish mumkinligini, yo'qotilgan nomusni esa aslo tiklab bo'lmasligini yaxshi bilgani uchun ham Xongireyning huzuriga bormadi.
O'g'illari uchun jonini berishga tayyor Asadbek nomusini bulg'ab bo'yin egishga kelganda chiday olmadi. Nomus jonga nisbatan ulug'lik qildi. O'zini to'xtatdi. Nomusning toptalishini eng so'nggi chora deb bildi. "Gadoning dushmani gado bo'ladi", deganlaridek, Moskvada Xongirey yakka hokim emas, uning payiga tushadiganlar ham topiladi. Asadbek hozir chora izlab ulardan birining huzuriga bormog'i mumkin edi. Lekin bu yo'lning ayni damda xatarli ekanini, yara patos bog'lab ketmog'i mumkinligini u fahmladi. Shubhasizki, Asadbek Moskva yerga qadam bosishi bilan Xongireyning odamlari uni kuzatadilar. Asadbek Xongirey uchun nobop to'daga arzini aytgani hamon o'ljani bo'g'ib turgan ilon zaharlashni paysalga solmaydi. To'g'ridan to'g'ri milisaxonaga boraverish fikri uni kutib olgan Jamshidga ham ma'qul keldi. Balki "besh-o'n so'm" sovg'a evaziga ish pishar degan umidda navbatchi darchasiga tirsagini tiraganicha o'zini tanitib, muddaosini aytishi hamon kapitan anglashilmovchilik bo'lganini ma'lum qilib turibdi.
Umudiga osonlik bilan yetgani uchun quvonishi lozim bo'lgan Asadbek "anglashilmovchilik" degan so'z ikkinchi marta takrorlangach, beixtiyor g'azablendi. "Ikkita begunohni qamog'ingga tiqib qo'yib yana "anglashilmovchilik" deb bezrayasanmi, enag'ar!" deb baqirishga chog'langanida xojasining fe'li ayniganini sezgan Jamshid uni chetga tortdi.
Asadbek "nega aralashasan!" degan ma'noda o'tli nigohini unga qadadi.
- Bu yerdan chiqvolaylik, keyin gaplashamiz, - dedi Jamshid.
Kim bilan, qachon, qaerda, qanday tarzda gaplashajagini o'zi ham bilmasa-da, xojasini tinchitish uchun ishonch bilan aytdi bu gapni. Asadbek "ertaga senga shokolad olib beraman", degan aldovga uchgan go'l bola singari yuvosh tortdi. Endi uning javdiragan ko'zlari har yon boqib, o'g'illarining chiqib kelishlarini kutardi.
Oradagi yarim soat xuddi yarim yil singari ruhni ezg'ilab o'tdi. Vaqtning o'n besh daqiqasi "hozir chiqishadi", degan ishonch bilan, qolgani esa "yana anglashilmovchilik bo'libdi, beayb boshqa odamlar ekan, sizning o'g'illaringizni chiqarmaymiz" deb qolsa-chi?" degan gumon talvasasi bilan o'tdi.

Yarim soat Asadbekni besh yilga qaritdi. Zaynab mojarosida cho'kkan gavdasi yanada cho'kdi. Hojasini kuzatib turgan Jamshid yengil titradi: hojasining soch-lari birdaniga oqarib ketdi. Asadbekning sochlariga oq oralagan edi. Lekin hozir, bir onning o'zida qirov qo'nganday bo'ldi. Jamshid "avval ham shundaydir, e'tibor bermagandirman", deb o'ylab yanglishdi. Sochning ayni shu damda oqarganini navbatchi kapitan ham sezgani uchun tez-tez qarab-qarab qo'yayotgan edi.

Sukunat...

Sukunatning tili bormi? Bo'lsa, sassiz ravishda nimalar deyapti ekan? Balki o'zining tilida chinqirib Asadbekni qarg'ayotgandir? Balki sochlarining oqarib ketgani qarg'ishning ijobat bo'layotganiga bir ishoradir?

Oldinda qo'llari kishanlangan Abdusamad, orqaroqda Abduhamid ko'rinishi bilan Asadbek o'zini tuta olmadi. Uning keyingi oylar ichi zaiflashib qolgan irodasi, saboti ko'zdan quyilib, kipriklariga qadalgan yosh tomchilarini to'xtata olmadi.

Hali "anglashilmovchilik bo'lganini" bilmagan, "Turlaring!", "Devor tarafga o'giril!", "Qo'lingni cho'z!", "Bitta-bitta yur!", "Gaplashma!" degan buyruqlarga mo'min bola singari itoat qilib chiqib kelayotgan. xayollari "Endi bu yog'i nima bo'larkin?" degan savol bilan band aka-uka oynavand devor ortida otalarini ko'rdilar ko'ngillari to'lib, bo'g'izlariga yig'i keldi. Ulardagi yoshlarga xos matonat yig'ini to'xtatishga qurbi yetdi. Agar Asadbek o'g'illari ko'zlarida yosh ko'rsami, bo'g'iziga qadalib turgan faryodni to'xtata olmasdi. Yaxshi hamki oynavand devorning xiraligi otalari yonog'iga dumalagan ko'z yoshni parda qilib to'sdi. To'smasami edi, balki yoshlik matonati ham ojizlik qilib qolarmidi...

Go'zal yorlari hamrohligida uyga kirib bormoqni, kelinsalomdan quvongan otalari bilan ko'rishmoqni orzu etgan o'g'illar xira oynavand to'siq ortidan "Adajon, bizning hech gunohimiz yo'q" degan ma'noda javdirab qarashardi. Qo'llaridagi kishanlar yechilib, cho'ntaklaridan olingan narsalar ro'yxat bo'yicha bir-bir qaytarila boshlangach, ular chindan ham "gunohlari yo'qligini" anglab yengil tortishdi. Ikkovlari ham baravariga "adam chiqarib oldilar" deb o'ylashdi.

Sog'inch va tashvishdan o'rtangan yuraklar xadik soyasi ostida uchrashganlari uchun tilga so'z kelmay qoldi. Titroq tillar "Bolam!", "Adajon!" deyishgagina quvvat topa oldilar xolos. Asadbek o'g'illarini bag'riga bosib, ko'ngli bir oz orom topgach, qulochini keng yoyib ikkovini qanotlari ostiga oldi-da, "Ketdik!" dedi. So'ng jiyanlari qatori suyumli bo'lib qolgan yigitlar bilan ko'rishish baxtidan bebahra qolayotgan Jamshidga qarab:

- Yuklarni o'zing olib chiq, - dedi.

- Bek aka, qarab olaylik, - dedi Jamshid aybdor odamning ovozi bilan.

- Past ketma bularning oldida. Bir-ikkita matohni olgan bo'lsa olgandir.

- Olsa mayli-yu, qo'shib qo'ygan bo'lsa-chi? Ko'chaga chiqqanimizda yana hunar ko'rsatishmasin, deyman...

Jamshid "xo'jayinga aql o'rgatib baloga qolmasaydim" degan xavotirda gapini kalta qildi.

Asadbek keyingi yillarda faqat Chuvrindi ukasigina aql o'rgatsa chidardi. Hatto Kesakpolvon to'g'ri maslahat bersa-da, avval bir bobillab, so'ng amal qilardi. Jamshid xojasining bu odatini yaxshi bilgani uchun ham fikrini bayon qilishda bir oz cho'chidi. Shu paytga qadar "Bek akam "nimaga?" degan savolni yomon ko'radilar. Akamga "xo'p bo'ladi" ko'proq yoqadi", aqidasiga amal qilib kelgan odam uchun yurakdagi zardoblari toshib, alam vulqoni portlay deb turgan xojasiga bunday deyish o'ziga xos jasorat edi. Farzandlarini qanotlari ostiga olib eshik tomon bir qadam qo'ygan Asadbek to'xtab, a'yoniga o'girildi. Portlash o'rniga Jamshid uchun kutilmaganda horg'inlik bilan:

- Gaping to'g'ri, - deb o'g'illarini qanotidan chiqardi.

Jamshid yigitlar bilan yengil-elpi ko'rishib olgach, kapitan chaqirtirgan milisa ishtirokida jomadonlarni ochdi. Shu onda telefon jiringladi. Navbatchi go'shakni qulog'iga tutib, o'zini tanitgach, Asadbekka qaradi-da:

- Ha, shu yerda, - dedi. So'ng eshitgan buyrug'iga itoatkorona tarzda: - Xo'p bo'ladi, - deb Asadbekni chaqirdi: - Asad Abdullaev, siz men bilan yuring.

Jamshid ham, o'g'illar ham kutilmagan bu yo'qlovdan ajablanib, kapitanga savol nazari bilan qaradilar:

- Sizlar ishingizni davom ettiringlar, bu o'rtoq hozir qaytadi, - kapitan shunday deb Asadbekni dahliz bo'ylab boshladi. Dahliz adog'iga yetganida o'girilib, Asadbekka: "Shu yerda to'xtang", deb amr etgach, o'ng qo'ldagi eshikni taqillatdi.

"To'xta, devorga o'giril, qo'lingni orqaga qil!" demadi, shunisiga shukr, - deb o'yladi Asadbek. - Meni kim chaqirdi, maqsadi nima? O'z oyog'im bilan ozod yurib kelib, mahbus bo'lib chiqmasaydim..."

Bu xayol vasvasa hosili emasdi. Xongireyday odam bir qiliq bilan o'g'illari o'rniga o'zini tiqib qo'yishi hech gap emasdi. Agar hozir ichkarida tirjayib o'tirgan Xongireyni ko'rsa Asadbek mutlaqo ajablanmagan bo'lardi.

Kirishga ruxsat bo'lgach, kapitan Asadbekning ortidan eshikni ohista yopdi. Asadbek ichkari kirib salom berdi. Charm paltosini yechmay stulda emas, stolda o'tirgan yigit salomga alik olish o'rniga o'zini "KGB hodimi", deb tanishtirdi. Guvohnomasini ko'rsatmadi. Asadbek esa talab qilmadi.

- Abdullaev, bizdagi ma'lumotga qaraganda Afg'onistonda tayyorlangan kokoin sen orqali Rossiyaga uzatilar ekan.

Yigitning dabdurustdan sensirashi Asadbekka malol kelsa-da, g'azabini yutdi. Chunki qo'yayotgan aybi oldida bu sensirash hech gap emasdi. Xongireyning asl maqsadi shu aybnomadan so'ng oydinlashganday bo'ldi. "Darding meni yo'q qilish ekan, nima qilarding bolalarimni ezib", deb g'ijindi.

Savolga darrov javob bermagani uchun charm paltoli yigit o'rnidan turib unga yaqinlashdi:

- Biz hatto narkokurerlaringni ham bilamiz.

Asadbekning talvasaga tushishini kutgan yigit uning ko'zlariga tikilib xavotirni ko'rmadi.

- Kim bo'lsa ham sizga noto'g'ri ma'lumot beribdi. Men hech qachon qora doriga aralashmaganman.

- Ha, - yigit tisarilib yana stolga omonat o'tirdi: - Gaping to'g'ri. Bizda bunaqa ma'lumot ham bor. Xo'sh, qaysi biri haqiqat?

- Ikkinchisi.

- Qara, fikrimiz bir yerdan chiqdi: men ham hamkasblaringa shunday dedim. Ammo ular ishonishmayapti. Ularni ishontirish uchun nima qilish kerak?

Asadbek yelka qisdi-yu, "bilsang o'zing ayt" deganday unga qarab turaverdi.

- Sen biz bilan hamkorlik qilishing kerak. Tushunyapsanmi? Hech bo'lmasa bir-ikkita narkokureri bizga tutib berasan.

Mulohazaga o'rin yo'q. Ko'nishga majbursan. Har holda o'g'illaringni bekorga chiqarmayapmiz. Ular garovda, bilib qo'y! Chindan ham tortishish, mulohaza yuritishga fursat yo'q edi.

- Kim bilan bog'lanaman?

- Sen bilan o'zimiz bog'lanamiz. Endi boraver. Uyingga qaytib, to'yingni boshlayver. Qo'rqma, endi sen bizning himoyamizdasan.

Asadbek past ovozda "xayr" deb xonadan chiqdi. Salomiga alik olinmagani kabi xayrlashishiga ham lutf qilinmadi.

Jamshid bilan o'g'illarining savol bilan qarashlariga javoban:

- Tezroq bo'llaring, men toza havoda turaman, - deb tashqariga yurdi.

Ko'chaga chiqdi-yu, quruq qor bo'roni yuziga urilib nafasi qaytdi. Paltosining yoqasini ko'tarib, boshini toshbaqa kabi ichiga tortdi. Moskvaning sovug'iga moslanmagan yupqa paltosi bo'ron hamlasini qaytara olmadi. Bir pasda badaniga muz yugurib qaqqash boshladi. Iziga qaytmoqchi bo'lganida besh qadam narida, ko'cha chetida qorga burkanib turgan "Volga" eshigi ochilib Jamshidning sherigi tushib keldi:

- Bek aka, bo'ldimi, chiqishdimi? - deb so'radi.

Asadbek "ishing nima!" deb jerkimoqchi bo'ldi-yu, qo'l qovushtirib some' turgan yigitni o'ksitgisi kelmay qisqagina qilib:

- Ha, - dedi.

- Hayriyat-e, Bek aka, moshina issiq, o'tirib turing. Men ichkariga kiraymi?

Yigit endi haddidan oshgan edi. Shu bois bu safar xojasining g'azabidan benasib qolmadi:

- Joyingga bor, ishingni qil!

Yigitning mahmadanaligi g'ashini keltirgani uchun u taklif etgan issiq mashinaga bormay joyida turaverdi.

Uning xayollari ko'chada sarsari kezayotgan qor bo'roni kabi to'zigan edi. "U meni kutib o'tirgan edimi? "KGB xodimiman" deganida ishonib qo'ya qolganim yaxshi bo'ldi. Guvohnoma so'rasam gap maydalashardi. Mayli, meni kaltafahm deb hisoblab o'tiraversin. Agar uning KGB emas, Xongireyga tobe laycha ekanini bilmasam, unda chindan ham paytavafahm bo'laman.

Xongirey qoradorifurushlikka toqatim yo'qligini biladi. U o'zicha ustalik bilan qo'l-oyog'imni bog'ladi. Agar haromi Haydar bilan til biriktirgan bo'lsa, ishini qilaveradi. Men nodon esa narkokurerlarni aniqlab, xabarlayman. Bu ma'lumot to'g'ri Xongireyning qo'liga borib tushadi. U enag'ar ilgari qanjiq[4] edi. Meni ham o'ziga o'xshatyapti shekilli? Yaxshi, o'xshatsa o'xshatib tursin. Men unga o'xshagan past o'g'ri emasman. Meniki bitta gardkam bo'ladi. Ostidan ham ustidan ham qo'porib tashlamasam yurgan ekanman. U basharasiga niqob taqib arslonman deb kerilyaptimi? Bashara arslonnikini, dum esa tulkiniki. E, nodon, o'sha tulki dumning ostiga sening..." Asadbek shunday deb so'kinib yon tomonga o'girilganicha tupurdi.

Birinchi jomadonni ko'tarib chiqqan Jamshid:

- Bek aka, sovuqda turmang, yuring, - dedi mehribonlik bilan.

Asadbek Chuvrindiga qanday itoat etgan bo'lsa, Jamshidga ham shunday bo'ysunib, ergashdi.

Ko'chada turganida etini zirillatgan sovuq mehmonxonaga borganida kuchini ko'rsatdi. Badanida bezgak titrog'i turib, holdan toydi. Jamshid ustma-ust junchoyshabga o'rab qo'ysa ham isimadi. Xojasining titrog'i pasayish o'rniga zo'rayayotganini ko'rgan Jamshid restoranga qo'ng'iroq qilib qaynoq karam sho'rva bilan aroq buyurdi. Aytganlari muhayyo bo'lgach, shishadagi aroqning yarmini xojasiga zo'rlab ichirdi. Asadbek karam sho'rvadan uch-to'rt qoshiq ichgach, peshonasida ter marjonlari ko'rindi. Jamshid zo'rlasa ham sho'rvaning yarmidan kamrog'i qoldi. Shundan so'ng Jamshid xojasini yechintirib, badanini aroq bilan obdon artib, xuddi chaqaloqni yo'rgaklaganday yotqizib qo'ydi. Ana shu amaldan so'ng Asadbekning badaniga iliqlik yugurib sovuq titroq azobidan qutuldi. Hatto tashvishli gaplardan ham yiroqlaganday bo'lib o'zi sezmagani ravishda oromli uyquga ketdi. Ammo bu orom olami uni bag'rida uzoq ushlab turolmadi. Bir soatga yetar-etmay u yana tashvishli dunyosiga qaytdi.

Yuvinish xonasi tomondagi g'o'ng'ir-g'o'ng'ir tovushlar qulog'iga kirmaganida uzoqroq uxlashi mumkin edi. Avvaliga buni ko'rayotgani majhul tushga oid tovushlar deb o'yladi. Tovushlar avval uning sezgilarini uyg'otdi. So'ng ko'zlari ochildi. Bir zum quloq tutib yotdi-da:

- Mahmud, kim keldi? - deb so'rab qaddini ko'tardi.

"Jamshid" demay "Mahmud" deb yuborganini o'zi ham sezdi. Jamshid esa ustozini egallayotganini fahmladi. Yotoq eshigini qiya ochib:

- Mamatbey keldi. Xongireyning salomi bor emish, - dedi.

- Ha... kelibdi-da, juda yaxshi. Hozir kiyinib chiqaman. Sen choy-poy buyur.

- O'tirmas emish. Sizni olib ketgani kelganmish. Menam tayyorlanaymi?

- Sen ukalaring bilan qolasan. Xongireyning bilan o'zim bi-ir otamlashay.

- Sherigim boraqolsinmi?

- Keragi yo'q. Bu sen o'ylagandaqa uchrashuvmas. Yarash-yarash bo'ladi. Akangning ziyofatini yeymiz bugun. - Asadbek kiyina turib shunday dedi-da, zaharli tarzda kulimsirab qo'ydi.

U Xongireydan chopar kelishini kutgan edi. Shu sababli milisaxonadan chiqishgach, mehmonxonaga borajagini bildirdi.

Xojasining maqsadini anglamagan Jamshid ajablanib qarab qo'yish bilan qanoatlandiyu "Ichkariga chaqirishganda bir gap aytilgandir-da", degan o'y bilan cheklandi. "Nega chaqirishibdi, tinchlikmi?" deb so'rashni xayoliga ham keltirmadi. Aytish lozim bo'lsa, xojasining o'zi aytardi. Sir saqladimi, demak, bu sir qal'asining eshiklari Jamshid uchun taqa-taq berk. Ochishga urinishlik esa eng kamida so'kish bilan mukofotlanadi.

Asadbek milisaxonadan to'g'ri "Domodedovo" deb atalmish joyga qarab bormog'i, ikki soatdan so'ng esa uchoqqa o'tirib uyiga jo'nab qolishi ham mumkin edi. Shunday qilsa uning har qadamiga tikilib, kuzatib turganlar juda bo'lmaganda qo'rqoqlik tamg'asini bosar edilar. Yoki yuklar qayta tekshirilib biron mashmasha chiqarilmog'i muqarrar edi.

Asadbek kiyinib dahlizga chiqishi hamon Mamatbey quchoq ochib kutib oldi.

- Ha, eski og'aynilar topishib oldinglarmi? - dedi Asadbek yengil piching ohangida.

- O', jan gardashim, bu o'g'lung cho'x buyuk insan. Bek gardash, ta'ziyalarimi qabul et. Mahmutbey cho'x buyuk insan edi. Afsuslar chekmakdamiz, afsuslar.

- Og'ang Xongirey qalay, durustmi?

- Tashakkur sana, gardash. Sana Xangireyning salamlari var.

- Ertalab ziyoratiga boraman deb turuvdim.

- Ziyaret bizdan lazim o'lur, Bek gardash. Sanda biza ko'nakdiansan. Sanida aziz etib bashlarimizga ko'tarajakmiz. Xongirey orqadash bu onda sani kutmakdadir.

- Kutayotgan bo'lsa ketdik.

- Jamshidbeyda bizim ila borajakmi?

- Yo'q. U ukalari bilan shahar aylanmoqchi bo'lib turuvdi, shashtini qaytarmaylik.

2

Milisaxonadan chiqib, mashinaga o'tirishgach, or-qadagi o'g'illari tomon qiya o'girilib:

- Qiyinashmadimi? - deb so'raganida Abdusamad:

- Yo'q, - deb javob qilgan, Abdulhamid esa:

- Faqat bilakdan qon olishdi, - deb qo'shimcha qilgan edi.

- Nega qon oladi? - deb ajablangandi Asadbek.

- Qoradorini o'zimiz iste'mol qilamizmi, yo'q-mi - bilishmoqchi ekan, - deb izoh bergandi Abdul-hamid.

Asadbek "qiyinashmadimi?" deb so'raganda tan azoblarini nazarda tutgan, Abdusamad ham ayni shu ma'noda "yo'q" deb javob qilgan edi.

Odatda milisaxonaga tushib chiqqan har bir odamdan shunday deb so'rashadi. Hech kim, hech qachon ruh azobi bilan qiziqib ko'rmaydi. Ko'p qatori Asadbek uchun ham bolalarining kaltaklanmagani muhim edi. Ruhlarining faryodini esa u eshita olmas edi. Zotan, ayni damda o'zining bezovta ruhi ham chinqirig'ini bas qilmagan edi.

Tangri taolo bandalarini xo'p ajib tarzda yaratmish ekan. Huda-behuda yig'lashni, uvvos tortishni ayollarga kasb qilib berib, ba'zi-ba'zida yig'lashi mumkin bo'lgan erkakning xo'ngrashini xunuklik libosiga o'rab qo'yimish ekan. Bu yig'ining zohiriy ko'rinishi. Botindagi ruhlarning faryodiga ham tovush ato etilsami, dunyoning quloqlari qomatga kelarmi edi...

Abdusamad yuklarni tekshirishda boshlangan mashmasha qo'lga kishan urilishi bilan yakunlanadi, deb sira o'ylamagan edi.

Sermulohaza, bosiq tabiatli bo'lgan bu yigit o'rtada bir qing'ir o'yin boshlanganini fahmlab, ko'pam talashib-tortishmadi. Qoni ko'pirgan, olishmoq ishtiyoqidagi ukasini ham og'ir bo'lmoqqa undab turdi.

Alohida xonaga qo'yilganlarida Abdusamad sezdi, bu tomoshani tayyorlaganlar ehtiyot chorasini unutmaganlar. Tergovga chaqirilmayotganlaridan fahmladiki, bu tomosha zamirida uning aqli bovar qila olmaydigan bir sir-sinoat mavjud. Bu sir-sinoatning ildizi otasining qilmishlariga borib taqalishini u tasavvur qilib ko'rmadi. Alhol, bu ig'voga xorijdagi hayotimiz sababdir, deb gumon qildi.

Ular o'qishga ketishayotganda Berlin devori hali mahv etilmagan bo'lsa-da, G'arb deb atalmish dunyo bilan oraliqdagi to'siqlar olina boshlangan edi. Siyosatchilar Sovet Ittifoqining tashqi olam bilan munosabatida yaxshilik sari burilish sodir bo'layotganini maqtayotgan onlarida o'qish uchun Olmoniyaga o'tlangan aka-uka maxsus suhbatga chorlanib, vatandoshlar bilan yaqin aloqaga kirish barobarinda ularning orasidagi gap-so'zlardan xabardor qilib turish vazifasi topshirildi. Taqdir yozug'i shunday ediki, maxsus topshiriqsiz ham ular vatandoshlar bilan yaqin aloqa o'rnatdilar, oqibat bu aloqa nikoh bilan yakunlandi. Nikoh haqida gap chiqishdan avval ham, to'y arafalari, keyin ham aka-uka maxsus topshiriqni eslab turishardi. So'ralguday bo'lsa so'rovchilarni qanday chalg'itish maslahatini pishitib olishardi. Biroq, Olmoniyada "topshiriqni bajaryapsizlarmi?" deb biron yo'qlamadi. "Endi shu ig'vo bahonasida so'rashadimi? So'rash uchun bu yerga olib kelish shartmidi?"

Dunyoning ko'p qing'irliklaridan bexabar aka-ukalar "maxsus topshiriq faqat bizga berildi", deb o'ylashgandi. Xorijga chiqayotgan har bir odam zimmasiga shunday topshiriq yuklanishidan, chetdagi vatandoshlarning xatti-harakatlari, maqsadlari, gap-so'zlari bularning xizmatidagi ham maxsus idoralarga ma'lum ekanidan bexabar edilar.

Vaqtinchalik qamoqxonaning temir panjarali eshigi sharaqlab yopilgach aka-uka uzoq vaqt gap-so'zsiz o'tirdilar. Abdusamad gumonu taxmin, farazlarini tarozi pallasiga bir-bir qo'yib ko'rgach, uf tortib:

- Biz rostdanam go'l sichqonlar ekanmiz, - deb qo'ydi.

- Nima deding?

Oraliqdagi farq bir yosh bo'lgani sababli Abdulhamid akasini ko'p hollarda sensirardi. Faqat ota-onasi huzurida tanbeh eshitmaslik uchungina sizlab qo'yardi. Ukasining bu qilig'iga ko'nikib ketgan Abdusamad hozirgi sensirashga ham ahamiyat bermadi.

- Ustozning gaplari esingdami? - dedi ukasiga qarab.

Esida...

Vatanga qaytish kuni, vaqti aniq bo'lgach, doktor Xudoyor ularni mehmonga taklif etdi.

- Meni avfu aylangiz jigarbandlarim, sizlar uchun vaqtimdan bir soatni belgiladim. Qahva ichib so'zlashajakmiz. So'ng mening yumushlarimda vordur.

Ustozlarining nemislarga xos mehmondo'stligi ularga yangilik emasdi. Ziyofatlarda maishat qilib uzoq o'tirish yoki uyda ziyofat tashkil etish uning tabiatida yo'q edi. Shogirdlari bilan muloqotda bo'lganida "englar, ichinglar, ammo isrof qilmanglar" oyati kalimasini tez-tez tilga olar, "isrof qilmaslik faqat taomgagina nisbat emasdur, vaqtga ham taalluqlidir, vallohi a'lam. Qiyomat kuni behuda isrof etgan umrimiz uchun ham hisob berajakmiz. Hamonki, beshikdan qabrga qadarli ilm olmoqlik bizlarga farz etilmish ekan, vaqtni zoe ketkazmakdan biza qanday naf kelur?" deb nasihat qilardi.

Vatandoshlar doktor Xudoyorning bu tabiatini hazm qila olishmas, "ilmdagi omad uni kibrga olib bordi", deb afsuslanishardi. Gap kelganda otasini ayamaydigan doktor Xudoyor Sa'dulloxoniga o'xshaganlar bilan tez-tez bahslashib "Sizlar Vatan hijronida emas, boylik hasratida yurgan bandasizlar", deb ularning naf-ratini qo'zirdi. Uning achchiq haqiqati faqat Muzaffarxongagina ma'qul bo'lardi. Shu bois uyidagi biron-bir yig'in Xudoyorsiz kechmas edi. Ana shu yaqinlik oqibatda to'rt yoshni bir-birlariga qovushirdi.

Doktor Xudoyorning chorlashi o'ziga xos xayrlashish marosimi edi. Ustoz Vatanga qaytayotgan shogirdlariga havasi kelayotganini qayta-qayta ta'kidlab:

- Dunyoda ommatan abadiy o'lan hech nimarsa yo'qtur. Xossatan Vatanning istilodagi umrining adog'i ko'rinmaktadir. Ohkim, mana bu qadar cho'x marhamatlar etgan Tangrim yana birgina karomat etsa-da, man Vatan ozodligin ko'rsam, Vatan erki xususidagi darakni eshitsamgina bas, orada to'rt ummon o'lsa-da, suzib o'tajakman, Vatan tufrog'in o'pajakman! Banda uchun shu baxtning o'zi basdir. Banda bandaga ta'zim etmas, ammo man - banda Vatan istiqlolin olam aro ovoza etmish bandaga ta'zim qilajakman. Siza so'zim shuldir, azizlarim.

- Biz bilan boraversangiz bo'lardi. To'yimiz bahonasida orzuga yetardingiz. Siz - olimsiz, sovetlarga yomonlig'ingiz yo'q.

Moskvaga bordingiz, indashmadi-ku?

- Oh, jigarlarim, qalbimdasiz! Man qo'rquv iskanjasidagi ojiz bir banda emasdurman. Maning-da bu ko'zlarim istilodagi yurtini emas, hur Vatanni ko'rmak istayur. Qalbim toptalmish tufrog'ni emas, ozod o'lmish zaminni o'pmakni orzu etiyur. Ojiz fikrim ayturki, bu kunlara insha Olloh, tezda yetajakmiz. Unga qadar esa ehtiyot o'lmog'ingiz joizdur. Jon talvasasidagi bu beasllar iblis eplolmagan ishlarni-da qilmoqqa qodirdirlar. O'tmish yoz chog'indagi mesxetiyalik orqadoshlarimizga qilinmish ig'volarni unutmashlik shartdir. Sovetning tavbasi mushukning tavbasi ila ohangdosh o'lmish. Anglayurmisiz? Mushuk ila sichqon xususida

37 Kitoblar Olami | Sever.UZ | Uzsmart.UZ

cho'x rivoyatlar bitilmish. Mazkurlar orasida ibrat shulkim, bir qari mushuk o'lar oldindan go'yokim insofga kirmish ekan. Sichqonlarga maktub bitib tavbalarini izhor etibdur va yana debdurkim "sizlarga bir ziyofat bersam-da so'ngra jon versam. Sichqonlar bu va'daga inonish yoxud inonmaslikni-da bilmay donishmandga yuz tutmish ekanlar. Donishmand debdiki: "Mushukning tavbasiga zinhor inonmangiz. O'lib, ko'mib-da qo'yilmish mushukning bir dona mo'ylabi tufroqdin chiqib turganini ko'rmoq bo'lsangiz-da hov naridan aylanib o'tmagingiz durust o'lur". Sichqonlarning jo'juqlari nasihatga zid o'laroq mushuk huzurina boribdilar.

- Dunyoda hech bir mushuk shu onga qadarli tavba qilmagan edi, sen nechuk istig'for aytmakni ixtiyor qiliyursan? - deb so'rabdilar.

Do'mboq sichqonlarni ko'rgan mushukning-da fe'li o'sha on aynibdi, niyati-da buzulibdi.

- Senlar ayt-chi mana, senlar insofsizmi yoki men? Senlar nechun qopning og'zi ochiq o'lgani holin-da ostidan teshasanlar? Men shu savolga javob istab senlarni yo'qlagan edim.

Mushuk shunday debdi-yu, nodon sichqonlar uning nonushtasi bo'libdilar ekan...

Mana shu rivoyatni aytib doktor Xudoyor sovub qolgan qahvaga uzoq tikilib, jim qolgan edi.

Moskva milisaxonasining vaqtinchalik qamoqxonasida aka-uka o'sha xayrashuv onlarini, ustozni aytib bergan rivoyatni eslashdi.

- Sichqonlar nodon bo'lishsa ham "tavba qil!" de-yishga ulgurishibdi-ku, - dedi Abdulhamid akasining gapiga javoban.

- Sovuq nafas qilma, nima, bizni hozir shartta otib tashlasharmidi?

Abdulhamid "buni Xudo biladi", deganday qo'l siltadi.

Ularning hibsdagi soatlari adog'iga yetib, erkinlikka chiqishgach, to'g'ri uyga qaytish o'rniga mehmonxonaga borib qolganlaridan ajablanishdi. Jamshid xojasini muolaja qilib chiqqach, "Nega uyga ketmayapmiz?" deb uni so'roqqa tutishdi. Negaligini koshki Jamshid bilsa. Bir ko'ngli "Adanglardan o'zlaring so'ranglar", demoqchi bo'ldi. Biroq, gapni chuvalashtirmaslik uchun "Bek akamning bu yerda qiladigan ishlari bor ekan, ertaga qaytadigan bo'ldik", deb ularni tinchitdi. Ertaga qaytar-qaytmasligini o'zi ham aniq bilmasa-da, shunday dedi. Agar ertaga ham Moskvada qolsalar "Bek akamning ishlari bitmabdi", degan bahonani aytishdan osoni yo'q.

Asadbekning badanida issiq o'tib uxlagan damda aka-uka uyga telefon qilib onalarining bezovta yuragini tinchlantirdilar.

Jamshid esa yotoqning eshigi yoniga stul qo'yib o'tirib, oyoqlarini uzatib chalishtirdi-da, boshini beton devorga yopishtirilgan gulli qog'ozga tirab mizg'idi.

3

Asadbek odatiga ko'ra orqa o'rindiqqa o'tirmoqchi bo'lib mashina eshigini ochgan edi, Mamatbey to'xtatdi:

- Bek gardashim, yanima o'ltur, suhbatlashib ketajakmiz, - dedi kulimsirab.

Asadbek uning gapiga e'tibor bermay orqaga o'tirib, eshikni yopdi-da:

- Orqadagi xatar yomon-da, a? - dedi.

- Xatar deding? - Mashinani o't oldirgan Mamatbey kulimsirab bosh chayqadi. - Sendan xatar kutmaklik men uchun cho'x nodonliktur.

- Mamatbey, qardosh, xatar deganlari sen bilan menga o'z soyamizdan ham yaqin. Kimdan qanday mukofot olishingni bilmaysan.

- Cho'x go'zal falsafa so'ylading, gardash. Xatar ham, o'lim ham bizlarga hamroh o'lur.

"O'lim-ku, bizlarga bilan birga tug'ilgan. Xatarni esa o'zimiz arzon-garovga sotib olganmiz", deb o'yladi Asadbek. Mamatbey esa "Gapim unga yoqdi", degan xayolga borib, ro'parasidagi ko'zgu orqali Asadbekka bir qarab oldi.

Bo'ron tingan bo'lsa-da, osmon Asadbekning ko'ngli kabi tund edi. Baland-baland issiqlik minoralaridan sizib chiqayotgan bug' og'ir bulutlar qatlamini yorib o'tishga o'zlik qilib, ko'p qavatli imoratlar tomlari uzra yengil suzadi. Yaxmalakka qarshi sepilgan tuz kuchini ko'rsatgan, serqatnov ko'cha yuzini qoplagan qor qop-qora atalaga o'xshab ketgan edi. Oldindagi mashinalarning orqa g'ildiraklaridan otlangan bu atala-balchiq ba'zan peshoynaga zarb bilan urilib, qora parda hosil qilardi.

"Hayot ham shu atalaga o'xshab qoldi, - deb o'yladi Asadbek, - Ba'zan ko'zingga sachrab ko'r qilay deydi".

Hamrohining jimib qolgan Mamatbeyga yoqmadi. U xo'jayinidan "yo'l-yo'lakay gaplashib, kayfiyatini bil. Dardini ichiga yutsa ham, uzoq chidolmasa kerak", degan topshiriq olgan edi.

- Ay gardash, xayollaring quvibla tashla. Kishi kishi ila so'ylashmagidan ulug' o'lan cho'x go'zal narsa yo'qtur.

- Gapingning mag'zini chaqib ketyapman, - dedi Asadbek kulimsirab. - Menga qara, sen o'zing o'limdan qo'rqasanmi?

Mamatbey yo'ldan ko'z uzmagani tarzda bosh chayqab:

- Yo'q - dedi. So'ng ta'kidladi: - Qo'rqmayman.

- Sen shunday deb o'zingni aldayver. Boshqalarni laqillatma. O'limdan qo'rqmaydigan odam bo'lmaydi.

- Men qo'rqmayman. Men jo'jiqlarimning yetim qolishidan qo'rqaman, gardash.

- Ali xo'ja, Xo'ja Ali, - dedi Asadbek.

Mamatbey buning ma'nisiga tushunmay orqasiga tezgina o'girilib, Asadbekka qarab oldi:

- Anglamadim, na deding?

- Har ikkovi ham bir demoqchiman.

- O'zing-chi? Qo'rqaysanmi?

- Hamma qo'rqadi...

Asadbek inson zoti borki, barchaning o'limdan qo'rqishiga amin bo'lsa-da, "men ham..." deb tan olishni istamadi.

Abdurahmon tabibning uyida shifo umidida yashagan kunlarning birida xuddi hozirgiday o'lim haqida so'z ketgan edi. O'shanda tabib aytgan fikr Asadbekka ma'qul kelib, yodiga muhrlagan edi. Alhol o'sha gaplarni esladi: "Inson o'lim haqida dastlabki taassurotga ega bo'lgan ondan boshlab o'ziga oson o'lim izlaydi. U go'yo hayot kechirayotganday bo'ladi. Ba'zan go'yo baxtsizlik sahosida azob chekadi. Banda bilmaydiki, baxtli kunida ham, baxtsiz qora kunida ham u asli bir yumush bilan mashg'ul - o'limini quvib borayotgan bo'ladi. Marraga qachon, qay tarzda yetadi - yolg'iz Ollohga ma'lum. Har holda sira kutilmagan, istalmagan onda yetadi bu manzilga..."

Tabibnikidan uyga qaytganida bu aqlli gapni Chuvrindiga ayta turib:

- Ana shunaqa, o'limni quva-quva yetolmay qaytib keldim shekilli. Menga chap berdi o'lim, - degan edi. Chuvrindi esa:

- Chap bergani rost bo'lsin, - deb boshini quyi egib nimalarnidir o'ylagandi. O'shanda Asadbek bu holatga uncha e'tibor bermovdi.

Hozir qorong'i uyda birdan chiroq yoqilib, xonadagi barcha ashyolar aniq-tiniq ko'ringani kabi o'sha manzara ko'z oldida

gavdalandi. "O'shanda o'limni o'ylabmidimi? Marrasiga yaqinlashganini ko'ngli sezibmidimi?.." Ularning bu suhbatlari tabiatning o'lim faslida - quzda bo'lgan edi. Tug'ilish fasli - bahor arafasida Chuvrindi marrasiga yetdi. Osonlik bilan yetdi. Asadbek kabi quvib-quvib charchamadi.

"Chuvrindini Kesakpolvon o'ldirtirgan", degan gumon bilan yashayotgan Asadbek o'lim sirtmog'ining bir uchi bu tomonlarda ekanini o'ylab ko'rmagan edi. Hozir gumonlar tog'ining cho'qqilari ana shu haqiqat chaqmog'i nuridan yorishganday bo'ldi.

"Haydar o'zicha jur'at etolmagan bo'lardi", degan fikr bu haqiqatga quvvat berdi. "Mahmud Shomil bilan kelganda qanaqa gaplar bo'lib o'tgan? Shomilning kallasi olinganini mendan yashirgan edi. Yana qanaqa gaplarni yashirgan? Xongireyga nimasi yoqmay qolgan? Xongireyning maqsadi mening qanotimni qirqishmidimi? Yo "Sen Hosilni o'ldirding, men o'zingni emas, eng yaqin odamingni..." demoqchimi? Endi Haydar bilan topishdimi? Bo'lishi mumkin, ikki o'g'ri bir-birining tilini tez tushunadi..."

O'g'illarining tashvishi chiqib qolmaganida shu kunlar ichiyoq Asadbek Kesakpolvonni siquvga ola boshlamog'chi edi. Hozir "buyruq bu yoqdan bo'lgan", degan to'xtamga kelgach, "tegmay turganim yaxshi bo'lgan ekan", deb qo'ydi.

Mamatbey ro'parasidagi ko'zgu orqali Asadbekka ikki-uch qarab oldi. Hamrohining xayollarini qandaydir gumonlar iskanjaga olayotganini sezdi. Uning xo'jayiniga "qandaydir" emas, aniq gap kerak. Asadbek ham nodon emaski, bir-ikki gapga laqillab ichidagilarni dasturxon qilib yoysa. Mamatbey buni ham biladi. Bilsa-da, "chiqmagan jondan umid", deganlaridek, biron gapni gullab qo'yarmikin, deb umid qiladi.

- Ay gardash, erta qarimakdan saqlan, ko'p o'ylanma. Nalarni o'ylamakdasan, yana o'limmi? Qo'y o'limni. O'lim lablaridan o'pich olmog'imiz cho'x uzoqdir. Allax seni-da, bizni-da rohat ila yashasin, deb yaratmish ekan, men rohata to'yganim yo'qtur. Sen-da to'ymagansan. O'ynamak va kulmak, kulmak va o'ynamak kerak! Gula-gula yasha, gardash! - Mamatbey shunday deb kuldi-da, orqasiga o'girilib qarab oldi.

Asadbek qarashidagi jiddiyligni o'zgartirmagach, kulgisining umri qisqa bo'ldi. Asadbek "Abdurahmon tabibning gaplarini aytib bersammikin", deb o'yladi. Ammo "bu paytavafahm tushunarmidi", degan mulohazada gapdan tiyildi. Asadbek "men kimmanu u kim? U bir laycha bo'lsa..." degan fikrda suhbatlashishni istamadi. Mamatbey mashinaning old o'rindig'iga taklif qilganidayoq "bir laycha-yu, o'zini xonday tutadi-ya!" deb g'ijingan, o'zining kimligini ta'kidlab qo'yimoq maqsadida ortga o'tirgan edi. Yo'l-yo'lakay suhbatga chorlashga intilayotganidan maqsad ne ekanin ham bildi. Bu ham tilining tiyilishiga sabab bo'ldi. Lekin indamay ketishni ham ma'qul ko'rmadi. Bularni sergaklantirib, o'zgacha o'ygacha boshlab qo'yishi mumkin bo'lgani sababli mashina "Dinamo" stadioni yonidan o'tayotganida:

- Qayoqqa ketyapmiz? Hali uzoqmi? - deb so'radi.

- Rohatsiz o'lma, az qoldi. "Sokol" metrosindan chap tamon o'tajakmiz, unda gardashimiz cho'x go'zal bir restoran yapmish.

Nomi-da cho'x go'zaldir: "Lebedinaya pesnya"!

Asadbek bu nomni, unga berilgan ta'rifni eshitib ajablandi. "Gapining ma'nosini biladimi?" degan fikrda so'radi:

- Nomini nima deding?

- "Lebedinaya pesnya", ya'nikim, "Aqqush qo'shig'i"! Cho'x go'zal, a?

- Ha, go'zal, - Asadbek shunday deb hamrohining ko'nglini ko'tarib qo'ydi. O'zining ko'ngli esa yana xufton qorong'uligiga yuz burdi. Chunki u "oqqush qo'shig'i"ning asl ma'nosini bilardi: aytadilarkim, oqqush o'limi yaqinlashganini payqab, balandlarga parvoz etarkanda hayotidagi so'nggi qo'shig'ini kuylarkan...

"Oqqush qo'shig'i" - demak, o'lim darakchisi. Shub-hasizki, Mamatbey maqtovini keltirgan "gardash" Xongireyning odami.

Restoran ham uniki. Oqqush qo'shig'ining ma'nosini bilib, tushunib qo'yganlarmi yo bu bir tasodifmi? Yo bu yer Xongirey hukmi ado etiladigan maskanmi? Bu restoranga mehmon bo'lib kirib, murda bo'lib chiqilmaydimi?

4

Elliginchi yillarda qurilgan mahobatli imoratning yerto'lasi qayta jihozlanib restoranga aylantirilgan edi. Uquvsiz rassom qo'li bilan chizilgan oqqush rasmi va "Ristoran "Lebedinaya pesnya" degan yozuv bo'lmasa bu yerning oddiy yerto'lalardan farqi yo'q edi. Tashqi tomoniga zeb berilmaganidan bu restoran maxsus odamlar uchungina xizmat qilishini, ortiqcha shov-shuvga muhtoj emasligini bilsa bo'ladi.

Zinadan pastga tushayotgan Asadbek "Hamma hashami ichidadir", deb o'ylab yanglishmadi. Tungi maishatlarga mo'ljallangan xos xonalar did bilan bezatilgan edi. Kunduz kuni bo'lgani uchunmi yo Xongirey "Hech kim qo'yilmasin", deb amr etganmi, har holda xizmatchi yigitlardan tashqari hech kim ko'rinmadi. Xos xonalardan ham tovush chiqmadi.

Asadbek telpagini yechib xizmatchi yigitga uzatayotgan damda Mamatbey unga qaradi-yu, oqarib ketgan sochlarini ko'rib taajjublandi. "Qachon bunchalik oqardi? Yo bo'yatib yurarmidi?" degan savoliga javob topishga harakat ham qilmay, Asadbekni kattaroq ziyofatlarga mo'ljallangan kengroq xonaga boshlab kirdi.

Yigirma besh kishiga mo'ljallangan stol usti oliyshon makondagi kabi noz-ne'matlar bilan to'ldirilgan edi. Eti ustixoniga yopishgan, kal boshi chiroq nurida yaltillab turgan, ko'zlari ma'nosiz ravishda chaqchaygan odam dasturxon to'rini egallagan edi.

Xongirey esa uning muqobilida daxanini mushatumiga tiraganicha tikilib o'tirardi. Mamatbey kirib salom bergach, Xongirey orqasiga o'girildi. Asadbekni ko'rib avvaliga ajablandi. Mamatbeyning xayolini yoritgan savol unga-da nasib etdi. Uning ajablanganini Asadbek sezdi. "Hali ham tirikmisan?" deb hayron bo'lyapti shekilli?" degan fikrga kelib, "Sen uchun afsuslar bo'lsinkin, Xudoga shukr tirikman", ma'nosida jilmayib qo'ydi.

Asadbekning chehrasini silab o'tgan jilmayish Xongireyga ta'sir qildi. Tund yuzi yorishdi. O'rnidan turdi. Uzoq vaqt ko'rishmay sog'ingan qadrton kabi quchoqladi. Sharqliklarga xos odob bilan avval o'ng, so'ng chap betini betiga qo'ydi.

Uning bu tarzda ko'rishishidan taajjublangan Asadbek "Bu bola o'g'ri emas, artist bo'lishi kerak edi", deb o'yladi.

Xongirey quchog'idan bo'shagan ondan boshlab Asadbek uning ko'zlariga tikildi: biron ma'no uqmad. Asadbek uning qarashida oshkorami yoki yashirinmi "O'g'illaringni qo'lga tushirib bopladimmi? Men bilan o'chakishadigan senmisan hali?!" degan ma'no bo'lishi kerak, degan fikrda edi. Xongireyning qarashida ham, harakatlarida ham bu fikrni isbot etishga arzigulik holat ko'rinmadi. Ular ko'rishayotgan onda to'rdagi odam tili g'o'diragan ravishda:

- Aftandil! - deb chaqirdi.

Xongirey o'girilib o'z tilida bir nima dedi. Chaqchaygan ko'zlari yumilay deb turgan kal ham nimadir degach, Xongirey Asadbekning bilagini ushlab o'tirishga joy ko'rsatdi.

- Bu mening otam, - dedi Xongirey. - Sen bilan ichishni xohlayapti. Sen undan irganma. Uning turgan-bitgani shu. Men uni shu holicha ham yaxshi ko'raman. Chunki u mening otam. Kutaisiga borgan edim, qaytishda ovulga kirsam otam yotib qolibdi. Jigar

qurib bitganmish. Do'xtirlar "yaqinda o'ladi", deyishibdi. Onam ham qiziq ayol. "Kasal ekan, o'lar ekan", deb aroq bermay qo'yibdi. Bir yoqdan kasallik azobi, bir yoqdan xumor azobi otamni yeb tashlabdi. Holiga qaragin... Chindan ham uning yelkasida Azroil o'tiribdi. U umr bo'yi ichdi. Onamdan yashirib ham ichdi, urishib ham ichdi, yalinib ham ichdi. Endi o'ladigan paytda qiynashning nima keragi bor? To'g'rimi? Ichsin, to'yib-to'yib ichsin, armonsiz ketsin.

Xizmatchi yigit kirib bo'g'zi oq sochiq bilan o'ralgan shishadagi aroqni qadahlarga quydi.

- Ota, bu Asadbek, mening izzatli mehmonim, - dedi Xongirey ruschalab. - Mehmonim salomat bo'lsin. Ichamiz! - Xongirey shunday deb aroqdan xo'plab qo'ydi.

- Otangning sog'ligi uchun! - Asadbek ham oxirigacha ichmadi.

- Tilaging uchun rahmat, - dedi Xongirey. - Lekin u endi sog'aymaydi.

Otasi titroq qo'llari bilan changallagan katta qadahni labiga yaqinlashtirib, aftini bujmaytirdi. Ko'ngli ichishni istamasdi, vujud aroqqa to'ygan edi, ammo nafs hamon och edi. To'ymog'i ham mumkin emas, chunki imoni ojiz kishilarning och nafi faqat lahad tuprog'i bilan qanoat topadi. Xongireyning otasidagi ko'ngil bilan nafs olishuvi aroqni xo'rillatib ichish bilan yakunlandi. Asadbek choy, sho'rva xo'rillatib ichilganini ko'rgan, biroq bunaqasiga endi duch kelishi edi. Xo'rillatish ham holva ekan, aroq ichib bo'lingach, tamaddi qilish o'rniga yon tomonga qarab tupurildi. Eshik ortida shay turgan xizmatchi yigit kirib uning og'iz-burnini oq sochiq bilan artib qo'ydi. Yigit iziga qaytishga ulgurmay burun obdon tortilib so'ng yana tupurildi.

- Unga e'tibor berma, - dedi Xongirey. So'ng avvalgi gapini takrorladi: - Uni shundayligicha ham yaxshi ko'raman. U - mening otam!

Asadbek Xongireyning maqsadini anglamadi. Otasiga ichirmoqchi ekan uyidami yo shu restoranning boshqa xonasidami ichiravermaydimi? Bu irkit tamoshaning nima keragi bor ekan?

- Kecha bu paytda ovulda edim. Onam bilan ancha tortishdim. "Otangni olib ketma, musofirlikda o'lmasin", deydi. Moskvaga bugun ertalab keldim. Hozir joni chiqsa, ovulga hoziroq qaytaman. Bu yerga ko'mmayman. Chechen o'z tuprog'ida yotishi kerak. Akademikni bilarding, a?

- Zelixonmi?

- Ha, Zelixan! U mening ustozim edi. Tog'da mashinasi halokatga uchrabdi. O'ligini oldirib, ovuliga ko'mdirdim. Qo'limdan kelgani shu bo'ldi. - Xongirey shunday deb xo'rsindi-da, bir oz sukut saqladi. Ke-yin: - Kutaisiga borib keldim, - deb Asadbekka savol nazari bilan qaradi: - Nega bording, deb so'ramaysanmi?

- Nima uchun borganingni aytg'ing kelsa men so'ramasam ham aytarsan, - dedi Asadbek xotirjam tarzda.

- Sulikoni ko'mishga bordim. Tanirding-a?

Xongirey Asadbek bilan Sulikoning qadrdonligini yaxshi bilsa-da "Tanirding-a?" deb atayin ta'kidlab so'radi. Xongirey Kutaisidagi dafn marosimiga Asadbek ham yetib kelar, deb o'ylagan edi. U yerda uchratmagach, "nima uchun kelmadi ekan?" deb ko'p o'yladi. Sulikoning vafotidan Asadbekning bexabar ekanini u bilmasdi.

Asadbek uchun Xongireyning xabari kutilmagan zarba bo'ldi. Kecha o'g'illarining tashvishi bilan Sulikoning uyiga sim qoqqan, javob bo'lmagani uchun "biron yoqqa ketgandir", deb gumon qilgan, "birov o'ldirib ketgandir" degan fikr esa xayoliga ham kelmagan edi. Sulikodan darak bo'lmagach, ukasi Ilikoga telefon qilib "Boss Kutaisiga ketgan" degan javobni eshitgan edi.

Ilikoning yordamchisi Asadbekni yaxshi tanisa ham fojiani nima uchundir aytmagan edi. "Kutaisiga biron ish bilan ketgandir" deb o'ylagan Asadbek unga Manzura bilan kelinlarini zudlik bilan Moskvadan jo'natib yuborishga yordam zarurligini aytgan edi.

Asadbek kuchli mushtdan zarba yegan odam kabi bir zum karaxt o'tirdi-da:

- Suliko? Datunashvilimi? - deb so'radi.

- Ha, o'sha, eski qimorboz oshnang, - Xongirey shunday deb suyanchiqqa yastandi. - Sen bilan telefonda qachon gaplashdim? Ha, shuning yo ertasiga yo indiniga uyiga kirib chopib tashlashibdi. Undan avval omadi kelib katta pul yutgan ekan. Negadir pulga tegishmabdi. Ilikoni bilasan-a, ha, ukasi. Uning mendan gumoni bormish. Bu bilasanmi, kimlarning ishi? Slavyanlarning ishi. Kavkazliklarni bir-biriga qay-rashyapti. Po'stakkalla Iliko esa buni tushunmayapti. Slavyanlarning mendan alami bor. Bir-ikkitasining pachag'ini chiqarib tashlagan edim. Shulardan biri - sening Kozloving. Iliko ham Kozlovning yonini olgan edi. Nega Kozlovni himoya qildi, bilmaysanmi?

Asadbek savoldan kelib chiquvchi maqsadni anglab, istehzo bilan jimaydi:

- Bilmayman, azizim. Meni o'rta tushgan deb yuruvdingmi? Mening dallollik qiladigan odatim yo'qligini bilmasmiding? Men Suliko bilan oshna edim. Ukasi menga nisbatan senga yaqin. O'zini ko'rmaganimga ham bir yildan oshdiyov.

- Bunisi menga ma'lum, - Xongirey shunday deb chuqur nafas oldi-da, ko'zlarini lo'q qilib Asadbekka tikildi. Asadbek undan nigohini olib qochmadi. Ularning bu o'tirishlari bolalarning "ko'z urishtirish" o'yinini eslatardi.

To'kin dasturxonning bir tomonida Xongirey, ikkinchi tomonida esa Asadbek - ikkovi o'ziga xos ikki mulkning egasi. O'zini aqlli deb hisoblovchi bu ikki nodon bilmaydiki, ulardan-da avval, ulardan-da zo'rroq sohibi mulklar o'tganlar. Lekin osmon barchasini o'z gardishiga olib, kulga aylantirgan.

Oldinroqmi keyinroqmi lahad tuprog'i bilan to'luvchi bu ko'zlar hozir bir-biriga tikilganicha bir-biriga kafan bichadi:

- Senga jahannam gullari nasib bo'lsin, - deydi Asadbekning ko'zlari.

- Mahmud ukangning o'limini unutmang, bitta o'lik siqqan go'rga ikkitasini ham sig'adi, - deydi Xongireyning ko'zlari.

Xongireyning Iliko haqidagi gaplaridan Asadbek bu mehmondorchilikdan maqsadni fahmlaganday bo'ldi. Moskvaga bugun ertalab kelganini qayta-qayta aytishidan maqsadi - "o'g'illarining mashmashasiga mening aloqam yo'q, men Moskvada yo'q edim" demoqchi. Bunaqa ishni amalga oshirish uchun Moskvada bo'lishi shart emas. Telefon degan beminnat dastyor bor ekan, dunyoning narigi chetida turib bu chetini ostin-ustun qilib yuborish hech gap emas. Xongireyning tagdor gaplari - kichkina bolaning go'llik bilan topgan bahonasi.

Xongireyning asosiy maqsadi boshqa: Asadbekka hujumi hal qiluvchi pallaga kirganda vaziyat o'zgarib qoldi - Iliko unga yovlashganday bo'lib turibdi. U yoqda Mahmudning fojiasi, keyinroq esa Sulikoning o'limi bir-biriga aloqador bo'lmasa-da, Iliko bularni zanjirning ikki halqasi deb bilishi mumkin.

Ilikoda gumon uyg'onganini u Kutaisidan qaytgach bildi. Iliko chindan yovlashdimi yo bu shunchaki xom gapmi, Xongirey hali tagiga yetganicha yo'q. Shunday bo'lsa-da, ehtiyot chorasi shart, deb bildi.

Xongirey Iliko bilan yakkama-yakka tashlashishdan qo'rqmaydi. Ko'nglidagi umidlardan biri - vaqti kelganda Ilikoni ham yanchib tashlash. Ilikoni yanchish degan gap mutlaq hokimlikka bir qadam qoldi, demakdir. Lekin u farahbaxsh kunlarga hali fursat bor.

Uni hozir cho'chitib turgani - agar Iliko hamla qilsa yoniga boshqalar qo'shiladi. Xongireyning Shaxovskiydagi qarorgohida

ziyofatini yeb, unga oq fotiha berganlar ham bu vaziyatda Iliko tomonga o'tib olishlari mumkin.

Asadbek Xongireyning xavotirini ilg'aganday bo'ldi. U Iliko bilan juda yaqin aloqada bo'lmasa-da, akasi Suliko bilan og'a-inilar kabi qadrdonligi bor edi. Xongirey buni yaxshi bilgani uchun ham Asadbekni yo'ldan olishda to'g'ridan to'g'ri o'zi hujum qilmay avval Hosilboyvachchadan, so'ng Chuvrindi bilan Kesakpolvonning o'zaro ziddiyatidan foydalanmoqchi bo'ldi. Sulikoning dafn marosimidan so'ng u to'g'ri Moskvaga qaytgan edi. Otasining og'ir xastaligini bilsa-da, Asadbekning o'g'illari kelayotgani uchun ovuliga o'tmadi. Otasini o'zi emas, yigitlaridan biri bugun tongda olib keldi. Onasi esa uning amri bilan "Xongirey kelib otasini olib ketdi", degan gap tarqatishi lozim edi.

- Iliko Moskvaga ertaga qaytadi. Xohlasang ta'ziyaga birga borishim mumkin, - dedi Xongirey oradagi sukutni buzib.

- Yaxshi bo'lardi, - dedi Asadbek undan ko'z olmay.

Xongirey aytmasa ham Asadbek bu yerdan chiqib Sulikoning uyiga borishni o'ylab turgan edi.

Asadbek yangi uylangan kezlari, hali qimorni tashlamagan paytlarda "Tambovda katta o'yin bo'ladi", degan xabarni eshitdi-yu, "O'sha katta o'yinini ham bir ko'ray", deb belni baquvvat qilib bordi. Suliko bilan o'sha yerda, qimor ustida tanishgan edi.

Asadbekdan bir oz yoshroq bo'lgan Sulikoning kavkazliklarga xos qiziqqonligi bu o'yinda pand berib, kattaga tushdi. Tushganda ham Asadbekka tushdi. O'yin oxirlaganda hech vaqosi qolmagan Suliko dabdurustdan:

- Men nomusim bilan xotinimni tikaman! - dedi.

- Erkak odam nomusini qimorga tikmaydi, - dedi Asadbek unga javoban.

- Unda xotinimni tikaman, - dedi Suliko g'azab bilan so'ng Asadbekka o'qrayganicha qo'shimcha qildi: - Sen menga aql o'rgatma, nimani tikishni o'zim bilaman!

Asadbek xotirjam ravishda qarta tarqatdi. Bir necha soniyada xotinini yutqizgan Suliko katta qadahga to'ldirib aroq quydi.

Qadahni labiga olib bordi. Biroq kutilmaganda aroqni o'zining yuziga sepib yubordi-da, alam bilan:

- Xotinim Kutaisida. Xohlagan paytingda olib ket, - deb manzilni aytdi.

- Xohlagan paytimda olib ketaveraymi? - Asadbek shunday deb unga qaradi. So'ng ikki qadahga aroq quyib birini Sulikoga uzatdi:

- Men xotiningni yutib oldim. U endi meniki, nima istasam shuni qilaman, to'g'rimi?

Suliko Asadbek uzatgan qadahni oldi-yu, unga tashlanib qolmaslik uchun o'zini arang tutib, savoliga titroq ovoza "Ha", deb javob qildi.

- Unda eshit, - dedi Asadbek: - Men uni xotin qilmayman, xotinim bor. O'ynash qilmayman, o'ynashlar tiqilib yotibdi. Mening singlim yo'q. U menga singil bo'ladi. Sen esa kuyov. Oramiz ochiq, kuyov bola... Ammo bitta shartim bo'ladi: singlimni bundan buyon qimorga tikmaysan.

Qimorbozlar orasida bunaqa tantilik kam uchraydi. Shu bois to'plangan qimorbozlar bu gapga bir ishonib, bir ishonmay tarqalishdi. Suliko esa "Men bilan hoziroq Kutaisiga jo'naysan", deb turib oldi. Asadbek ko'nmagach, uch kundun keyin xotinini olib unikiga keldi. Asadbek "singlim" deb atalgan juvonnini ko'r-di-yu lol qoldi, bunday go'zal ayolni u hali uchratmagan edi.

- Shunday xotinni qimorga tikdingmi, ahmoq! - dedi Asadbek.

- Ahmoqligim rost. Faqat, sendan iltimos, qimorni xotinimga aytma... Tashlayman shu qimorni.

Ko'p o'tmay Asadbek qimorni tashladi-yu, Suliko ahdida turolmadi. Oxiri shu tufayli boshini yebdi...

O'shanda Suliko qo'yarda-qo'ymay Asadbekni Kutaisiga olib ketgan edi. Mard odamning qadriga yetuvchi gurjilar uchun Asadbek azizlarning azizi martabasiga ko'tarilgan edi. Sulikoning bobosi tog'lar orasidagi kichik bir qishloqda yashar ekan. Asadbekni o'sha yerga ham olib borishdi. Ruschani buzib-buzib gapiruvchi cholning xayrlashuv chog'idagi bir gapi Asadbekning esida qolgan:

- Inson o'zgalarga mehr-muruvvat ko'rsatish uchun yaralgan. Yo'qsa, dunyoda jonivorlar yetarli...

Oqsoqol o'shanda gapira turib ehtiros bilan hatto she'r o'qib yuborgan edi:

- "Do'stlar uchun jonfidolik g'oyat ulug' fazilat,

Og'ir kunlar sinovida bilinadi do'st faqat" - Bilasanmi, bu kimning gapi? Bu - Rustaveli! - oqsoqol faxr bilan shunday deb yana o'qigandi:

- "Ulug'laylik, do'stlarni deb jonni bergan erlarni,

Qadrlaylik yaxshilikka buloq bo'lgan dillarni".

Oqosoqol shundan keyin yana g'urur bilan "Bu - Rustaveli!" deb qo'ygan edi. O'shanda she'rning mazmuni yoqib, eslab qolishga urindi. Bir qancha muddat eslab ham yurdi, ammo keyinchalik yodidan ko'tarildi.

O'shanda Suliko bilan Ilikoni miriqib kuldirdigan voqea ham sodir bo'lgandi. Oqsoqol faxr bilan tilga olavergani uchun "Rustaveli bularga qarindosh shekilli?" deb so'raganda aka-uka qotib-qotib kulishgan edi. Keyin uning kimligi, yozgan asarini gapirib berishgandi. Asadbek asarning to'la nomini esdan chiqargan, yodida qolgani - yo'lbars terisi haqidagi narsa...

Taqdirning yovuz o'yinini qarangki, mehr-muruvvatdan gapiruvchi oqsoqolning bir nabirasi o'g'riboshi, yana biri qimorboz edi.

Donishmand ahli "Mol tekin kelsa dil berahm bo'ladi", deb bejiz aytishmagan. Tekin molga mahliyo bo'lib yashayotganlarida vaqti kelib o'zlari kabi yana bir berahm dilning qurboniga aylanishlarini o'ylashmaydi.

Berahm dillar saltanati fuqarolarida mehr-muruvvat, yaxshilik-yomonlik tushunchalari yo'q demoqlik noo'rin. Ulardagi mavjud mehr ham, muruvvat ham o'z nafslarining amriga ko'ra belgilanadi. Ular bir odamga yaxshilik qilmoq uchun ikkinchisining jonini oladilaru buni muruvvat deb baholaydilar. Yaxshilik va yomonlikni boshqa-boshqa, bir-biridan ayri-ayri narsa deb fahmlaydilar. Yaxshilik va yomonlikni ikki emas, bir tushuncha, ya'nikim, yaxshilik yomonlik qilmaslikdir, deb anglamoqlik ne'mati ularga nasib etmagan.

Bir dasturxon atrofida o'tirib, gapi gapiga qovushmayotgan odamlarning biri ikkinchisiga qanday tuzoqlar qo'yyapti ekan?

Ikkinchisi birinchisiga qanday choh qaziyafti ekan?

Vallohi a'lamki, balki ayni shu damda shayton alayhila'na o'zining qilmishlaridan iftixor qilgan tarzda maqtanganicha bu ikki odamni ko'rsatib: "Ey o'n sakkiz ming olamni to'liq hikmati ila yaratgan Tangri! Sen ixlos va muhabbat bilan yaratgan Odamning bu bolalarini ko'rib qo'y. Bular aslo sening bandalaring emas endi. Ularni men band etganman. Bittagina bug'doy donasidan boshlagan vasvasalarim mevasini ko'ryapsanmi? Yer yuzidagi ularning adadini o'zim ham sanab sanog'iga yetolmayman. Hademay ko'rib turganing bu ikki insonning biri sening huzuringga jo'naydi. Bu dunyoda qilgan gunohlari ro'parasiga dasturxon qilib yoyilganida shubhasizki, meni eslaydi, mening nomimni tilga oladi. "Shayton yo'ldan urdi", deb meni ayblaydi. Ey, barcha narsalardan boxabar Tangri, o'zing guvohsan, men ularning qo'llaridan mahkam ushlab, zo'rlab yetaklaganim yo'q. Sen ularga ham aql va zehn bergan eding. Men faqat ularning aql ko'zlarini nafs pardasi bilan to'sib ko'r qila oldim, zulm dunyosini ularga

chiroyli qilib ko'rsatdim xalos. Mening olamimga ular o'z oyoqlari bilan yurib kirib keldilar, yayrab yashadilar. Sening huzuringga bormoq va hisob bermoqqa majbur ekanliklarini unuttirdilar. Yaratmish Tangrini unutmuvchilarga bu dunyoda qanday ajr bermoq - qanday o'limni ravo ko'rmoq o'zingga havoladir", deya yotgandir...

Haq taolo odamlarga insoniylik jomasini inoyat qilgan ekan, bu libos yirtilmas, iflos ham bo'lmas ekan. Afsus shuki, bu libos barchaga birday nasib etmas ekan. Kim berahm dillar olamiga tobe bo'libdi, bu libosdan mahrum etilibdi, umrini yalang'och holda yashab o'tibdi. Eski kiyimda bo'lgani bilan kishining odamgarchiligi yo'qolib qolmagani kabi ustidagi eng yaxshi libos ham kimsaning insoniylikdan uzoqligini yashira olmaydi. Daryoni ko'zga qamash mumkin bo'lmaganidek, bu berahm dillardan toshib chiqayotgan zulm oqimini jilovlashning imkoni yo'q.

Aql va nafs bir-biriga ziddir. Aql rad etgan narsani nafs da'vo qiladi.

Ularning nafslari esa zulmga homiladordir...

Yomonlikni kasb qilib yaxshilik umid qiluvchilar qanchalar nodonlar. Ular Tangrining "Fa man ya'mal misqola zarratin xoyron yaroh, Va man ya'mal misqola zarratin sharon yaroh"[5] degan amrini bilsalarni edi... balki qorong'u fikrlariga yorug'lik mo'ralarmidi...

Bir-biriga ro'para o'tirgan ikki odam bularni bilmaydi. Umrlari adog'iga qadar ham bilolmay o'tsalar ehtimol.

Xongirey Asadbekdan ko'z uzmagani holda:

- O'zing sog'misan, Bek? - deb so'radi.

- Sog'man, rahmat, - dedi Asadbek tetik ovoza.

- O'tgan safar ko'rganimda ranging past edi. Hozir yaxshisan, ko'rinib turibdi.

- Ha, rangim ba'zi odamlarga g'alati tuyulgan edi, - dedi Asadbek tagdor qilib. - Ba'zilar "Asadbek o'ladigan bo'ldi", deb janozamni ham o'qib qo'yishibdi.

- O'lish uchun o'ladigan kasal bo'lish shart emas, - Xongirey shunday deb otasiga qarab oldi: otasi stul suyanchig'iga yastanib, boshini bir yonga qiyshaytirganicha uxlab o'tirardi.

- Qizing tuzalib ketdimi? Hosil kasal, deganday bo'luvdi.

Bu gapni eshitgan Asadbekning beti uchdi. Bu o'zgarishni sezgan Xongireyning yuzini esa mamnunlik yeli silab o'tdi. "Ha, xunasa, buni ham yetkazgan ekan-da", deb o'yladi Asadbek. Sir boy bermaslikka intilib, javobni hayallatmadi:

- Qizim yaxshi, tuzalib ketdi.

- Oilang tinch bo'lsa, xursandman, Bek. Agar yo'q demasang, endi ishdan gaplashedim. Moskvaga nima uchun kelding?

- Pivo tsexi ochsammikan, devdim. Shuning harakatida yurganimda o'g'illarim chet eldan qaytadigan bo'lib qolishdi. Kutish bahonasida bu ishni ham pishirib olarman.

- O'g'illaring kelishdimi?

- Ha. Mehmonxonada turishibdi.

- Olib kelmabsan-da, mehmonim bo'lishardi.

- Shaharni sog'inishibdi.

- Pivo tsexiga tegishli ishlaringga yordam beraymi?

- Masala hal bo'lay deb turibdi. Ish pishmasa o'zingga aytarman.

- Bir-birimizga yordam berib turmasak bu dunyoda yashashimiz qiyin. Slavyanlar bizlarni yanchib tashlashadi. Bek, agar sen menga muhtoj bo'lmasang, menga sening yordaming kerak.

- Qo'limdan kelsa...

- Qo'lingdan keladi. Xohishing bo'lsa bas. Men juda katta ishni boshlab qo'yanman. Oxiriga yetkaza olsam bir vagon pul bo'ladi. Sen qora dori olib o'tishimda yordam berasan.

- Knyaz, adashma. Bu masalaga munosabatimni bilarsan, devdim.

- Bilaman. Endi munosabatingni o'zgartirishing kerak.

- Qo'limdan kelmaydi. Xohishim ham yo'q.

- Hosilning sherik bo'lish ahdi bor edi. Uni o'ldirding. Gapni aylantirma! O'ldirganingni aniq bilaman. Mayli, bitta odam o'lgani bilan dunyo g'ariblanib qolmaydi. Mahmudbey g'ilayni boshlab kelganida menga yoqdi. Sheriklik qilishga va'dasi bor edi. U ham o'ldi. Nega o'ldi, a? Aniqlamadingmi?

- Aniqlayman.

- Balki o'zing o'ldirgandirsan? Menga sherik bo'ladiganlar senga yoqmaydi-ku? Mayli, sen titrama. Mahmudbeyni sen o'ldirganmisan yo boshqami, menga farqi yo'q.

"Sheriklikka va'da berishi mumkinmas. Aksi bo'lgandir", deb o'yladi Asadbek. Ammo xayoliga kelgan fikrni tiliga ko'chirmadi.

- Bilasanmi, biz kimmiz? - Xongirey savoliga javob kutmay gapini davom ettirdi: - Biz g'izillab yurib ketayotgan mashinaning murvatlarimiz. Mashina yaxshi yurishi uchun eski murvatlarni almashtirib turish kerak.

"Demak, men eski murvatman. Almashtirasan. Yangi murvat kim? Haydarmi? Qani, gapiraverchi..."

- Sen qimorboz eding, Bek. Qimorda hadeb omad kelavermaydi, tushunyapsanmi?

- Tushunyapman. Hozir sening omading keldimi?

- Aniqroq aytaymi: sening omading ketdi. Shunga yarasha ish qil. Menga sherik bo'lmasang chetga chiqib tur. O'g'illaringning to'ylarini qilu nevaralaringni boqib o'tiraver. Endi yo'limda paydo bo'lib qolsang, ayash yo'q - yanchib tashlayveraman, - Xongirey shunday deb kafti bilan stolga urib qo'ydi.

Asadbek uning bu qilig'ini ko'rgach istehzo bilan kulib, bir nima demoqchi bo'ldi-yu, o'zining "men gap odami emas, ish odamiman", degan aqidasi sodiq qolib tilini tiydi. Mo'min qiyofasini o'zgartirmadi. Biroq, aytmoqchi bo'lganini diliga tugdi:

"Hali sen meni yanchmoqchimisani? Qani, bir urin-chi? Meni yanchmoqchi bo'lganlarning birinchisi sen emassan. Oxir-gisi ham emasdiran har qalay. Meni pachoqlab o'tmoqchi bo'lganlarning qanchasi qo'qildi, qanchasining oyoqlari sindi, bo'yni egildi. Yana qancha oyoqlar sinishga mahtal bo'lib turibdi. Sening bu chillak oyoqlaring ham shularning old qatorida. Sen befahmlarda andisha degan narsa yo'q. Shuning uchun bizlardagi andishani qo'rqqoqlik deb hisoblaysanlar. Men hozir sening ko'-zingga chorasiz qo'zichoq bo'lib ko'rinyapmanmi? Yaxshi. Lekin bilib qo'y: yo'lbars har qanaqasiga yo'lbarsdir, u hech qachon qo'y bo'lolmaydi!"

"Oqqush qo'shig'i" restoranidagi suhbatda ko'p gaplar aytilmadi. Zulm bulog'idan bahra olguvchi maqsadlar go'yo sirlar pardasiga o'ralgan edi. Go'yo deyilishiga sabab: ohanraboning ikki qutbi kabi bo'lmish bu ikki odam bir-birining niyatini yaxshi anglab turardi. "Bolta tushgunicha kunda dam oladi", deganlaridek, hozircha o'zlarini bir-birlarining qora niyatlaridan bexabar qilib

ko'rsatadilar. Ularning har biri o'zini bolta, xarifini esa kundaga qo'yilguvchi bosh deb hisoblashadi.

"Oqqush qo'shig'i" restoranidagi ikki odamning qaysi biri bu kun so'nggi qo'shig'ini ayta boshladi - yolg'iz Yaratganga ma'lum.

VII bob

I

Qaysi bir kuni Jalil Kesakpolvonning qiliqlaridan g'ashi kelib, Asadbekdan:

- Dunyoda uchta narsa yo'q, bilasanmi? - deb so'ragan edi. Asadbek bolalik yillaridan esdalik bo'lmish bu topishmoqni eshitib kulimsiragan, javobni bilsa ham "hozir boshqa gap topadi", degan xayolda indamay qo'ya qolib yanglishmagan edi.

- Hovuzning qopqog'i, osmonning ustuni yo'q, a?- degan edi Jalil. So'ng: - Uchinchisi-chi? Bilmaysanmi? - deb javob talab qilganda Asadbek:

- Uchinchisi - oshpichoqning qini yo'q, - deb osongina qutilmoqchi bo'lib, bu safar adashdi.

Ushlagan joyni kesuvchi Jalil unga sinchiklab tikilgani holda:

- Rostdan bilmaysanmi? Xo'p, osmonga ustun, hovuzga qopqoq qilib bo'lmaydi. Lekin oshpichog'ingga qin qilish qiyinmas.

Uchinchisini bilmasang bilib ol: og'ayning Haydar pakanada vijdon yo'q! Bu haromi oshnang dunyoda vijdon nima ekanini bilmay o'tar, - degan edi.

Jalil vijdon tushunchasini o'z aqli qamrovi bilan o'lchar edi. Bu sohada Asadbekning, ayniqsa Kesakpolvonning o'lchovlari ayri-ayri edi. Hatto Jalilga vijdonsizlik bo'lib tuyulgan narsa ular uchun vijdonning yuqori martabasidagi ko'rinish hisoblanardi. Bir tuproq ustida istiqomat qilib, bir havodan nafas olib, bir suvdan ichib kun ko'rganlari holda boshqa-boshqa olamda yashovchi bu odamlarning vijdonga oid o'lchov va tushunchalari bir xil bo'lishi mumkin ham emas.

Chuvrindining o'limida Kesakpolvon gumonsirilayotganidan Jalil bexabar edi. Bilganda "bu gumon emas, haqiqat! Bu qabihlik faqat uning qo'lidan keladi", deyishi muqarrar edi.

Asadbek, otasi qamali, "xalq dushmanining bolasi"ga aylangach, bir yil sinfda qolib, oqibatda "detdom bolasi" hisoblanmish Haydar bilan birga o'qigan edi. Bo'lajak Kesakpolvonni u paytda hamma "Haydar pakana" deb atardi. Pero o'g'irlash voqeasidan so'ng Haydar pakana Asadbekdan uzoqlashmadi. "Detdom bolasi" degan vahimoli nomi, yonida buklama pichoqcha olib yurishi ustiga Asadbekning himoyasiga o'tib olgani unga qalqon vazifasini o'tagan edi. Bolalar undan zulm ko'rishsa-da, javob qaytarishga botinmay turishardi. Bu masalada faqat Jalil tap tortmasdi. Haydar pakana unga yomonlik qilmasa ham, kunda bo'lmasa-da, kun orami, ishqilib Jalilning tepkisini yeb turardi. Bir kuni Asadbek Haydar pakananing nolalarini inobatga olib, Jalil o'rtog'iga:

- Nega bekordan bekorga tepaverasan, senga yomonlik qilgani yo'q-ku? - deb tanbeh bergan edi. Shunda Jalil:

- Shu pakana oshnangning turqi sovuq, basharasini ko'rsam, oyog'im qichib "Tep!" deb turaveradi. Shu pakanang aslida tepish uchun yaralgan. Yomonlik qilmasa ham tepaveraman, sen aralashma. Yomonlik qilsa, aytib qo'y, shartta o'ldirib qo'ya qolaman, - degan edi.

Maktabni bitirishganda "endi qorasi o'char", deb o'ylovdi, yanglishdi - qorasi o'chmadi. Keyinroq kissavurlik qilib qamalganida "endi chiqqan joyiga kirib ketdi, qorasi o'chishi aniq", deb o'ylab yana adashdi. Haydar pakana deganlari qamoqda o'ziga mos hamtovoq topolmaganmi, yana Asadbek atrofida xira pashshadek o'ralashaverdi.

Asadbek uylanganidan so'ng Jalil kuyovjo'ralik martabasidan foydalanib "bu g'arko'z oshnang endi ostonangni hatlamasin", deb shart qo'ydi. Asadbek "xo'p" dediyu ahdiga vafo qilmadi. Haydar pakana shu oilaning yaqin kishisiday kirib-chiqib yuraverdi.

Asadbek Tambovdagi o'yinga ketar mahali Jalilga "keliningdan xabardor bo'lib tur", deb tayinlagan edi. Oshnasi ketgan ondan boshlab Jalil xotinini Manzuraning yoniga chiqardi. Ertasi kuni noringa xamir qorish uchun chiqqan xotini darrovgina qaytdi. "Ha, norin qormaydigan bo'ldilaringmi?" deb so'radi Jalil xotidan. "Mullakamning anov oshnalari kelib qoldi", dedi xotini. Xotini bir marta "Haydar aka", deb uning nomini tilga olganda Jalil "Bu haromi qachondan beri senga "aka" bo'lib qoldi", deb so'kib bergan edi. Shu bois "mullakamning anov oshnalari" deganda Jalil kim nazarda tutilganini darrov fahmladi-da "Ovsiningni yolg'iz tashlab chiqaverdingmi, ahmoq!" deb so'kib, o'rmidan turdi.

Jalil hovliga kirganida Haydar pakana uy ostonasida to'g'on bo'lib turib olgan, Manzura esa ichkarida sayyod to'rida ilojsiz qolgan g'azzola kabi jonsarak ko'zlari bilan najot izlardi. Jalil yugurib keldiyu he yo'q, be yo'q Haydar pakananing yumshoq yeriga tepib qoldi. Pakana o'girilishga ham ulguradi - ichkariga qarab munkidi. Jalil esa uning ensa sochlaridan mahkam changallaganicha turg'izib, hovli tomon tortdi-da yana bir-ikki tepib ko'chaga chiqarib tashladi. Ovoz chiqarib so'kmadi, Haydar pakana ham "nega tepasan!" deb dag'dag'a qilmadi. Manzura xuddi gunoh ustida qo'lga tushganday, isnod o'tida yonib ichkari kirib ketdi.

Jalil Haydar pakananing uzoqlashishini kutib turdi-da, so'ng hovliga qaytib, huddi hech qanday voqea yuz bermaganday:

- Manzura, tezroq bo'llaring, qorin tatalab nog'ora chalib yubordi! - dedi. Bu gapni mehribon aka ovozida aytdi. Uning nazarida bu ohang Manzuraga dalda berishi lozim edi. Ammo ichkarida titrab turgan juvonga har bir so'zi to'qmoq kabi zarba berganini bilmadi.

Asadbek qaytgach, Jalil aytadiganlari Manzuraga jabr bo'lishini anglab, mashmashani ma'lum qilmadi. "Ursa xotinini bir-ikki urardi, ammo bu pakanani yo'qotardi", deb bu ishi uchun o'zini keyinroq koyidi.

Eski hovliga qadam bosishdan oldin Jalilnikiga xavotir bilan qaraydigan bo'lib qolgan Haydar pakana Asadbek yangi uyga ko'chgach, bu havotirdan qutuldi. Jalil ham o'rtog'ini nazorat qilishdan tiyildi.

Jalil Kesakpolvonning barcha qiliqlarini bilganida oshnasiga jumboqli savol aytib, vijdon haqida gapirib o'tirmasdi. O'shanda Asadbek "ikki gapingning birida "oshnang odam emas", deysanu vijdongan masala so'qiyan. Agar odam bo'lmasa, unda vijdon nima qiladi?" demoqchi bo'ldiyu "arining uyasini kavlamay qo'ya qolay" deb fikrini tilga ko'chirishdan tiyildi.

Chuvrindining o'limidan so'ng Asadbek hasrat dasturxonini yoyib gumonini aytsami, Jalil eski paxtani chuvigan misol barcha tanbehu dashnomlarini bir-bir eslatib "ana endi esing kirganga o'xshaydi. Lekin kechikib kirgan esning foydasi bo'larmikin? Shu pakanangning razilligini bilishing uchun yaqin odaming-ning o'limini kutishing shartmidi? Ilgariroq esing kirganda shu bola uvul ketmasdi-ya..." degan bo'lardi.

Kesakpolvon Jalilda mavjud nafratni bilardi. Jalil tepmay qo'ygan bo'lsa ham undan tepkidan zo'rroq, tepkidan yomonroq bir narsani kutib yurardi. Ayniqsa ikki oshna xoli qolib gaplashguday bo'lishsa, bu tomonda Kesakpolvonning quloqlari ding turardi. Qabristonda Asadbek g'azabga to'lgan ko'zini qadab "Yo'qol!" deganida bir oz chekindi-yu, Jalil yaqinlashib nimalardir deganida xavotirga tushdi. Ikki oshna qabristondan birga chiqib, birga ketib, so'ng mayit chiqarilgan xonadonga qaytib borishmagach, bu xavotir yanada oshdi. Ana o'shanda "sal oshirvoribman, hozircha o'ldirmay boshqa chorasini qilib tursam bo'larkan", deb afsuslandi.

Kesakpolvonda "shu ishni to'g'ri qildimmi?" deb taroziga solib fikrlash odati yo'q edi. Chuvrindining o'limidan so'ng bu odatini kanda qilib o'ylab ko'rdi. "Boshqa chora"ning qanday bo'lishi mumkinligini ko'p o'yladi. Noiloj aqli oxir-oqibat "o'limdan boshqa chorasini yo'q edi", degan xulosada to'xtab, unga tasalli berdi. Vijdon azobi nima ekanini bilmaydigan uning ruhi bu safar ham bezovta bo'lmadi.

2

Asadbekni kuzatgan Kesakpolvonda o'zi ham tushunmagan bir his uyg'ondi. Oshnasining taxtini tezroq egallash umidida yashayotgan bu odamdagi tushuniksiz hisni armon demoq-da mushkul, hamdardlik demoq-da noo'rin. Balki muvaqqat tarzda achinish demoq joizdir? Ha, voqean shunday. Kesakpolvonning nazarida Asadbek o'g'illarini olib kelish uchun emas, Moskvada o'zi uchun yasab qo'yilgan temir tobutga tushib qaytish maqsadida ketayotganday edi. Bolalik yillaridan beri yaqin bo'lib qolgan odamini so'nggi marta tirik holda ko'rayotganday edi. Ana shu achinishga hamohang tarzda "shu ishlarga qo'shilishim shartmide, buning soyasida yomon yashayotganim yo'q edi-ku?" degan umri qisqa fikr tug'ilib, o'lishga ham ulgurdi. Asadbek xastalanganda uning tuzalib ketishini istagan odam endi oshnasining temir tobutda qaytishini xohlardi. Ana shu xohish achinish hissini bo'g'ib qo'ya qoldi.

Jalil aytmoqchi, Kesakpolvonda vijdon bo'lmasa-da, unda o'g'rilarga xos ziyraklik mavjud edi. O'g'ri uchun vijdon, adolat, mehr degan fazilatlar ortiqcha yuk, bularsiz bemalol hayot kechiraverishi mumkin, biroq, ziyrakliksiz yashay olmaydi. Chuvrindining o'limidan so'ng ana shu ziyraklik yana bir foyda berdi: oshnasining ko'nglidagi gumonni sezib, etagini yopib olish chorasini qilib qo'ydi - birinchi galda Xumkallani yo'qotdi. Chuvrindining hovlisida Asadbekning bezovta nazari Xumkallani izlayotganini sezdi-yu, ertasiga o'zi gap ochib:

- Dayusning bolasi ko'rinmaydimi? - deb Asadbekdan so'radi.

Asadbek "Dayusning bolasi kim?" degan ma'noda qarab qo'ydi.

- Xumkallani aytaman. Kecha ham ko'rinmadi. Uyiga bola yuboruvdim, milisa ham surishtirib kelganmish. Bir ishkal chiqardimi deymen. Sen ish-pish buyurmovingmi?

Asadbek bu savoldan ajablanganday a'yoniga tikildi. Uning gumoni bo'yicha, agar Mahmudni Kesakpolvon o'ldirtirgan bo'lsa, begonaning emas, o'z yaqinlaridan birining qo'li bilan qiladi bu ishni. Bunaqa ishda qotil - asosiy guvohning yashamog'i mumkin emas, sirni o'zi bilan birga narigi dunyoga olib ketishi shart. Kesakpolvon tag'in ham marhamat qildi - Xumkallaga yana bir kun yashashga imkon berdi. Qotil yo'qotilgach, izini ham yopish kerak. Milisa "KamAZ"ning haydovchisini ertalabga qolmay topib, qamab qo'ygan. Bo'kib ichgan haydovchi mastlikda "KamAZ"ni kimga, necha shisha aroq evaziga sotib yuborganini eslolmadi. Xumkalla milisaga kerakmas, uning o'ligini ham, tirigini ham qidirishmaydi. U Asadbekka kerak. Qotilning xojasi bo'lmish Kesakpolvon buni bilmaydimi? Baloni ham biladi u. "Xumkallaning izini yo'qotish uchun shu nayrangni o'ylab topdimi? - deb o'yladi Asadbek. - Mening kavlashtirishimni biladi, bu xunasa. Xumkallaning uyiga milisa yubortirib ishni puxtalab qo'ygandir... Qiziq, bu ilgari ham bez bo'lib qarab turarmidi yo endi shunaqa bo'lib qoldimi?"

Asadbek a'yoniga bir oz tikilgach, afsuslangan odam kabi uf tortib, bosh chayqadi-da:

- Bollaring bebosh bo'lib ketdi. Jilovni ja-a bo'sh qo'yvording, - dedi.

Kesakpolvon ham afsuslangan odam kabi iyagini kafti bilan silab:

- Men emas, - dedi. - Bek, xafa bo'lmagin-u, Mahmud bo'sh qo'yvordi. Mayli, yer yetkazmasin-u, lekigin, ko'ngli bo'sh bo'lib qoluvdi ukaxonning. Senam sezmay yurding, bir ish buyursang oxiriga yetkazmasdi. Men bilardimu, jahling chiqmasin, deb aytmasidim. Ukaxon shu Xumkallaga do'xtirni qurit, deb topshirgan ekan, - Kesakpolvon shunday deb Asadbekka sinovchan boqdi. Xojasining yuzlarida o'zgarish sezmagach, osoyishta ohangni o'zgartirmagan tarzda davom etdi:- Xumkalla o'ldirmabdi o'sha do'xtir bolani. - Bu gapdan so'ng Asadbekning qoshlari xiyol chimirildi. Kesakpolvon buni sezmagani kabi gapidan to'xtamadi: - Uni yashirib qo'yibdi. O'zim ham bugun bilib qoldim.

- Kimdan eshitding? - deb so'radi Asadbek yuzini teskari burib.

- Tolmas aytdi, - dedi Kesakpolvon.

- Tolmasing kim?

- Choyxonadagi qozimiz bor-ku, o'sha. Maishat ustida Xumkalla yorilibdi-da, yarim kechada mayda-chuyda qilib borishibdi o'sha do'xtir yashirib yotgan joyga. Nima qilay, bolalarga aytaymi, do'xtirni tinchitib kelishsinmi?

- Yo'q, - Asadbek shunday deb yana unga qaradi. - Tegmalaring. Bo'ldi, yashirinmasin. O'tgan gap o'tdi. Ishini qilib yuraversin.

Asadbekni kuzatib kelayotganida Kesakpolvon mana shularni bir-bir esladi. Xojasiniing tikilib qolishi, qoshlarining bilinar-bilinmas chimirilishi, yuzini teskari burib olishi... bularning barchasi uning xotirasiga muhrlangan edi. Salkam qirq yildan beri yonida yurgan odam xojasining tik qarashi, qoshlarining chimirilishi va oqibat yuzlarini burib olishi sababini bilmas ekanmi? Asadbekka "O'qilon" degan laqabni Kesakpolvonning o'zi bergan edi. "Sen chaqmaysan-u, lekin tovondan teshib kirib, miyani o'pirib chiqib ketasan", degan hazil bilan boshlangan gap oqibatida Asadbekka "O'qilon" degan nom tojini kiydirgan edi.

Chuvrindi ularning bag'ridan issiq makon topgan dastlabki haftalarda bu laqabdan ajablanib:

- "Kobra" deyilgani yaxshimasmi, yo "Anakonda"mi?... - deb so'raganda Kesakpolvon:

- Ko'zoynakli iloning chaqishdan oldin lunjini shishirib hunar ko'rsatadi, tebranib turaveradi. Ilojini qilib uni tinchitish mumkin. Bo'g'ma iloning ham xatarli emas. Lekigin o'q ilon qachon tashlanishini bilmaysan. Bek akang ham shunaqa. Kallasida qanaqa mo'ljal bor, kimga tashlanadi, qachon tovonni tesha-di - bilib bo'lmaydi. Sen undan mana shu odatni o'rgan. Men ming o'rganay dedim-u, eplolmadim. Tabiatim boshqa mening...

Kesakpolvon uyga qaytaturib shu voqeani ham esladi. U Chuvrindining o'limi tufayli O'qilonning talvasaga tushajagini hisobga olgan edi. Birga bo'lgan yillari davomida u Asadbekning g'ashini keltiradigan, jahlini chiqaradigan ishlarni ko'p qildi. Bu ishlari xojasining qahrli qarashi yoki boloxonador so'kishlari bilan yopdi-yopdi bo'lardi. Chuvrindining o'limini o'sha ishlar sirasiga kiritmasa-da, xojasini larzaga soluvchi katta fojiaga aylanar, deb o'ylamovdi. Fojining zaminida taxt talashish masalasi yotmaganida, bu ishlardan Xongireyning sovuq nafasi ke-lib turmaganida balki Kesakpolvonning mo'ljali aniqroq chiqardi. "Bek, jon oshnam, ahmoqlik qildim, kechir", desa Asadbek balki uzrini qabul qilardi.

Kesakpolvon adashganini janoza kuni, qabristonda ekanida anglab qoldi. Angladi-yu, dumi bosib olingan O'qilon endi tovonini teshajagini fahmlab cho'chidi. Keyingi kunlarda ehtiyot choralarini qilib yurgan bo'lsa-da, ko'ngil bezovtaligi kuchaysa kuchaydiki, arimadi. Shu bois ham xojasining temir tobutda qaytishini juda-juda istadi. Nazarida aynan shu tobut uning xaloskori edi.

U yana ehtiyot chorasini qilib, idoraga bormay, telegrafga kirib Xongireyga qo'ng'iroq qildi. Yangilikdan ogoh etib qo'yish bahonasida Termizdan mol olib, Samarqanddan kuzatilgan mehmonlarning eson-omon yetib olganlari bilan qiziqib, bu xizmati evaziga yangi xo'jayinidan olqish olishga umid qilgan edi. Olqish o'rniga "ha, bo'пти" degan lanj javobni eshitgach, ko'ngil g'ashligi kuchaydi. Ko'chaga chiqib, qo'llarini shimining cho'ntagiga tiqqanicha bir oz harakatsiz turdi. Idorada qiladigan ishi yo'q - borgisi kelmadi, ko'ngil maishatni ham istamadi. Hatto ichishni xohlamadi. "Bi-ir ichsammikin?" degan fikr xayoliga kelishi bilan ko'ngli aynidi. Kamdan kam sodir bo'luvchi bu holatidan o'zi ham ajablanib, beixtiyor ravishda sigaret tutatdi. Kesakpolvonning kayfiyati buzilganini sezgan Qozi mashina eshigini ochdi-da, bir oyog'ini yerga qo'yib "Huzuringizga borayinmi, xo'jayin?" degan ma'noda qaradi. Kesakpolvon sigaret tutunini bir-ikki chuqur-chuqur tortgach, oxirigacha chekmay chetga uloqtirdi. So'ng nimadandir xavotirlangan odam kabi yon-atrofga alanglab oldi-yu, mashina sari yurdi.

- Aka, bir xumorbosdi qilamizmi? - deb so'radi Qozi mehribonlik bilan.

- Xumorbosdimi? - Kesakpolvon shunday deb yana beixtiyor ravishda cho'ntagidan sigaret chiqarib, labiga qistirdi. - Sen bola, o'pkangni bos. Xumor deydi-ya...

Qozining bu mehribonligi boloxonador "shirin so'kish" bilan taqdirlandi. Qaysi aybi evaziga bunday oliy mukofotga erishganini anglamagan Qozi mashina motorini o't oldirdi-yu, "qayoqqa yuray?" deb so'rashga botinmay, xo'jayiniga qaradi.

- Yurmaysanmi? - dedi Kesakpolvon asabiylashib.

Qozi mashinani joyidan jildirdi-da, bomba ustida o'tirgan odam kabi xavotirlanib, qaysi tomonga yurishi kerakligini so'radi.

Kesakpolvon javob berishdan avval yana boyagidek qo'poldan qo'pol so'kinib olib, so'ng:

- Uyga hayda, - deb amr etdi.

Shundan keyin bir necha daqiqa undan sado chiqmadi. Mashina tramvay yo'lini kesib o'tib uning ko'chasiga burilganda, Kesakpolvon Qoziga qarab:

- Bek akang sendan hech nima so'ramadimi? - dedi.

Kesakpolvon kecha ham shu savolni berib "yo'q" degan javobdan qoniqmagan edi. Shu sababli Qozi "Kecha so'rovdingiz..." degan ma'noda xojasiga bir qarab oldi.

- Nega qarayapsan? - dedi Kesakpolvon zarda bilan. - Akaxonimning miyasi achib qolibdi, kechagi gapini yana so'rayapti, demoqchimisan?

- Xudo ursin, xo'jayin, bunaqa gap kalamga kelmadi.

- Kallang bo'lsa keladi-da... Hali bufetda nega imlab chaqirdi?

Kesakpolvon yo'l haqi to'layotganida Asadbek qahva ichish bahonasida bufetga o'tib Qozini imlab chaqirdi. Uning Qoziga aytadigan zarur gapi yo'q edi. Ayniqsa Xumkalladan gap ochib bularning paytavalari qurt tushirishni istamagandi. Shunchaki "Bo'tqa bilan billalashib Zaynabning uyidan xabardor bo'lib turlaring", deb tayinlagan, gapirish chog'ida esa Kesakpolvonga o'g'rincha qarab olgan edi.

Asadbekning o'zi faqat yaqin olgan odamlarigagina bir ish buyurardi. "Bek aka, buyuring", deb ilhaq turuvchi yigitlar vazifani a'yonlar orqali olishardi. Bu odatdan boxabar bo'lgan Qozi Bek akasining shaxsan o'zidan "maxsus topshiriq" olganidan mamnun bo'ldi-yu, oradan ko'p o'tmay bu masalada xojasiga hisobot berishi lozimligini fahm etmadi. Qanchadan qancha odamning taqdirini hal etib kelgan uning aqli katta xo'jayin bilan kichigi orasida pinhona urush ochilganini anglab yetishga qosirlik qildi. Shu sababli kattaning topshirig'ini kichigiga oqizmay-tomizmay yetkazmoq vazifasi borligini bilmay, g'azabli nigohga duch keldi. G'azabli nigoh undan o'zini oqlovchi bahona emas, aniq javob kutardi. Qassob bir oz dovdiragan holda Bek akasidan eshitgan gapni aytdi-da, "Shu ham katta aybmi?" degandek Kesakpolvonga qarab oldi.

"Kuyovi kasalxonada o'laman, deb yotibdi. Qizi uyda bo'lsa... Qarovsiz hovlining nimasini poylaydi?" Kesakpolvon topshiriqdan ko'zda tutilgan maqsadni anglamay:

- Shuning o'zimi? - deb so'radi.

- Boshqa hech nima demadilar.

- Xumkallani so'ramadimi?

- So'ramadilar.

"Qiziq, nega so'ramadi? Gumonini haqiqatga aylanishini istasa so'rashi shart edi. Men o'zim vos-vos bo'lib qoldimmi? Undan bekorga xavotirlanyapmanmi? E, yo'-o'q... uning ko'zlari meni aldolmaydi. Ko'ziga qarab, ichida nima yonayotganini shu paytgacha bilmay yursam, g'irt ahmoq bo'lardim. Xumkallani baribir bu boladan so'raydi. Do'xtirni ham tinch qo'ymaydi. Bekorga "tegmalar", demadi. Hali sayratadi uni..."

Mashina Kesakpolvonning darvozasi qarshisida to'xtaganida tomchilayotgan yomg'ir jalaga aylandi. Boloxonadagi yigit chaqqon tushib darvozani ochgach, Qozi mashinani ichkari haydab kirib, chap tomonga taqab to'xtatdi. Yigit ildam yurib kelib, old eshikni ochdi. Kesakpolvonga uning bu ishi yoqmay, o'qraydi-da, eshikni zarda bilan tortib yopdi.

- Xumkallani so'rasa nima deysan?

- O'zingiz tayinlagan gapni aytaveraman-da.

- Qani, ayt-chi?

- Shu... uch-to'rt kun oldin maishat qilganimiz, kechasi do'xtirni yo'qlaganimiz...

- Do'xtir qayoqda edi?

- Buni aytmovdingiz, xo'jayin?

- Bek akang so'rasa ham shunaqa deysanmi, e eshak miya! Sen do'xtirni top.

- Xo'p, xo'jayin.

- Qayoqda pisib yotganini uyidagilar bilar.

- Bu yog'ini qoyil qilamiz, hammasi bexit bo'ladi.

- Menga qara, shu dunyoda million do'xtir bormikin?

Qozi yelka qisdi. "Xo'jayin, sanab chiq, desangiz sanab chiqaman, lekin hozir anig'ini bilmayman", deganday qarab turaverdi.

Kesakpolvon unga boqmagan holda, o'ziga o'zi gapirganday davom etdi:

- Million do'xtirdan bittasi qurisa dunyo kambag'allashib qolmas, a? Nima deysan?

Qozi xo'jayinining maqsadini anglab ishshaydi:

- Xo'jayin, asli hisob-kitobni to'g'ri qilib qo'yish kerakmikan? Do'xtirning soni bitta ko'p ekan?

- Unaqada Bek akang kelgunicha hisobni to'g'ri qilib qo'y.

Kesakpolvon shunday deb eshikni ochdi-da, mashinadan tushib uy tomon yurdi. Xizmatga mahtal yigit esa qo'llarini qovushtirganicha o'zini chetga oldi. Qozi ham mashinadan tushib kalitni yigitga uzatdi-da, "o'rtaga olib, yaxshilab art", deb buyurgach, boloxonaga chiqdi.

3

Mehmon kutishga mo'ljallangan katta xonaning oynavand tomondagi oromkursilarni band etgan Kesakpolvonning xotini, qizi, kuyovi va xos sartarosh karta o'yiniga shu darajada berilib ketgan edilarki, hatto eshikning ochilib-yopilganini ham sezmadilar. Kesakpolvon ostonani hatlab o'tib, ularga bir oz qarab turdi. Qaynona bilan kuyov, Monika bilan sartarosh sherik bo'lib, bir-birlarini yengmoq qasdida qarta tashlashardi. Pastak stolning chetidagi og'zi ochiq konyak, billur qadahchalar ham Kesakpolvonning nazaridan chetda qolmadi. Avvaliga baqirib, so'kib bergisi keldi. Lekin shu onda qulog'iga kimdir "birinchi marta ko'rayotganing yo'q-ku, buni" deb shivirlaganday tuyulib, g'azabini yutgandek bo'ldi. "Yutgandek bo'ldi", demog'imiz sababi bor: Kesakpolvon bosh ko'targan g'azabni noumid qaytaruvchi nomardlardan emas. Hozir ham odatiga xiyonat qilmadi. G'azab o'qlarini sal qiyalatib, kuyovi tomonga otdi:

- Vey, menga qara, kuyov bola, sening uy-puying bormi, xotining bilan uyingda o'tirsang o'lasanmi?

To'satdan yangrab, magnitofondan taralayotgan musiqa tovushini bosib ketgan bu ovozdand to'rttovlari ham cho'chib tushishdi.

Monika barmog'ida qistirig'liq sigaretni shoshib kuldonga tashladi-da:

- Oy, papul keldi, - deb o'rnidan turdi. Bunaqa baqirishlarga ko'nikib ketgan kuyov ham erinib, qo'zg'oldi. Monika tez-tez yurib kelib darg'azab otasini quchoqladi. Kesakpolvon jahli chiqqanini yana bir karra ta'kid etmoq maqsadida qizini odatdagiday o'pib, erkalamadi.

- Papul bugun vne nastroeniyada, - dedi Monika arazlab.

- Papanglar charchaganlar, - Kesakpolvonning xotini shunday deb unga yaqinlashdi: - Ha, adasi, tinchlikmi?

Kesakpolvon xotiniga o'qrayib qarab, xonasi tomon yurdi.

- Hay, adajonisi, bir minutga to'xtang, u nas novosti. Leningradga parikmaxerlarning mejdunarodniy vistavkasi bo'layotgan ekan.

- Vistavka emas, konkurs, - deb izoh berdi sartarosh.

- Nu da, konkurs. I shu konkursga Gogik borishi kerak.

- Borsa ana katta ko'cha, qo'lidan ushlab turganim yo'q, - dedi Kesakpolvon ming'irlab.

- Kak eto "katta ko'cha"? Bu prostoy konkurs emas, mejdunarodniy axir. I Gogik pobeditel bo'lishi kerak. I Monika ham borishi kerak Leningradga.

- Ha, qizing ham sartarosh bo'lib qoldimi?

- Nu zachem, adajonisi, Gogik Monikaning sochini pricheska qiladi.

Kesakpolvon "Bor-e!" deganday qo'l siltab, xonasiga kirib ketdi. Divanga yonboshlagan chog'ida eshik ochilib, yuzini burishtirgan Monika ko'rindi.

- Papul, ketaveraymi? - dedi u ostonada turganicha.

Arazchi qizining cho'chchaygan lablariga ko'zi tushgan Kesakpolvonning qahri bir oz yumshab:

- Leningradgami? - deb so'radi.

- Uyimga! - dedi Monika po'pisa ohangida. - Mejdru prochem, biza ko'chada qomaganmiza. I slava bogu, uyimiz bor. Prosto silaga skuchna bo'lmasin, deb kelamiza. Endi skuchat qilsangiz o'ziyz borib ko'rasiz.

- Obbo, bo'ldi, shunga ham arazmi? Oying seni garmdorining ustiga tuqqan-da, a, asalim, - Kesakpolvon turib kelib qizini yonog'idan o'pdi.

- Postoronniy odamni oldida prosto unijat qilib yuborasiz.

- Hazillashdim, qizim, hazillashdim. Postoronniy yo'q-ku, bu uyda. Gogikmi? U ham o'zimizniki hisob. Hazilimni tushunadi.

- Leningrad nima bo'ladi?

- Oying bilan maslahatlash, bilganlaringni qillaring.

- Mersi, papul, - qizi shunday deb erkalaniganicha uni o'pdi-da, quvnoqlik bilan iziga qaytdi.

Kesakpolvon qizidan faqat "xo'p" deb qutilishi mumkinligini yaxshi bilgani uchun ham tezgina taslim bo'la qoldi. Qizini birov emas, o'zi erkalatib o'stirdi. Bu o'rinda "tarbiya qildi", demoq nojoiz. Chunki otadan yaxshi tarbiya ko'rgan qiz bunday bo'lmas.

Kesakpolvon "Nima uchun men emas, falonchi kuchayib ketyapti?" "Nima sababdan falonchi mendan boyroq?" deb o'zini savolga tutardi. Biroq, hech qachon "nimaga falonchining farzandi unaqayu, meniki bunaqa?" degan savolni xayoliga ham keltirmagan. Bunaqa qarta o'ynab o'tirishganini endi ko'ribdimi, hozir kayfiyati chatoqroq bo'lgani uchungina baqirdi. Qizining sartarosh bilan Leningradga borishi ham uning uchun ahamiyatsiz bir narsa edi. Agar kayfi chog' paytda bu yangilikni eshitganda "Ie, zo'r-ku, albatta borish kerak", demog'i shubhasiz edi.

Kesakpolvon divanga cho'zilib, yotgan yerida kerishdi. U shiftdagi naqshlarga, devorga chizilgan gullarning rasmiga qarab yotishni yaxshi ko'rardi. Nomdor naqqoshni topdirib kelib ishlatishga pulni ayamagan edi. Naqqosh ayniqsa ro'parani shunday bezaganki, begona odam ming tikilsin, devor orasida po'lat sandiq borligini ilg'ay olmaydi. Po'lat sandiq ichida nimalar borligi faqat Kesakpolvonning o'zigagina ma'lum. Bunday boylik nevaralarining yeb-ichishi, o'ynab-kulishigacha yetib ortadi. Po'lat sandiq to'lgan, lekin ko'z to'ymaydi.

Asadbek qizi o'g'irlangan kezlari ma'yus ohangda "Topgan-tutganlarimiz nevara-chevaralarimizga ham yetib-ortadi. Bizga yana nima kerak?" deganida Kesakpolvonga bu gap erish tuyulgan edi. "Bizga yana nima kerak? Bu dunyoda nima deb yuribmiz o'zi? Boy bo'lmasang birov seni odam o'rnida ko'rmaydi. Xudo berib turganida to'playversang-chi! Nevara-chevarangga yetadimi-yo'qmi, hisoblab nima qilasan? Hisoblaganing sa-yin baraka qochadi...", degan xayol bilan xojasini tentakka chiqargan edi.

"Hisoblab nima qilasan", degani bilan uning o'zi po'lat sandiq ichidagilarni sanab turishni yoqtiradi. Sanayotganida barmoqlari yayraydi, yuragiga esa g'alati bir quvvat oqib kirganday bo'ladi. Hozir ham turib sanagisi keldi. Biroq, yon xonada odamlar borligini eslab, bu rohatbaxsh yumushni ke-yinga qoldirdi.

Devordagi gullar rasmiga tikilib yotgan chog'ida Asadbekning "Bizga yana nima kerak?" degan gapi yodiga tushdi. "Agar tirik qaytsang, nevara-chevarangga yetadigan boyliklaringni ye-eb yotaverasan. Oliftagarchilik qiluvding, mana, Xudo beraridan qisdi. O'lmay qaytganing ham durust oshnam, boylikning qadriga yetasan. Xongirey joningni olmasa ham taxtingni oladi. Bir paytlar cho'talchi eding, kuning yana shunga qoladigan bo'ldi...", deb o'ylab, kulimsirab qo'ydi. Keyin xayoliga qo'qqis bir fikr keldi:

"Maskovga ketgan O'qilon chugalchang bo'lib qaytadi. Chugalchangdan qo'rqib o'tiribmanmi?" Mazkur fikr vujudiga rohat berib,

46 Kitoblar Olami | Sever.UZ | Uzsmart.UZ

bu safar yayrab kerishdi.

Kesakpolvon devor ichiga o'rnatilgan po'lat sandiqdagi boyliklarni, bu uy, bu qimmatbaho jihozlarni... hamma-hammasini o'ziniki hisoblardi. "Shu boyliklarning egasiman", deb huzurlanardi. Nodon banda bu dunyodagi hech narsa uniki emasligini bilmasdi. Ha, hech nima! Hatto o'zining gavdasi: bosh-ko'zlari, qo'l-oyoqlari... O'ziga tegishli emasligini fikr ham qilib ko'rmagan. Bularning barchasi vaqtincha o'ziniki, aslida esa lahad qurtlariniki ekaniga aqli yetmaydi. "Mening boyligim" degan narsa esa jon chiqib, jasad lahad qurtlariga topshirilganda asqotmaydi.

Divanda taltayib yotgan Kesakpolvon bularni o'yilamaydi. Bunday o'y uchun miyasida bo'sh joy ham yo'q. Bu kabi odamlarning og'irligi to'rt yarim kilodan ziyod bo'lgan miyalarida loaqal zarra miqdoridagi ulush oxirat o'yi bilan band bo'lganida edi, hayot o'zgacha tarzda kecharamidi, vallohi a'lam?

Yo'ldagi ko'ngil noxushligi tarqab, Kesakpolvonning ichgisi keldi. Javonda o'n-o'n besh xil ichimlik xizmatga bel bog'lab turibdi. Lekin ulardan birini olib ichmoq uchun divandan turmoq kerak, ikki yarim qadamli uzun masofani bosib o'tmoq zarur, qo'lni cho'zmoq, shishani olmoq, qopqoqni ochmoq, piyolaga quymoq lozim. Kesakpolvon uchun bu yumushlar ancha mushkul tuyulib, osonroq yo'lini topdi. Yotgan yerida:

- Hov, bu uyda tirik jon bormi?! - deb baqirdi. Ikki nafas o'tmay qo'shimcha qildi: - O'lib qoldilaringmi hammang!

Taxminan bir daqiqadan so'ng eshik ochilib, xotini ko'rindi:

- Yetib kelgunimcha chutli olamni buzib yubora-siz-a, - dedi u ostonaga hatlayotib.

- Lopillamay tezroq yursang o'lasanmi? - dedi Kesakpolvon zarda bilan.

- Keldim-ku? Chut chto darrov baqirasiz. Nima, man sizga yosh kelinmanmi?

- Ha, yaxshi, qariliginni bo'yningga olding.

- Ha, qariman, vaabshe starushkaman. Xo'p, nimaga chaqirdingiz?

- Quy, anavindan.

- Qaysi biridan?

- Erkakning xo'rrozi "Napoleon"dan ichadi-da. Baquvvat qilib quyaver, bufetchilarga o'xshab qo'llaring qaltiramasin.

Xotin piyolaga to'ldirib konyak quyib, tortmadan shokolad olgach, eriga tutdi. Kesakpolvon ichib, shokoladdan tishlaganida:

- Adajonisi, bugun sal neto'roqmisi? Uyg'a kirishga uspet qilmay baqirdingiz-a?

- Baqirishim yoqmay qolgan bo'lsa, ana, javobimni berib qo'ya qol. - Kesakpolvon shunday degach, huzurlanib cho'zildi. Xotini esa oyoq tomonga omonat o'tir-di.

- Menga qarang, chut chto "javobimni ber", deydigan bo'lib qoldiyza. Shoshilmang, qutulib qolarsizam. Avval meni olib borib ko'mib kelingda, ana, uch kundand keyin pojaluysta, uylanavering.

- Shunaqami? - Kesakpolvon zaxarli iljaydi. Xotining jig'iga tegish uchun oyog'ining uchi bilan yumshoq yeriga asta tepdi. - Uch kun kutadigan ahmoqmanmi men. Seni ko'mib, uyg'a qaytishdayoq uylanaman. Senga janoza o'qigan mulla yarim soatdan keyin meni nikohlab qo'yadi.

Xotin diydiosini avjga chiqarish bahonasida og'iz juftladi-yu, ammo "vot chto" deganicha qoldi. Kesakpolvon uni gapirtirgani qo'ymadi:

- Bo'ldi, viji-viji qilaverma. Nima deysan, dardingni ayt.

- Dard? Kakoy dard...

- G'ingshima. Sen bekorga ming'irlamaysan. Nima, senam Leningradga bormoqchimisan?

- Fu! - Xotin shunday deb labini burdi. - Sto raz borganman o'sha Leningradgingizga. Vaabshe menga yoqmaydi u shahar.

- Leningrad yoqmasa, ana, Yaltaga bor.

- Yaltaga? Hozir? VC< chto, adasi ustimdan kulyapsizmi?

- Ustingdan kulmay, tagingdan kulaymi? - Kesakpolvon shunday deb yana oyog'i bilan turtdi: - Bo'пти, nima deysan?

- Mejdu prochim, Oysanamxon Yaponiyaga ketayotganmishlar.

- Oysanamxonning kim bo'ldi?

- Kak kim bo'ldi? Eri o'ldi-ku? Nachalnik taksoparkmida? Nu vot, eri bo'lmasayam ketyapti Yaponiyaga.

- Senga qiyin bo'пти-da, a? Ering bo'lsayam o'tiribsan Yaponiyaga bormay.

- Siz... izdevatsya qilmang. Vot, Poshsha opam ham yuribdilar Germaniyada mazza qilib. Birga yuborsayiz bo'lardi, har holda chujoy emasmi-ku?

- Jinnimisan! - Kesakpolvon endi qattiqroq tepdi. - O'zi taklif qilmasa, "xotinimni billa olib keting", deb yalinamanmi? Borging kelib, ichaging uzilay deb turgan bo'lsa, ana, boraver.

- Unda, mayli, Germaniya podojdet. Yaponiyaga birga boraylik. Odamlar zavistdan kuyib ketsin.

- Nima? Birga boraylikmi? Endi qilmaganim Yaponiyada bir qop go'shtni yetaklab yurishim qoluvdi.

- Nima? - Xotin Kesakpolvonning sonini chimchilamoqchi bo'ldi. - Shu meshok go'shtni, mejdu prochem, o'zingiz yaxshi ko'rib olgansiz.

- Ha... unda do'mboqqina eding-da. Bo'пти. Gapni qisqa qil. Yaponiyaga borasanmi, undan narigami, boraver. Boshimni qotirma! Er-xotinining shirin suhbatini yakun topganini bilgandek, yozuv stoli ustidagi telefon jiringladi. Bu xonadonda ikkita telefon bo'lib, mazkur raqam faqat yaqin odamlargagina ma'lum edi. Shu sababli Kesakpolvon o'rnidan turib, go'shakni o'zi ko'tardi. Kimning-dir gaplarini eshitib, bilagidagi soatga qaradi-da "yaxshi" deb go'shakni joyiga ildi:

- Ana, Xizrni yo'qlasang bo'larkan, Poshsha opang kelyapti.

- Kelinlari bilanmi yo bir o'zlarimi?

- Buni kelganida o'zidan so'raysan.

- Voy, interesnosiz-a, yesli kelinlar bilan kelsalar, mayda-chuyda qilishim kerak-ku?

- Mayda-chuydangni tayyorlayver, baquvvatroq tayyorla, qo'ling qaltiramasin.

Xotini chiqdi-yu, dam o'tmay iziga qaytdi:

- Sizni ko'chada so'rashayotganmish, - dedi nozliroq ohangda.

- Kim ekan?

- Mejdu prochem, bir yosh xotinmish.

- Xotin bo'lsa yaxshi, - Kesakpolvon shunday deb kerishdi-da, ovoz chiqarib esnadi. - Yur, senam.

- Men nima qilaman? - dedi xotini ajablanib.

- Ko'rib qo'y. Xotinlikka nomzodlardan bittasidir-da. Uylansam ham senga yoqadiganiga uylanaman. Yana yotgan yeringda "Voy, savil, kelib-kelib shuni oldingizmi, undan ko'ra o'zim sto raz yaxshimasmidim", deb sasib yotmagin.

- Vuy, vaabshe neterpimo bo'lib ketyapsiz, - Xotin shunday deb mushtimini qisdi-da, po'pisa qilib, orqasiga chekindi. Kesakpolvonni ayvonda kutib turgan yigit Xumkallaning xotini kelganini aytib baloga qoldi. Xo'ja-yini unga eshakka qanday qarindoshchiligi borligini ma'lum qilgach:

- Yo'qlar, devormaysanmi? Qanaqa qalang'i-qasang'i kelsa qo'yaverasanmi? - dedi.

- Yo'qlar, desam, ostonaga o'tirib oldi. "Yarim kechada kelsalar ham poylayman", deydi.

Kesakpolvon yana g'o'diranib so'kindi-da, yigitga ergashib ko'chaga chiqdi.

- Ha, singil, keling. Nima ishingiz bor menda?- dedi uni tanimaganday.

- Men... Mirodil akaning ayollariman, - dedi juvon unga najot ko'zi bilan qarab. U "Ie, ukaxonimizning ayolimisiz, tinchlikmi, nima gap?" degan shirin gap kutgan edi. Biroq boshqa ohangdagi boshqa gapni eshitdi:

- Kim? Mirodil deysizmi? Sen taniysanmi shunaqa odamni? - dedi Kesakpolvon orqasidagi yigitga o'girilib. - Eringiz qaerda ishlaydi?

- U kishi... sizda...

- Menda? Men taksi kooperativining xo'jayiniman. Menda Mirodil degan bola yo'q. Siz adashganga o'xshaysiz, singlim.

- Siz... to'yimizga borgansiz...

- Men kunda o'nta to'yga boraman. Xo'p, nima dardingiz bor, eringizni ishga olaymi?

- Yo'-o'q... adamiz besh kundan beri uyga kelmaydilar. Milisa ham surishtirib qoldi.

- O'h-ho', singlim, milisa aralashgan ish bilan mening oldimga kelmang. Eringiz uyingizga qaytmagan bo'lsa, milisa biladi, darrov milisaga uchrang. Men eringizni tanimayman, bora qoling. Ikkinchi bu ko'chadan o'tmang.

Ayol ro'parasidagi jonotning odammi yoki shayton ekanini farqlab olmoqchiday unga bir oz tikilib turdi-da, so'ng asta orqasiga o'girildi. Kesakpolvon "qarasang qarayver, kimligimni ikki dunyoda ham bilolmaysan", degandek uning tikilishiga monelik qilmadi. Jala kuchdan qolgani bilan, yomg'ir tinmagan edi. Ayol yomg'ir tomchilarining kuztuvida yurib borardi.

Eringiz joni arzonga ketdi. Kunda uch-to'rt mahal ovqat, necha o'n yoki yuz yutum aroq, vino... vassalom. U "akaxon, xizimatingizda bo'lay", deb huzuriga kelgan edi. Aslida "muhtaram jon olg'uvchi akaxonim, siz jonimni olingu evaziga meni boqing", desa ham bo'laverardi...

VIII bob

1

Uyga kechroq qaytgan Zohid jiyanini ko'rdu yuragi qandaydir noxushlikni sezganday uvishdi. O'g'lini uxlatib chiqqan Fotimaning ko'z qarashlarida ham g'alati besaranjomlikni ilg'aganday bo'ldi. Jiyanidan "opam, pochcham, ukalaring yaxshimilardir, katta hovliga o'tib turibsanzmi, buving, opoq dadang sog'-salomatmilar?" deb so'ragach, "Tinchlikmi?" degan so'rog'iga "Tinch-lik, o'zim shunchaki bir aylanib keluvdim", degan ko'ngil tashvishini bosuvchi javob kutdi. Yoshi hali o'n beshga yetmagan o'smiring daladan shaharga "shunchaki aylanib kelishi" mumkinmasligini bilsa ham o'zini shunday javob bilan ovutishni istadi. Jiyan dilga orom bera oluvchi gapni aytishga ulgurmay xotini uning umidini chippakka chiqarib qo'ya qoldi:

- Peshindan bu yog'iga ishxonangizga ming martacha qo'ng'iroq qilgandirman. Voy... - xotini shunday deb ko'kragiga qo'lini qo'ydi. - Hozir yuragim yorilib ketadi.

Barcha ayollarga in'om etilgan vahima kasalidan Fotimaning ham bahramand ekani Zohidga ma'lum. Do'konda bir soat navbatda turib sut yetmay qolsa ham u eriga shikoyat qilib "hozir yuragi yorilib ketajagini" albatta aytadi. Bunaqa paytda Zohid "yurak ham sal narsaga yorilaverar ekan", deb kulimsirab qo'yardi. Yurakning yorilishi haqidagi gapning ohangida hozir xavotir mavjudligi uchun Zohid kulimsiramadi. "Nima bo'ldi?" deb jiyaniga qaradi. Jiyan so'z aytishga ulgurmay Fotima u olib kelgan xabarni yanada vahimali ohangda ma'lum qildi:

- Dadamlar otdan yiqilib tushibdilar. Yelkalari singanmish.

- Qachon?

Fotima "asosiy gapni men aytdim, bu yog'iga o'zingiz javob beravering", deganday jiyaniga qaradi. Kelinayasining bu lutfidan foydalangan jiyan javobni hayallatmadi:

- Uch kun bo'ldi... shu yakshanbada.

- Uch kun bo'ldi? Endi xabar berasanlarmi?

- Ayb o'zingizda, - dedi Fotima jiyaning yonini olib, - yakshanbada boramiz dedingiz, so'zingizda turmadingiz. Borganimizda shu falokatning oldi olinardi. Uloq o'lgurgayam chiqmasiydilar.

Fotimaning shu gapi dard ustiga chipqon bo'ldi. Zohidning vujudini kuydira boshlagan xavotir o'tiga alam moyi sepildiyu xotiniga beixtiyor ravishda "bir pas vaysama!" deb baqirdi. Huda-behudaga baqiraveradigan erlarning xotinlari bir vaysashga tushsalar tinishlari mushkul. Bu mushkulotni yechmoq uchun ko'pincha erning mushti ishga solinadi. Xotiniga hadeb baqiravermaydigan Zohidning "Bir pas vaysama!" deyishi Fotimaga kifoya qildi.

- Uydamlar, kasalxonadamlar? - deb so'radi Zohid jiyanidan.

- Uydalar. Do'xtirlar gipslab qo'yishdi. Lekin... judayam og'riyotganmish. Bugun Uloqchi buva keluvdilar. Shaharda Moshtabib degan odam bor ekan. Uloqchi buvaning bellari singanda tuzatgan ekanlar. Siz o'sha odamni topib, olib borar ekansiz.

Otasini ko'rgani hoziroq yo'lga chiqmoqchi bo'lib turgan Zohidning shashti qaytdi. To'rtta non ko'tarib borishdan foyda yo'q. Azob chekayotgan otasi tabibga muhtoj. Erining indamay qolganidan taajjublangan Fotima:

- O'sha odamni taniysizmi? - deb so'radi.

Zohid javob bermay, deraza tomonda to'shalgan ko'rpachaga borib o'tirdi.

Moshtabib deganlarini tanishga-ku, taniydi-ya. Uni o'ylantirib qo'ygan barcha mushkulot ham ana shu tanishida edi.

2

Depara ichki ishlar bo'limida amaliyot o'tab yurgan kezlari boshliq o'rinbosari chaqirtirdi-da, xonasida o'tirgan odamni "Kapitan Temirov" deb tanishtirgach, shu nozirning ixtiyorida bo'lajagini bildirdi. Zohid vazifasi nimadan iborat ekanini yo'lda ketayotganlarida nozirdan eshitdi:

- Eski shaharda Moshtabib degan odam yashaydi, eshitganmisiz? - deb so'radi. Nozir Zohiddan "yo'q", degan javobni eshitgach,

48 Kitoblar Olami | Sever.UZ | Uzsmart.UZ

afsus ma'nosida bosh chayqab gapini davom ettirdi: - Shunday mashhur odamni eshitmaganmisiz? "Moshtabib" degan nom bilan Xudo biladi, ming yillardan beri necha yuz tabib o'tgan ekan. Otadan bolaga o'tib kelavergan-da. Moshtabiblar Amir Temurni ham davolashgan.

Nozir keyingi gapini xuddi "Amir Temur"ni davolashayotganda o'zim ham bor edim, podshoning oyog'ini o'zim ushlab turganman", degan ohangda, faxr bilan aytdi.

- Ming yillardan beri odamlarga xizmat qilib kelgan moshtabiblarning ishi endigi zamonda zararli emish. Shu mahallada bir-ikki g'alamis bor, yuqori idoralarga xat yozgani yozgan. Ular yozadi, kaltak esa mening boshimda sinadi. Yozadiganlarning bittasi do'xtir. O'zim borib gaplashdim o'sha bilan. "Baraka topgur, Moshtabib sening kasallaringni tortib olib, noningni yarimta qilayotgani yo'q. Sen qorin do'xtir bo'lsang, u sindi-chiqdiga qarasa, qo'y endi", desam, "Sen feodalizm sarqitini himoya qilyapsanmi, sen ilg'or Sovet meditsinasining naq dushmani ekansan", deb basharamga dangal aytdi. Aytsa ham mayli, keyingi xatiga meni ham tiqishtiribdi. Sal qoldi urilib ketishimga. Bitta yulduzni, - Nozir pogoniga ishora qildi, - o'shanda kamaytirishdi. Bu qiztaloqlar pichanga bog'lab qo'yilgan itga o'xshashadi. O'zlari ham yeyishmaydi, bировga ham bergilari kelmaydi. Xo'ja-yinlar ham qiziq, uka, men aniq bilaman, oldingi katta xo'jayinni shu odam shifolagan. Bu odamning yaxshi tabibligini hammalari bilishadi. Lekin baribir g'alamis xat kelsa pitirlab qolishadi. "Xat ro'yxatdan o'tgan, chora ko'rish kerak", deb buyruq beraverishadi. Shifo topgan ular-u, shu xat orqali baloga qolgan menman. Hozir davr shunaqa bo'lib qolgan, uka, bilib qo'ying. Ana endi ikkalamiz uch-to'rt kun ko'chada qoqqan qoziqdek o'tiramiz. O'tgan-ketganlar ichlarida so'kadilarmi, har holda nima deyishsa deyishar. Basharamizga tupurib o'tishmagani uchun do'ppimizni osmonga otsak ham arzir. Uka, siz shu sohani tanlabsiz, bilib qo'ying: mana shunaqa ishlar milisani odamlar ko'ziga balo qilib ko'rsatib qo'yadi. Shu jamiyatning ishlariga ham qoyil qolmayman ba'zida.

- Qoyil qolmasangiz ham shu jamiyatga xizmat qilyapsiz-ku? - Zohid shunday deyishga dedi-yu, notanish, sinalmagan odamning xafa bo'lishi yoki achchiqlanishi mumkinligini hisobga olmaganini fahmlab, unga xavotir bilan qarab qo'ydi. Baxtiga nozir ranjimadi, achchiqlanmadi ham, aksincha, yengil "uf" tortdi-da:

- Tirikchilik shu bo'lganidan keyin har qanaqa xizmatni qilaveringaniz-da, - dedi. - Aslida men bu kasbni ishqiboz bo'lib tanlamaganman. Harbiydan qayt-ganimda komsomol yuborgan. O'qiy desam, uquvim yo'q edi, biror hunarga ham qiziqmabman. Sizning yo'rig'igiz boshqa. O'zingiz yaxshi ko'rib, o'qib kelyapsiz. Sizga o'xshaganlar ko'paysa mendaqalarga non qolmaydi. Hali uylanmagan g'o'r yigitga hasratini aytib borayotgan nozirning taqdiri yurib borayotganlari eski shaharning eski ko'chalari kabi edi. Jin ko'chalarning joni yo'q - hademay buzilib, o'rinlarida yangi yo'l tushajagidan xavotirlanishmaydi. Nozirning taqdiri nochorroq...

Jin ko'chalardan o'tib borayotgan Zohid o'z taqdiriga oid bir masalani kashf etdi: o'qishni tamomlagach, shunchaki bo'sh bir o'ringa kelmaydi. Balki xizmatni "tirikchilikda" deb hisoblovchi aynan shu odam o'rniga ham kelishi mumkin. Shunda tirikchilik tashvishi bilan yurgan yana bir boshqa odam unga ola qaramaydimi? Bora-bora Zohidning o'zi ham o'zgartiraydimi? "Adolat uchun kurashaman!" degan shiorini tirikchilik libosi bo'g'ib tashlamaydimi? Vaqti kelib o'rnini yosh yigitga bo'shatayotganida uni qanday his chulg'aydi: "Xudoga shukr, adolatga yetishdim", deydimi yo shu odam kabi "tirikchilik ekan-da, uka", deb xo'rsinadimi? Yoki "yana uch yilgina bo'shatmay turishsa uyning chalasini bitkazib olib, o'g'limning to'yini ham o'tkazib, qutular-dim-a", deb afsuslanarmikin?

Bozordan o'tib, tramvay saroyining orqa tomonidagi ko'chaga burilishganida nozir Temirov:

- Shu muyulishga kapa tikib o'tiramiz. Chapdan ikkinchi eshik Moshtabibniki, - dedi.

- Uylariga kirmaymizmi? - deb so'radi Zohid.

- Nima qilamiz kirib? - Nozir ajablanib Zohidga qaradi.

- "Tabiblikni yig'ishtiring", deyishimiz kerakmi? Vazifamiz shunaqami?

- Vazifa-ku, shu. Lekin kirmaymiz. Eng muhimi - shu yerda qoqqan qoziqdek turishimiz kerak. Xat yozgan g'alamislar formali odamlarni ko'rishlari shart. "Xatim inobatga olinibdi" deb quvonishsin. Besh-o'n kun tinchib o'tirishadi. Xo'jayinlar ham "chora ko'rildi" deb hisob berishadi. Keyingi xat yozilib, kerakli joyga borib tushguncha biz ham dam olvolamiz.

Shu paytda ular yaqinidan yashil "Jiguli" o'tib, tabibning eshigi ro'parasida to'xtadi. Mashinaning old o'ringididan tushgan yigit orqa eshikni ochib, yoshi o'tgan ayolga yelkasini tutdi. Ayol yigitga suyananicha, chap oyog'ini bosolmagani sababli, hakkalab yurib ichkari kirdi.

- Siz bilan men hozir borib shularni orqaga qaytarishimiz kerak. Borasizmi? - Nozir shunday deb savol nazari bilan qaradi. Zohid bu savol zamirida sinov borligini fahmlab, "o'zingiz bilasiz" degan ma'noda yelka qisib qo'ydi. Dam o'tmay, haligi ayol yigitga suyanmagan, hakkalamagan holda chiqib keldi. Chap oyog'ini sal ehtiyotlab bosayotgani hisobga olinmaganda hozirgi majruh ayol shu, deyilsa bиров ishonmas edi. Zohid ajablanib:

- Bo'ldimi? - deb so'radi.

- Bo'ldi, - dedi kapitan Temirov mamnun ohangda. Uning yorishgan chehrasini ko'rgan Zohid "Xuddi o'zi davolab, qoyil qilganday quvonadi-ya!" deb o'yladi.

- Oyog'i chiqqan ekan-da, - dedi nozir tabobat sirlarini yaxshi biluvchi odamning ohangida. - Singan bo'lganida to'joyiga solib bog'laguncha uch-to'rt daqiqa vaqt ketardi. Endi xohlasangiz borib surishtiring: bergan bo'lsa bir so'm, juda boyvachchaligi tutgan bo'lsa uch so'm bergandir. G'alamislar aslida shunisiga chidasholmaydi. Tabib boyib ketyapti, deb o'ylab ichlarini it tatalaydi. Siz bir so'm bilan boyib ketgan tabibni ko'rganmisiz? Men ham ko'rmaganman. Odamning joni og'rib turganida ko'ziga pul ko'rinmaydi. "Mana, ming so'mni olingu tuzating", deydi. Og'riq to'xtagach, ming so'mni ataganini unutib, "qo'l haqi" deb bir so'mgina tashlaydi. Shunda ham mardlari tashlaydi o'sha so'mni. Bir tanga tashlab ketadiganlarni o'zim ko'rganman. G'alamislarga shuni aytsam ishonishmaydi. Ularning nazarida bu xonadonga bosh urib kelgan odam borki bir-ikki mingdan tashlaydi.

- Belgilab qo'ygan narxlar yo'qmi?

- Qanaqa narx? - Nozir shunday deb unga "esing joyidami, uka?" deganday qarab qoldi.

- Chiqqanni solishga buncha, singanga muncha, - deb izoh berdi Zohid.

- E, - Temirov hafsalasi pir bo'lib qo'l silta-di. - Ba'zi bir xil do'xtirlarda bo'ladi bunaqa gaplar. Tabib berganni oladi. Do'xturga o'xshab ming'irlamaydi, aksincha, shifo tilab duo qiladi.

Zohid bu yerda kun bo'yi kelib-ketuvchilarning sanog'iga yetmay qoldi. Kuniga shuncha odam mayib bo'ladi, deyilsa ishonmasligi tayin edi. Agar boshqa dahalarda ham tabiblar mavjudligi, do'xtirxonalarga ham murojaat etuvchilar soni hisobga olinsa, odamning hayrat to'riga o'ralib qolishi tayin.

Kapitan Temirov moshtabiblarning tarixi, ta'rifu tavsifini o'zi bilgani qadarli aytib tugatgach, "Endi uka, mening bir zarur ishim bor, rov boramanu rov kelaman", deb ketdi. "Rov borib-kelishi"ni Zohid uzog'i bilan yarim soatli muddat deb o'ylab yanglishgan edi. Kun tikkaga kelib, tashnalikka qo'shilgan ochlik zabtiga olganda ham Temirovdan darak bo'lmadi. Shunda Zohid bu ko'chada behuda poyloqchilik qilaverib bezgan nozirning ahvolini tushundi. Ochlik, tashnalikka ham chidash mumkin edi-ku, biroq o'tgan-ketganlarning nazarlariga toqat qilish qiyin kechdi. Kun peshindan oqqan mahalda kapitan qog'oz xaltada somsa, shishada ma'danli suv keltirdi. Zohid taomlanish uchun ham bu ko'chani tark etmoqqa haqqi yo'qligini bilib, ortiqcha savol bermadi.

- To'xtatmay olavering, men qozonboshida to'ydim,- dedi Temirov shishaning tunuka qopqog'ini ochib.

Kapitan olib kelgan somsaning nomi ko'p edi. Ayrimlar lo'nda qilib "quloq-burun-bo'g'iz" deb somsaning nimalardan tayyorlanganini ta'kidlashsa, ba'zilar piching ohangida ulug'lab "dumba-jigar" der, birovlar esa kulki ohangida "itlarning quvonchi" deb ta'rif qilar, boshqalari oddiygina "to'rt tiyinlik" deb qo'ya qolishardi. Zohid bugungi ahvoliga qiyosan som-saning quvonchga taalluqli ta'rif to'g'riroq, degan to'xtamga kelib, taqdiriga tan berganicha nozirning "ziyofati"dan bahramand bo'ldi... O'sha kuni bemorlarni kuzatib chiqqan Moshtabib ular tomon qarab-qarab qo'ydi-yu, e'tibor bermaganday ichkari kirib ketaverdi. Otasining otdan yiqilib yelkasi singani haqidagi noxush xabardan gangigan Zohidning tashvishi Moshtabibni topib, qishloqqa olib borish topshirig'ini eshitgach, o'n karra oshdi. Ixcham cho'qqi soqolli, ko'k duxoba do'ppi kiygan, qotma, serg'ayrat Moshtabibning qiyofasi ko'z oldiga kelib, vujudi holsizlandi. Nazarida Moshtabib "Ha, o'zing ham kelarkansan-ku", deganday bo'ldi. Fotimaning "Shunaqa odam bormi, eshitganmisiz?" degan savoli uni ezuvchi xotiralar oqimidan qutqardi. Fotima erining "ha", degan ma'noda bosh iring'ab qo'yishiga qanoat qilmay, savolini yana qaytardi:

- Taniyman, - dedi Zohid istamaygina. - Ertalab uchrashib ko'raman. Uzoqqa borish-bormasligini bilmayman.

- Borgisi kelmasa indamay orqangizga qaytmasdan, prokurorligingizni ayting-da.

- Prokurorning boshida shoxi bormi?

Ming'irlab aytilgan bu gapga javoban Fotima bir nima deyishga og'iz juftladi-yu, erining avzoyini ko'rib, oqila ayolning ishini qildi - tilini tiya qoldi. Ammo "Menga nima, azob chekayotgan o'zingizning otangiz-ku" degan ma'noda labini burib qo'yishdan ti-yila olmadi.

Zohid jiyani "Sen ketaver, men tabibga uchrab keyin o'taman" deb uni kuzatib qo'ygach, yoshlik yillaridan noxush xotira bo'lib qolgan o'sha eski shaharning eski ko'chasiga bordi. Poyloqchilik qilgan muyulishdan o'tayotganida beixtiyor to'xtadi. Oqlab qo'yilgan kesak devor nazarida uning holidan kulganday tuyulib, oyoqlaridan quvvat ketganday bo'ldi. Bemorni kuzatib chiqqan Moshtabibning xushchaqchaq ovozi eshitmaganda yurmog'i qiyin edi. Ikki eshik orasidagi yo'l Zohid uchun g'oyat uzun tuyuldi. Moshtabibning ichkariga kirib ketmay kutib turishi ham Zohidga dalda berdi. Moshtabib uning salomiga alik olgach, jilmaygan holda:

- Keling birodar, xizmat? - deb so'radi.

- Dadam otdan yiqilibdilar. Vaqtingiz bemalol bo'lsa olib ketsam devdim.

- Olib ketmaysizu, birga borib kelamiz, - dedi Moshtabib kulib.- Men qiblagohimga aytib chiqay.

- Ungacha mashina topib kelaman.

- Topib nima qilasz? Mana moshina, - dedi Moshtabib eshik yaqinidagi ko'k "Jiguli"ni ko'rsatib. Zohid bu mashinani birorta bemorniki deb o'ylagan edi. Moshtabibning darrovigina ko'nishi uning aqlini shoshirgan bo'lsa, bu marhamati yanada lol qoldirdi.

U so'z aytishga ulgurmay Moshtabib ichkari kirib ketib, dam o'tmay qo'lida quticha ushlaganicha qaytdi.

Loy ko'chalardan o'tishayotganda Zohid bir oz xijolat bo'lganicha:

- UZR aka, boradigan joyimizni aytmovdim, sal uzoqroq, - dedi.

- Uzoq deysizmi? Xirotda emasdir? - dedi tabib kulib.

Uning xushchaqchaq tabiati Zohidni tuni bilan qiynagan uyatli holatdan qaytardi. Uyqusiz tunda moshtabibga uchrashishning bir necha shaklini mo'ljal qilgan edi. Oxiri "Boramanu to'g'risini aytaman, olti-etti yil avval ko'changizda poyloqchilik qilgan milisa men bo'laman. Lekin sizga yomonligim yo'q edi", demoqqa qaror qilgandi. Biroq, Moshtabibning "keling birodar" deyishi bu xom qarorini yo'qqa chiqardi. Yo'lda ketaturib o'sha poyloqchilik voqeasini tilga olib uzr so'ramoqqa taraddudlandi, ammo bunga ham jur'ati yetmadi. "UZR so'raydigan odam boshiga tashvish tushgunicha olti-etti yil kutarmidi", deb o'zini o'zi koyidi.

Moshtabib Zohidni turli xayollar qiynayotganini sezganday o'zi gap boshlab qoldi:

- Birodar, yo'limiz uzoq ekan, jim ketishni jinim yoqtirmaydi. Xo'p desangiz, men sizga bir nima aytib beraman.

- Yaxshi bo'lardi, - dedi Zohid, so'ng uzrli ohangda qo'shib qo'ydi: - Men asli gapga no'noqroqman.

- Gapga no'noqmasdirez. Hozir adangizning ahvollarini o'ylab, tashvishlanyapsiz. Odam tashvishlanganida tiliga gap kelmaydi.

Endi eshiting: Fariduddin Attor hazratlarida rivoyat bor: emishki, mamlakatda odam roppa-rosa o'n yil podsho bo'larkan. O'ninchi yilning so'nggi kuni adog'iga yetgach, podshoni taxtdan tushirib, qayiqqa o'tkazisharkan-da kimsasiz orolga olib borib, qip-yalang'och holidan tashlab kelisharkan. Shu rivoyatni eshitganmisiz?

- Yo'q, - dedi Zohid aybdor odam ohangida.

- Unda diqqat bilan eshiting: bunaqa ibratli rivoyatlarni qadimgi maktablarda o'qitishgan ekan, hozirgilar bilishmaydi. Mening baxtim chopib, bir aqli odamdan saboq olganman. Bo'lmasa kamina ham omiligicha qolardi. Xullas, navbatdagi odam podsho bo'lib taxtga o'tirgach, yum-yum yig'larmish. Vaziri ajablanib: "Shohim, nega qayg'urasiz?" deb so'rabdi. "Nega yig'lamay, axir mening ham qismatim salaflarim kabidir. O'n yil o'tgach, meni ham kimsasiz orolga qo'yib keladilar. O'n yillik kayfu safo evaziga azob-uqubat chekaman. Oqibatda ilon-chayonlarga yem bo'laman." debdi. Shohning baxtiga vaziri dono ekan. U debdiki: "Ey, zukko shohim, hamonki shunga aqlingiz yetibdi, endi bir ish qiling: o'zingizni behuda kayfu safodan ti-yingda buning evaziga o'sha kimsasiz orolni obod etishga kirishing. Daraxt eking, bog' qiling. Shunda sizni azob emas, rohat kutajak". Bu maslahat podshohga ma'qul kelibdi. Rivoyatga tushundingizmi?

- Ha, - dedi Zohid.

- Yo'q, hali to'la tushunmadingiz, - dedi Moshtabib unga qarab olib. - Bu rivoyatning asl mazmuni ruhga taalluqli, juda chuqur.

Attor hazratim aytmoqchilarki, har bir odam o'ziga o'zi podshohdir. Rumi hazratlarida zo'r bir falsafa bor: "Kishi tushida o'zini shoh sifatida ko'rsa, atrofidagi odamlarning parvona bo'lishiga qarab turib: "hukmdor menman, mendan o'zga podshoh yo'q", deydi. Biroq, uyg'onib, uyida bir o'zini ko'rgach "Bu - menman va mendan boshqa hech kim yo'q", deydi. Bu - haqiqat. Haqiqatni ko'rmoq uchun esa bedor ko'z kerak. Uyquli ko'z ko'rmaydi". Zo'r gap-a!

Zohid "Ha" dedi-yu, unga ajablangan odam ko'zlari bilan qaradi: "bu tabibmi yo olimmi?" deb o'yladi. Undagi o'zgarishni sezgan Moshtabib esa yo'ldan ko'z uzmay gapini davom ettirdi:

- Xullas, podshoh - har bir odamning o'zi. Vazir - odamning vijdoni. Odam belgilangan muddatini yashab bo'lgach, uni qayiqqa o'tqazadilar. Qayiq - tobut degani. Tobutning odamlar yelkasida qalqib borishi dengiz to'lqinlaridagi qayiqqa o'xshaydi, to'g'rimi? Kimsasiz orolga yalang'och holda tashlab kelish - lahadga joylash degani. Buni oxirat oroli desak ham bo'ladi. Bu oxirat oroli kishining hayotligi chog'idagi yaxshi, savob ishlari bilan obod bo'lar. Vijdon aytyaptiki, "ey inson, hadeb maishatga berilavermay, odamlarga yaxshilik ham qil, shunda boqiy dunyoda seni shu xayrli amallaring kutib oladi. O'zingga boshpana, hamroh bo'ladi. Rivoyatning asl mag'ziga ko'ra, birodar, bugungi ishimiz bilan siz o'z oxiratingiz oroliga bir xayrli nihol ekdingiz. Solih farzandning ota-onasi uchun qilgan har bir xayrli ishi oxiratinini obod qiladi.

Bu gapni eshitib Zohid boshini egdi. Moshtabibga bir qarab olgisi keldi-yu, botinmadi. "Solih farzand... - deb o'yladi, - otasi to'rt kundan beri azob chekib yotibdi. Bu solih farzand esa endi ketyapti..."

Zohid hamrohining maqtovini hazm qila olmadi - o'zini solih farzandlar qatoriga qo'shmoqqa haqsiz hisobladi. Ayni shu choqda yana bir narsani kashf etdi: avvallari har shanba qishlog'iga borib, yakshanba oqshomida shaharga qaytish odat tusiga kirgan edi. Keyinroq ikki haftada, so'ngroq oyda bir yo'qlanadigan bo'ldi. "Adolat uchun kurash"dagi ishlari g'oyat ko'payib ketgan o'g'illarining vaqti yo'qligini anglagan ota-onalarining o'zlari kelib turishdi.

Zohidni bemehrlikda ayblash noo'rin. "Vaqti yo'q", deb avaylash ham joiz emas. Yaratgan egam bandasiga kunu tun hisobidan yigirma to'rt soat vaqt berib qo'yibdi. Aql bilan, tadbir bilan ish yuritilsa har qanday yumush uchun vaqt topmoq mumkin. "Vaqtim yo'q", demoqlik noshudlarning bayrog'iga o'chmas bo'yoqlar bilan yozilgan bir shiordir. Shunday bo'lsa-da, Zohidni noshudlikda ayblamoq ham insofsizlikdir. Uning bu sohadagi kamchiligini balki e'tiborsizlikdan deb hisoblash durustdir. Shu e'tiborsizlik oqibatida qaysi bir yumush birinchi, qaysinisi ikkinchi... o'ninchi darajali ekanini farqlamay qoladi. Buni xastalik desak, bu kasallik bilan og'rigan birgina Zohid emas. Zohidning-ku ota-onasi qishloqda yashaydi. Borib-kelish uchun kamida yarim kun fursat kerak. Ota-onasi bilan bir hovlida yashaydiganlarga ham ana shu xastalik ilashgan bo'lsa nima deysiz? Ertalab yarim soatli uyqudan voz kechib bozorchaga chiqadigan, ikkitagina issiq nonu qaymoq olib kelib ota-onasi bilan nonushta qiladiganlar ko'pmi? Balki shoshib turib, chala-chulpa yuvinib, choyini apil-tapil ichib "oyi, men ketdim, kech qolyapman!" deb ota-onasining duosini kutishga ham toqat qilmay chiqib ketadiganlar ko'proqdir? Yoki ishdan kelib, tayyor taomni yeb, so'ng cho'zilib yotib televizor tomosha qiladigan yoki ko'chaga chiqib qo'shnilari bilan yarim tunga qadar nardi tashlaydiganlar ozmikin? "Bolam bilan bir ozgina gaplashay", degan ilinjidagi ota-onani o'ylamaydiganlar yo'qmi? Ayni shu kun, ayni shu soatda ota-onasi bilan so'ng-gi uchrashuv bo'lishi mumkinligini ko'pchilik o'ylamaydi...

...Ertaga barvaqt ham turar, bozorchaga chiqib qaymoq ham olib kelar... unda shu qaymoqni totib ko'ruvchi mehribonlari bu dunyoda bo'lmaydi...

...Ertaga "Oyijon, duo qiling, xizmatimga eson-omon borib kelayin, Tangri meni yarlaqasin!" degisi kelar, ammo duogo'y bu damda boqiy dunyoda bo'ladi.

...Ertaga ishdan qaytgach, suhbatlashib o'tirgisi kelar, biroq uning gaplarini jon qulog'i bilan tinglovchi, yutug'idan mamnun bo'luvchi, omadsizligidan tashvishlanuvchi mehr egalarning ko'zu quloqlariga tuproq to'kilgan bo'ladi...

Oradan yillar o'tar, umr o'tar, ota-onasining yoshiga yetar, choyini chala-chulpa ichib ishga shoshilayotgan farzandi izidan mo'ltillab ham qolar...

Yo'q, Zohid bu toifadan emas. Qishlog'iga borganida ko'chaga kam chiqadi. Akasi o'ldirilganidan so'ng bu yerdagilar bilan bordi-keldi qilishni istamay qolgan. Barchadan baravar nafratlanmasa ham, ko'chaga chiqqanida yo qotillarning o'ziga, yo do'stiga yoki qarindoshiga duch kelib g'azabi qo'zg'aydi. Shu sababli ham to-morqadan chiqmaslikka harakat qiladi.

O'zini bemehr farzandlar qatoriga qo'shmaydigan Zohid Moshtabibning hozirgi gapidan so'ng o'zini ayni shu toifada ko'rib, ezildi. Og'ir gunohini bo'yniga olgan tavg'o'y singari siniq ovoza:

- Dadamning yiqilganlariga to'rt kun bo'libdi... Men kecha eshitdim... - dedi.

Tabib Zohidning nima demoqchi ekanini angla- di-yu, unga bir qarab olib tasalli berdi:

- To'rt kundan keyin bilsangiz nima bo'пти? Bunga siz aybdor emassiz. Otalar tabiatan shunaqa bo'lishadi. Farzandlarini ayashadi. O'zlari azob chekishsa ham bolalarini bezovta qilgilari kelmaydi. Hozir borib eshitasiz: qiblagohingiz "o'g'limizga xabar beraylik", deganlar. Adangiz esa qaysarlik bilan "Qo'y, uni ovora qilma, ancha tuzukman, hozir", deb unamaganlar. To'rt kun shu mashmasha bilan o'tgan. Sizga xabar yuborilganini adangiz bilmasalar ham kerak. Hozir borsangiz "Qaerdan eshitding?" deb hayron bo'ladilar.

Tabib shunday deb kuldi.

"Ha, mening dadam shunaqalar, - deb o'yladi Zohid.- Mo'minlikni ba'zan haddan oshirib yuboradilar."

Zohidni yaxshi taniydiganlar "otasiga o'xshagan mo'min-qobil bola", deydilar. Zohid bu ta'rifni inkor etmaydi. Ba'zan hazillashib "yuvoshligim dadamdan, jahlim chiqqanida ayamga o'xshab qolaman", derdi. Chindan ham ayasi dadasiga nisbatan gapga chechanroq, qo'polroq tarzda aytilsa, betga choparroq edi. Inson-ga doir fazilatlar kam-ko'stlar ulashilganida dadasini yuvoshlikdan mo'lgina bahramand bo'lib, qaysarlik, sharttakilik kabi odatlarni peshtaxta ustida unutib qoldirganu ayasi esa "Erimga taalluqli bu "fazilat"larni uvol qilmayin", deb o'ziga qo'shib ola olgan edi. Zohidning kichik singlisi tug'ilgan damlarda qo'shni "hovlingizni uzunasiga bo'lingu menga soting. Puliga bolalariningizni katta qilib olasiz", deb avrasa, dadasini ko'ribdi. Hovli o'rtasiga qoziq qoqilayotganda gap nimada ekanini bilib qolgan ayasi noroziligini "qorning teshilgur boy" degan lutf bilan boshlagach, qoqilgan qoziqlar ham joyida qolaverdi. Ayasi o'sha kuni zahrining hammasini qo'shnisiga sochmadi. Eriga ham ozgina olib qoldi. Xotining odatini yaxshi bilgan er zahar kosasi bo'shagunicha toqat qildi, oxiridagi javobi esa juda qisqa bo'ldi: "Yer talashma, xotin, bitta odamga ikki quloch yer yetarli". Zohid bu gapning ma'nosini ulg'ayganida angladi.

Tabib to'g'ri aytadi: dadasini uni avaylaydi. Zohid otasining bu odatini bilar, "faqat mening dadamgina mehribonlar" deb ham o'ylardi. "Deyarli barcha ota-ona farzandiga shu qadar mehribon, mana, hatto ko'zingizga ajalning o'qiday ko'rinuvchi Asadbek ham farzandlarining taqdiridan qayg'urib Moskvada yuribdi", deb ko'ringchi, siz bilan murosa qila olarmikin?

Bir oz jim yurishgach, tabib undan:

- Ota-onangizga qarab hech "uf" deganmisiz? - deb so'rab qoldi.

Zohid kutilmagan bu savoldan ajablendi:

- Ochig'ini aytsam... esimda yo'q, - dedi ikkilangan tarzda.

- Ha, esimizda bo'lmaydi, - dedi tabib jiddiy ohangda. Bir gaplari yoki buyurgan ishlari yoqmay "uf" deb qo'yamiz ba'zida. Ota-onasining o'limini kutadiganlar oldida bu arziri narsa emasga o'xshaydi. Qariganda odam injiq bo'lib qoladi. Bir kuni sog' bo'lsa, uch kuni bemorlikda o'tadi. Hatto hozirgina ovqat yegani, qorni to'qligi ham yodidan ko'tarilib "ochman" deb noliydi. Aqlsiz

farzandlar shunisiga chidasholmaydi. Aqlsiz deganimning sababi: qari ota-onaga yaxshimi-yomon qarash - Ollohning ulug' bir sinovi. Balki eshitgandirsiz, rivoyatga ko'ra bir odam qari otasidan bezib, qopga solibdi-da, "dashtu biyobonga tashlab kelaman", deb yo'lga o'tlanibdi. Charchab, dam olishga to'xtaganda qop ichidagi otasi nuqul kularmish. "Ota, men sizni bo'rilariga yem qilish uchun olib ketyapman, nega kulyapsiz?" deb so'rabdi o'g'il. Shunda otasi "Menam otamni qopga solib olib ketayotganimda ayni shu yerda to'xtab, dam olgan edim, o'g'lim", debdi. Rivoyatning qisqaligini qarangu chuqur ma'nosiga e'tibor bering.

- Ha, - dedi Zohid, - Rivoyat emas, haqiqatga yaqin gapga o'xshaydi. Bolaligimda ayam shunga o'xshagan cho'pchak aytib berardilar. Bir oilada qari otaga yaxshi qarashmas ekan. O'zlari chinni kosalarda taom ichishsa qari otaga eski, yog'och kosada ovqat berisharkan. Bir kuni kichkina o'g'iltov yog'och o'yayotganimish. "Nima qilyapsan?" deb so'rashsa, bola "sizlarga kosa o'yyapman, qariganinglarda shu kosada sizlarga ovqat beraman", deb javob bergan ekan.

- Yaxshi, yaxshi, buni eshitmagan ekanman, - dedi tabib.

- Ayam buni ko'p marta aytganlar. O'shanda boshqa cho'pchakni bilmas ekanlar, deb o'ylabman.

- Ayangiz dono ekanlar. Bu haqiqatni miyangizga singdirganlar. Ota-onaga bemehr farzanddan Olloh ham rozi bo'lmaydi. - Tabib gapining davomida arab tilida nimadir dedi. Keyin Zohidga bir qarab oldi: - Tushunmagandirsiz? Men Qur'oni karimdan oyatlar o'qidim. Olloh taborak va taolo atyaptiki: "Robbing faqat uning o'zigagina ibodat qilishingni va ota-onaga yaxshilik qilmog'ingni amr etdi. Agar huzuringda ularning birlari yoki ikkovlari ham keksalikka yetsalar, bas, ularga "uff" dema, ularga ozor berma va ularga yaxshi so'z ayt. Ikovlariga mehribonlik ila xokisorlik qanotini pastlat va "Robbim, alar meni kichiklikda tarbiya qilganlaridek, ularga rahm qilgin", deb ayt". - Tabib "shularni bilarmidingiz?" degan ma'noda Zohidga qarab oldi.

Ko'p qatori Zohid ham Tangrining kalomlarida nimalar bayon etilganini bilmas edi. Uning nazarida bu ilohiy kitobdagi satrlar inson ongi qabul qila olmaydigan, fahm etolmaydigan, faqat ayrim zukko odamlargina tushunishi mumkin bo'lgan darajada murakkab edi. U Qur'onni biluvchi odamning suhbatidan bahramand bo'lmagani sababli ham adash fikrda yurardi. Bolaligida bobosi "qani, do'ngpeshonalar, beri kellaring-chi", deb chorlab aytib beruvchi rivoyatlar, nasihatlar o'zining gaplarimidi yo Qur'on oyatlarimi yoki hadisi shariflardan misolmide - Zohid u paytlarda farqlay olmasdi. Yoshi ulg'aygach esa, bularni farqlab olishga harakat ham qilmadi. O'zicha adolat uchun kurashaman, adolat alambardori bo'lgan, deb umid qildi-yu, haq yo'li bu tomonda ekanidan xabarsiz qolaverdi. Botirovni tergov qilayotganida uning uchun qo'rong'u bo'lmish bu yo'l boshida bir uchqun ko'rindi-yu, ammo yoritishga qurbi yetmadi. Zohid "Qur'on - mo'minlar uchun nasihat, kofirlar uchun hasrat", degan oyati karimani avvalroq eshitganda bu muqaddas kitobga bo'lgan munosabatining o'zgarishi shubhasiz edi.

Talabalik yillari yotoqxonasida Sasha Klimovich degan yon qo'shnisi bo'lardi. Huquqqa doir har qanday kitobni tahlil qilib, kutilmagan xulosa chiqarishga usta bo'lgan bu yigit palovni, tandirda yopilgan piyozli nonni yaxshi ko'rardi. Zohid yakshanba oqshomida qishlog'idan qaytishi bilan Klimovich hech bir taklifsiz, manzirsiz kirib kelib, qorni to'yguniga qadar mehmon bo'lardi. Zohidga uning mantiqli suhbatlari yoqardi. Mehmondorchilik so'ngida Klimovich o'zicha duo qilgandek bo'lib "Xudo bizga sog'liqni bersa bas, qolganini sotib olaveramiz", deb kulardi. Bu odatini hech tark etmasdi.

Bir yakshanbada Klimovichdan darak bo'lmagach, Zohid ajablanib uning eshigini taqillatdi. "Marhamat, eshik ochiq", degan taklifni eshitgach, ichkari kirdi. Yozuv stoliga muk tushgan Klimovich qalin kitobdan nimanidir ko'chirardi. U yozayotgan satrini oxiriga yetkazgach, bosh ko'tarib qaradi-yu, sal ajablangan ravishda jilmaydi.

- Ie, keldingmi? Vaqt o'tganini sezmay qolibman. Qara, qanday kitob topdim. Qur'on! Sablukov tarjimasida!

Zohid Sablukovning nomini ham, uning tarjimasidagi qur'on ma'nolari kitobini ham endi eshi-tayotganini yashirish uchun "Zo'r-ku", deb qo'ya qoldi.

- Zo'rki, u yoq bu yog'i yo'q. Bu kitobning chiqqaniga yuz yil bo'lgan. Qur'onning ruschaga tarjima qilingan boshqa nusxalari ham bor. Ammo Sablukovniki eng zo'ri hisoblanadi. O'zbekchasi bormi?

Zohid bu savoldan dovdirab, yelka qisib qo'ya qoldi.

- Men o'zbekchasi borligini eshitmaganman. Nega tarjima qilishmaydi, a? Qiziq! Dunyodagi hamma tillarga tarjima qilingan-ku? Otamning kutubxonasida nemis, ingliz nusxalarini ham ko'rganman.

- O'qiyapsanmi yo ko'chiryapsanmi? - deb so'radi Zohid qalin daftarga ishora qilib.

- O'qib chiqdim. Endi ko'chiryapman. Ko'chirib yozganda esda yaxshiroq qoladi. "Tavrot" bilan "Injil"ni ko'chirib bo'lganman.

Ha, nimaga og'zingni ochib turibsan? Bu ishim senga yoqmasi shekilli? Klimovich ahmoq emas, bu ishni bekorga qilmaydi. Sen bilan men ateistmiz. Xudoni tan olmaymiz. Bu kitoblar ilohiy emas, odam ongining mahsuli deymiz. Xo'p, bu masalalarda Klimovich bahslashmaydi. Biroq, bir narsaga aniq javob talab qiladi: dunyo odamlari Tavrotga uch ming, Injilga ikki ming, Qur'onga bir ming to'rt yuz yildan beri yashamoqning asosiy qonuni sifatida amal qilib kelyaptilar. Sen bilan men ertaga odamlarning taqdirini hal qilamiz. Ular faqat bizning qonunlarimiz asosida yashamaydilar. Demak, biz bularni bilishimiz kerak. - Klimovich falsafasining Zohidga ta'sir etmayotganini sezdi-yu, gapni bura qoldi: - Palov olib keldingmi? Klimovich ham odam, vaqti-vaqti bilan ovqatlanib turishi shart.

Klimovich ilmiy ishga rag'bat bildirib, o'qishni aspiranturada davom ettirdi. Zohid kissavurlarning iziga tushib, ovloqlarda ularning yo'lini poylab tong ottirgan kezlari Klimovich ilm bilan band bo'ldi. Uch yilga qolmay nomzodlik dissertatsiyasini yoqladiyu Isroilga otlandi. Har qalay indamasdan ketmadi. Palov, piyozli non bilan siylab turgan qo'shnisini qidirib keldi. "Har bir ongli inson o'zining tarixiy Vatanida yashashi kerak". Klimovich bu qonunga amal qiladi, - deb qalin daftar tutqazdi. - Esingdami, Sablukovning tarjimasini ko'chirgan edim. Bu senga, esdalik. Sen buni o'qi, tushunib o'qi. Klimovich o'qib zarar ko'rmadi. Shunday deb xayrlashdi. Zohid Odessada tug'ilgan, yoshlik yillari O'zbekistonda o'tgan do'stining tarixiy Vatanini qaer ekanini undan xat olganidan keyin bildi.

Zohid o'sha kezlari daftarni varaqlab bir-ikki bet o'qigan bo'ldi-yu, bitxat bilan bitilgan sahifalarga ko'z tashlashga toqati yetmadi. Daftarni o'qilmay yotgan kitoblari ustiga qo'yganicha qayta qo'l urmadi.

Hozir tabibdan barcha uchun aniq, tushunarli bo'lgan oyati karimani eshitib, o'sha daftarni esladi. "O'qib qo'ysam bo'larkan", deb o'ziga dashnom berdi.

- Bu oyati karimani faqat siz uchun aytmadim, - dedi tabib yo'ldan ko'z uzmay. - Ko'p joylarda ko'p takrorlayman. Hammamiz bandamiz. Unutib qo'yish illatimiz bor. Unutib qo'ymaslik uchun takrorlab turishimiz joiz.

Tabib bu izohi bilan Zohidning ruhiyatidagi og'ir yukni yengillatdi. Bir oz yurishgach, Zohid suhbatni davom ettirish maqsadida:

- Tabib aka, hali oxirat oroli haqida gapirganingizda "daraxt ekdingiz" deb birlikda aytdingiz. "Daraxt ekmadikmi"? Sizning ishingiz ham xayirli-ku?

Moshtabib kulib, unga bir qarab oldi:

- To'g'ri, lekin ishim xayrlilik martabasiga yetib, oxirat orolida xayrli nihol bo'lib ko'karishi uchun adangiz avval shifo topishlari kerak. Men tuzatuvchi emasman. Shifo beruvchi - Olloh. Agar Olloh iroda qilgan bo'lsa, men bir sababchiman. Eng muhimi - mening xizmatimdan sizlar rozi bo'lsalaringiz nihol amal oladi. Bo'lmasa yo'q.

Tabib yanglishmagan edi. Zohid uyga kirib kelishi bilan otasi "ie, sen qaerdan eshitding?" deb ajablandi.

Otasi xona to'ridagi qalin to'shak ustida o'tirardi. Yotishga qiynalgani uchun devor tomonga ustma-ust qo'yilgan yostiqlarga suyanib olgan edi. Bu holati ham joniga orom bera olmayotgani sababli bezovta ravishda tez-tez qimirab qo'yardi. Uning ro'parasida derazaga orqa qilib o'tirgan ota qadrdon - Uloqchi buva joyidan jilmay, qo'l uzatib ko'rishdi. Zohid uni "ota qadrdon", deb bilsa-da, u odam bu martabaga qanoat qilmay, "Men buvang bilan ham samovorxonada oshxo'rlik qilganman", deb "buva qadrdon"lik darajasini talab qilardi. Gapu muomalasi ham shunga yarasha edi. Otasining "Sen qaerdan eshitding?" degan savoliga Uloqchi buva javob qaytardi:

- O'g'lingga men odam yuboruvdim. Milisa bo'lsa, idorasida milisa. Bu yerda senga o'g'il, boshqa gap yo'q. O'g'il bo'lganidan keyin o'g'illigini qilsin. Uch-to'rt kun ishga bormasa dunyoni o'g'ri bosib ketmaydi. O'g'ri jonivorlar ham bahonada dam olvolishadi. Hov milisa, yana ikki barmog'ingni burningga tiqib kelaveringmi?

Zohid bu dashnomdan izza chekib, javob bera olmadi. Yo'ldagi bozorchaga yaqinlashganda tabibdan "bir pas to'xtang, men non-pon olvolay" demoqchi bo'ldi-da, "iltimosim malol kelib, peshonasi tirishmasin, hali jiyanni chiqararman", degan fikrda o'tib kelavergan edi.

Uloqchi buva ayni damda uni buning uchun g'adablamagandi. Zohid o'zini oqlash maqsadida gap izlayotganida, uni bu og'ir yumishdan qutqarib, niyatini ochiq ayta qoldi:

- Men sening afti-angoringga zor bo'lib chaqirtirmadim. Jiyaning borib nima dedi? "Moshtabibni topib kelarkansiz" demadimi?

Bu po'pisadan so'ng Zohid sal yengil tortdi. Biroq, xijolatlikdan butkul qutilmagan tarzda tabibga qaradi. Qo'l qovushtirib turgan tabib "izza chekmang, shunaqasi ham bo'lib turadi", degan ma'noda kulimsirab qo'ydi.

- Uloqchi buva, o'tirsak maylimi? - dedi Zohid ham iltimos, ham kinoya ohangida.

- O'tirib nima qilasan? Sen izingga qaytib, Moshtabibni yerning tagidan bo'lsa ham topib kel. Boshqa gap yo'q. Qara, otang azob chekyapti. Sen tomosha qilib o'tirganing bilan yengillab qolmaydi.

Zohid bolaligida "amaki" deganida samovorxonada buvasi bilan oshxo'rlik qilgan bu odam "buva" deyishni talab qilgan edi. Hozir Zohid shu talabga amal qilgan holda:

- Buvajon, - dedi mehribon nabira ovozi bilan,- men sizning gapingizni hech ikki qilganmanmi? Moshtabib keldilar.

- Qani? - Uloqchi buva orqasiga o'girilib, deraza osha hovliga qaradi.

- Taqsir, xizmatigizdamiz, - dedi Moshtabib kulimsiragan holda.

- Sennisan? - Uloqchi buva unga tikilib qaragach, bosh chayqadi. - Senlar borib Moshtabibni ko'rmagan boshqa odamni laqillatlaring. Moshtabib mening singan belimni joyiga solib qo'yan. Men uni ko'z-larimni yumib turib ham taniyman. Sening oting nima?

- Abdujabbor, taqsir.

- Ha, ana, oting ham boshqacha. Moshtabibning oti... - Uloqchi buva bir oz o'ylandi. - Zokir qori edi.

- Sal adashdingizmikim, Sobir qori emasmi?

- Ha, ha! Sobir qori! Taniysanmi uni?

- U zot mening dadamlar.

- Yo'g'-e, - Uloqchi buva unga yana tikildi. - Ha, o'xshaysan. Qani otang, nega o'zi kelmadi?

- Taqsir... dadamiz dunyodan o'tganlar.

- Ie, shunaqami? Sen tuzukroq o'rganib qolganmisan ishqilib?

Uloqchi buvaning bu gaplaridan Zohid xijolat bo'ldi. Tabib esa malol olmay javob berdi:

- Xudo yuqtirgan darajada, taqsir.

- Unda qarab qo'y, choyni keyin ichaverasan.

- Xo'p bo'ladi, taqsir.

- Hoy, sen buncha meni "taqsir"lab qolding. Men senga mulla emasman. Taqsir dema. Men chavandozman!

Tabib ko'ksiga qo'lini qo'yib "xo'p" ishorasini qildi-da, bemorga yaqinlashdi. Zohid uning tirsakka qo'l yuborganini ko'rdi-yu, nima qilganini sezmay qoldi. Qulog'iga "qirs" etgan ovoz urilib, seskandi. Otasi bir "oh" deb qo'ydi. Tabib "Yana buyuring, taqsir" deganday Uloqchi buvaga qaradi:

- Nima bo'ldi? - dedi Uloqchi buva.

- Tirsaklari ham chiqqan ekan, solib qo'ydim.

- Bo'ldimi?

- Yo'q, bo'lmadi.

- Yana nima qilish kerak?

- Gips noto'g'ri solinibdi, - Tabib shunday deb bemorga o'girilib so'radi: - Qo'litiqlaringiz tortib og'riyaptimi?

Bemor tasdiq ishorasini qilgach, tabib Zohidga "nima qilamiz?" degan ma'noda qaradi.

- Do'xtirga olib borib aytish kerak. Rentgen qog'ozga yaxshiroq qarasin.

- Moshtabibning o'g'li bo'lsang o'zing tuzatasan, boshqa gap yo'q. Gips qo'yishni bilmaydigan do'xtiringga boshqa bormaydi.

- Agar rozilik bersangiz urinib ko'raman.

O'zga chora bo'lmagach, nima qilishsin? Gips olingach, tabibning barmoqlari yelkani silab borib bir nuqtani qattiqroq bosdi.

Bemor ingrab yuborgach, Uloqchi buva cho'kkalab olib, tabibning harakatlarini diqqat bilan kuzatdi. Zohid buyurilgan narsalarni keltirgach, tabib Uloqchi buvaga yuzlandi:

- Endi menga ko'maklashib yuboradilar. Sog' yelkalarini mahkam ushlab turadilar. - Uloqchi buva tabibning amriga bo'ysunib,

unga yaqinlashgach, Moshtabib bir bog'lam dokani oldi: - Amaki, shuni mahkam tishlang. Ozigina og'riq bo'ladi, chidaysiz.

- Baqirmasin, deb tishlatyapsanmi? Qo'y buningni, oshnam chidamli bola, uncha-buncha dard baqirtirolmaydi. Otang ham menga doka tishlatmagan.

Bu aralashuv tabibga yoqmay, qoshlari chimirildi. "Buningiz qanaqa odam o'zi?" deganday Zohidga qarab oldi. Izoh berishni yoqtirmasa ham yoqimsiz yordamchisini tinchitish uchun:

- Bexosdan tilni tishlab olishlari mumkin, - deb qo'ydi-da, ishga kirishdi. Tabib chaqqon harakatlari bilan bir necha nafasda

muolajani yakuniga yetkazgan bo'lsa-da, otasining azoblanayotganini ko'rib turgan Zohid uchun bu fursat juda uzoq tuyuldi. Yelka bog'lab bo'lingach, tabib bemorning peshonasidagi terni artirdi-da, ko'z qorachig'iga tikildi. So'ng yana qilinajak ishlarni Zohidga tayinlab, qutichadagi malhamni bergach, qaytishga chog'landi.

- Otangga balli, qo'ling yengil ekan, oshnamning ko'zlarini moshdek ochib qo'yding. Endi biz bilan bir piyola choy ich. Boshqa gap yo'q, - dedi Uloqchi buva amr ohangida.

Moshtabib uyda onasi betob ekanini, xastalar kelib kutayotgan bo'lishi mumkinligini bu odamga aytishning foydasizligini anglagani uchun "bir piyola choy ichishga" o'tirdi. Uloqchi buva esa choy qaytarayotgan Zohidga qarab:

- Menga qara, milisa bola, - dedi, - sen menga bir narsani tushuntirib ber: uch-to'rt yil burun raisimizni paxtadan o'g'irlik qilgan, deb qamovdilaring.

- Men qamamaganman, adashmang, buva, - dedi Zohid, tabibga choy uzata turib.

- Sen bo'lmasang, oshnalaring qamashgan. Lekin to'g'ri qamovdilaring, o'g'riligi bor edi. Endi zamon o'zgarib, chiqaribsanlar. Endi... nima endi... - Uloqchi buva o'ylandi, - Ivanovmida? Yana bittasi kim edi?

- Gdlyanmi? - dedi Zohid.

- Ha, o'sha. Xullasi, endi o'shalar muttaham ekan. Qaysi biri to'g'ri?

- Hamma narsaning oxiri to'g'ri bo'ladi-da.

- Sen milisa, meni laqillatma. Haligi Eshim akang bor-ku, maktabingga direktor bo'lgan, o'shanga aytsam, "Siz raisning boyligini ko'rolmaysiz", deydi zang'ar. Meni bilasan-a, "oqmasa ham soy yaxshi, boqmasa ham boy yaxshi", deydigani odamman. Mana, Abdujabbor, sen ayt: otang qori edi, a? Senga ham yuqtirgandir bu ilmdan? Bu qizig'arlarning hammasi boy bo'laman, deb intiladi. Shu raisimiz qamoqdan chiqib tinch yurarmidi? Burniga suv kirgan deb o'ylaysanmi? Be, u yana amalini qaytarib olishga urinadi. Ha, boshqa gap yo'q! Endi sen gapir-chi, Abdujabbor.

Tabib unga darrov javob qilgisi kelmadimi, choydagi shamaning ohista suzishini kuzatganday tikilib turdi.

- Odamning bu dunyoda boy bo'lishi qiyinmas, - dedi u o'ychan tarzda. - Boyning u dunyodagi javobi mushkul. Kambag'aldan qay darajada sabr qilgani, qanchalar shukrona aytgani so'ralarkan. Boy esa bunga qo'shimcha ravishda qanday topgani, nimaga sarf etgani, zakotni to'la bergan yo bermaganligidan so'ralarkan.

Uloqchi buva bu gapdan ta'sirlanib "ana!" deb xitob qildi-da, tizzasiga bir shapati tushirib "gapiraver, qorining o'g'li!" deganday unga yanada qattiqroq tikildi. Moshtabib shoshayotgan bo'lsa ham bularga bir nima deb qo'yishga ehtiyoj sezdi:

- Tariximizda ulug' donolar ko'p ibratli gaplarni aytib ketishgan. Shulardan biri deydiki, aqlli odam o'ziga nisbatan talabchan bo'ladi-yu, boshqalardan hech nima istamaydi. U o'zining taqdiridan hamisha rozi, hech mahal nolimaydi. O'zining qismati uchun boshqalarni ayblamaydi. Taqdiriga tan berib xokisor bo'lib yashayveradi. Nodon esa dunyo ne'matlariga berilib, jonini xatarga qo'yadi. Agar o'q nishonga tegmasa, aqlli mergan boshqani emas, o'zini ayblar ekan. Donishmand ham shunday bo'larkan.

Uloqchi buva endi boshini quyi egganicha sehrli ashula eshitayotganday tebrandi. Moshtabibga uning bu holati ta'sir etib gapini davom etdi:

- Ikkinchi donishmand deydiki, biron bir ayol erishgan javohiri tufayli yaxshiroq bo'lib qolgan, deb o'ylaysizmi? Holbuki, qanchadan qancha ayol jav-harga yetmoq yo'lida buzildi ekan, baxtsiz bo'lib qoldi ekan? Qaysi bir erkak tilla to'la sandiqqa yetishib yaxshiroq bo'libdi? Sandiqlarni to'latish yo'lida qilingan zulm miqdorini kim o'lchaydi ekan?

Bu hikmatlarni jon qulog'i bilan tinglayotgan Uloqchi buva hissiyotlari tizginini qo'yib yubora qoldi:

- Qoyilman, ota o'g'il! Naq otangning o'zi bo'libsan, boshqa gap yo'q! - deb xitob qilgach, Moshtabib qaytishga izn so'radi.

Mastavaga guruch solingani haqi-dagi xushxabar kirganiga qaramay ahdida qattiq tu-rib olgach, noiloj ruxsat berishdi. Zohid qolarini ham, ketishini ham bilmay Uloqchi buvaga qaragan edi, u:

- Sening ishing bitdi, ketaver, bu yog'iga biz bormiz, - deb mushkulni oson etdi.

Qishloqdan chiqaverishda Moshtabib Zohidga qarab olib:

- Bir gap aytaymi? - dedi-da, Zohid tomonidan ijizat bo'lishini kutmayoq gapini davom ettirdi: - Siz bugun ikki marta xijolat chekdingiz. Birinchi - si - siz menga ro'para bo'lishdan uyaldingiz. Olti-etti yil avval ko'chamizda turganlaringiz esingizga tushib ketdi.

Zohid bu gapni eshitib, unga yalt etib qaradi:

- Taniganmidingiz?

- Bo'lmasam-chi! Bir hafta uyimizni poylaysizu tanimaymanmi? Siz bu ishdan uyalmang, birodar. Milisa sherigingiz menga aytgan. O'shanda talaba ekansiz, a? Omma-lekin, - tabib rohatlanib kuldi: - to'rt tiyinlikka rosa to'ydirganmida?

- Buni ham ko'ruvdingizmi?

- Ko'rgandaki... Nega faqat to'rt tiyinlik somsa bilan siyladi, bilasizmi? Yo'q, bilmaysiz. U insof yuzasidan shunday qilardi. Insof deganimki, u shu atrofga o'zini xo'jayin deb bilib sotilayotgan narsalardan tekinga olaverardi. Yigirma tiyinlik tandir somsadan olsa gunohim ko'payadi, deb qo'rqib arzonini shilaverardi.

- Men u kishini o'shandan keyin ko'rmadim.

- U milisadan ketgan. Hozir maktabda qorovullik qiladi. Endi ikkinchi xijolatingizni aytaymi? Adangizning birodarlari sal shaldir-shuldirroq ekan. "Tabibning jahli chiqadi", deb o'yladingizmi? Be, biz bundan battarlariga ham duch kelamiz. Lekin ochiq chehramizni o'zgartirmaymiz. Bemorning huzurida peshonamizni tirishtirsak yarashmaydi. Siz bunaqa narsalardan emas, adolatsiz bir ish qilishdan xijolat bo'ling. Birovning ko'nglini nojoiz og'ritib qo'yishdan uyaling. Faqat aqlli odamgina o'zining noma'qul ishidan uyalishi mumkin. Ahmoq odamda uyat bo'lmaydi. Balki uyati bo'lmagani uchun ahmoqdir, a? Nima deysiz?

To'g'ri gapga Zohid nima derdi? Tabibning gapini tasdiq etgach, ko'pdan beri javobini topolmayotgan bir savolni berdi:

- Tabib aka, ko'p odam adolatdan gapiradi. Mana, siz ham tilga olyapsiz. Nazarimda adolatli bo'lish dam juda og'ir, dam juda yengil ishga o'xshab ko'rinadi. Adolatsiz bo'lish osonmi yoki adolatli bo'lish qiyinmi? Meningcha adolat bilan adolatsizlik o'rtasida juda katta maydon emas, kichkinagina ariqcha bor. Adolat sohilidan noinsoflik qirg'og'iga sakrab o'tish osonga o'xshaydi. Nega shunaqa? Dindan yaxshi xabaringiz bor ekan, shuning uchun sizdan so'rayapman bu savolni: Xudo odamlarning hammasini bir xilda adolatli, bir xilda mehr-muhabbatli qilib yaratasa bo'lmasmida?

- O'lo'lo' taborak va taolo lozim topmabdi, shunday qilmabdi. Xo'sh, nega endi lozim topmabdi ekan?

- Shuni so'rayapman-da, - dedi Zohid, undan bama'ni javob kutib.

- Bu dunyo qanday dunyo, bilasizmi?

- O'tkinchimi? Shoirlar foni dunyo deyshadi-ku?

- Shoirlarning gapi emas bu. Asli o'zi shunday. Lekin foniyiligini bir haqiqat desak, ikkinchi haqiqati - bu dunyo sinov dunyosi.

Hazrat Rumiya bir bayt bor, aytaymi?

- Ayting.

- Rumiya hazrat debdilarki:

"Har kase ki dur mond az asli xesh,

Boz jo'yad ro'zg'ori vasli xesh."

Moshtabib baytni maroq bilan o'qib, rohatlandi. Yo'ldan ko'zlarini uzib, Zohidga tezgina qarab olgach, gapini davom ettirdi:

- Buning ma'nosi: "har kishiki o'zining aslidan uzoq qolsa, o'sha o'tgan tirikchilik vaslini takror istaydi." Bu sizga oddiy gap bo'lib tuyulmayaptimi?

Tabib gapga berilib mashinani sekinlatganini o'zi ham sezmedi. Orqadagilar asabiylashib signal chala boshlashgach, ro'parasidagi ko'zgu orqali ularga qarab kulimsirab qo'ydi-da, mashinani o'ngroqqa olib:

- O'ta qoling, birodar, shoshayotganga o'xshaysiz. Ishqilib yo'lingiz bexatar bo'lsin, - dedi. So'ng fikrini davom ettirdi: - Rumiya hazratlarining har bir so'zlari javhardir. Javharni olish uchun dengizning tub-tubiga sho'ng'ish kerak, sadafni topish kerak, ochish kerak. Hozir eshitganingizni ulamolarda bunday izohlashadi: "Bashar farzandining asli nima? Asli albatta, ruhoniya olami. Dunyo esa imtihon sahnasi. Ba'zilar inson vaqtincha qoladigan bir mahbas, ya'ni zindon ham deydi. Demak, mahbas va zavol mahali hisoblangan bu dunyoda bir kimsaning o'z shahri-vatanidan ayrilib, hijron va g'urbatga giriftor bo'lgach, o'z kindik qoni to'kilgan tuproqni orzu etishi aniq narsadir. Bu degani, aqlli odam asl vatani - ruhoniya olamini orzu qiladi. Aqlli odam dunyoda vaqtinchalik qolish uchun amr etilganini, va'da qilingan ajal kelguniga qadar zaruriyatda yashayotganini biladi. Bilsa, demak, umrini yaxshilik bilan o'tkazishga intiladi. Mavlononing baytlaridagi ma'no javhari shu. Tushundingizmi?

- Sal-pal.

- Hozircha shu "sal-pal" ham yetarli. Aslida odamga bu dunyoda ko'p narsa kerakmas. Hozir uyingizda mastava pishgandir, - tabib shunday deb kulimsiradi. - Boylarning uyida ham peshinga taom tayyorlanayapti. Boyning qorni ham, kambag'alniki ham bir xil. Odam uchun kunda bir mahal ovqat, bir sidra kiyim yetarli. Qolgan - bekor. Hazrat Usmondan rivoyat qilinishicha, rasulliloh "dunyoga ahamiyat - qalbdagi zulmat; oxiratga ahamiyat - qalbdagi nurdir", degan ekanlar. Siz bilan bizga yana debdilarki: "Zamon kelur va o'shanda ummatlarim beshta narsani yaxshi ko'rib, beshta narsani unutar: ya'nikim, dunyoga muhabbat qo'yadilar va oxiratni unutadilar; hayotni sevib, o'limni esdan chiqaradilar; qasrlarni yaxshi ko'radilar, qabrni unutadilar; molga muhabbat qo'yib, hisob-kitobni yoddan chiqaradilar; xalqni yaxshi ko'radilar va Xoliqni unutadilar."

Moshtabib "Bu hikmatlarning ma'nosini qalbingizga singdirib olishingiz uchun fursat beraman", deganday so'zdan to'xtadi. Bu sukut Zohidga asqotdi. U ayrim izdihomlarda, ba'zan yoshi ulug'larning suhbatlarida shunga o'xshash hikmatlarni eshitib qolar, biroq, "Yaxshi gap ekan", demoqlikdan nariga o'tmasdi. Keyingi yillarda matbuotda tez-tez chiqqan diniy mavzudagi suhbatlarning asosan sarlavhalariga ko'z tashlab, kam hollarda u yer-bu yeridan cho'qilab o'qib qo'yardi. Moshtabibning hozirgi suhbatlari qorong'ulik pardasidagi qalbiga xush yoquvchi nur kabi oqib kirdi. Tasavvur etingkim, zulmat og'ushida tentirab yurgan odamning ro'parasida birdaniga oydin yo'l ko'rinsa-yu, yana shu yo'ldan javhar topib olsa dunyo ko'zlariga qanday huzurbaxsh, qanday sururli ko'rinarkin? Zohid ayni damda shunday baxtiyor odam kabi edi. Kechagina bu odamga ro'para kelish unga azobli yumush bo'lib tuyulgan edi. Odam farzandlari moddiy boylikni, xususan yemoq-ichmoqqa doir ne'matlarni Yaratganning marhamati sifatida qabul qilib, shukronalar aytadilar. Ma'nolar xazinasini ochib bera oluvchi suhbatdan bahramand bo'lish ham Tangrining mo'jizasi ekani, shu mo'jiza tufayli qalb muhrlari yechilmog'i amr etilgan, Yaratganning bu rahmati barchaga ham nasib etavermasligini o'ylab ko'rmaydilar.

Adolat bog'ini topib, unga inson nihollarini ekib ko'kartirish, mehr mevalaridan bahra olish umidida yashayotgan Zohid akasining o'limidan so'ng shu bog'ni topish maqsadida necha-necha qorong'i ko'chalarga kirib chiqdi. "Hammani bir xilda adolatli qilib yaratib qo'ya qolsa bo'lmasmidi", degan xayolga borib Tangrining ishlariga ham aralashib ko'rdi. Adolat bog'iga yetib bormoq uchun avval zulm sahosini bartaraf etmoq lozimligini durust idrok qilolmasdi. Holbuki uning kundalik yumushi shu sahro atrofida edi. Ilon ovlovchi sahdagi ilonlarni tutib ado etolmagani kabi Zohidning ishlarida ham samara ko'rinmadi. Chunki u va u kabi adolat bog'ini qo'msayotganlar zulm sahosidagilarning jon tomirlarini ko'rmas, aniqrog'i ko'rishga imkoniyat berilmas edi. G'ofillikdan qutqaruvchi tanbehlardan bebahra bo'lganliklari sababli ham bu sahro atrofida sarsari kezmoqdan boshqa ilojlari yo'q edi.

Zohid ko'p ilmiy nazariyalar, ilmiy tahminlar, formulalarni bilardi. Ammo hayotning oddiy formulasidan yetarli darajada xabardor emasdi: adolat bog'i yo'lini to'sib turuvchi zulm sahosiga zulmat qalblar hukmron ekani uning uchun noma'lum edi. Moshtabib hozir aytgan hikmatlar unga shu haqiqatni ayon etdi. "Odamlar qalbidagi boylikka muhabbat hissini o'ldirmay turib, adolat bog'ini barpo etib bo'lmaydi", degan fikr uning vujudini bir qalqitib oldi.

Akasining o'limidan, ayniqsa sud jarayonidan so'ng uni ilm yo'lidan burib yuborishga majbur etgan kuch, yoshlikka xos o'jarlik, hatto sururga intilish yil o'tgani sayin, hayot so'qmoqlarida qoqila boshlaganidan so'ng asta-asta kuchdan qola boshlagan edi. Bir suhbatning o'zidayoq o'sha surur mahv etildi, deb ishonirish nodonlik bo'lar. Yoshlikning mevasi - maqsad va unga mayoq hisoblanmish sururning o'zga ko'rinish olishiga hali fursat bor. "O'zga ko'rinish olishiga" deyiluvchi besabab emas: insonlardagi maqsad yoki surur o'lib, butunlay yo'q bo'lib ketmaydi. Maqsadsiz, surursiz tirik jonni tasavvur etmoq mushkul. Maqsad ham, surur ham odamning ongi darajasiga qarab kuchli yoki mundayroq, xayrli yoki g'ayirli bo'lmog'i tabiiydir. Odamdagi maqsad daraxti zulm sahosida o'sayotgan bo'lsa undan nurli sururni kutmoq qoramoydan sut ayirib olmoqni umid qilish kabi bema'nilikdir. Ayrim daraxtlarning tepa shoxlari qurib, pastda yangi suruxchalar o'sa boshlagani singari maqsad va surur yangi ko'rinish kasb etadi. Zohidning taqdirida bu o'zgarish ham bor edi.

3

Uloqchi buva ijizat bersa-da, Zohid tabibni kuzatgach, qishloqqa qaytmoqchi edi. Ikki-uch kunga ijizat so'ramoq niyatida idorasiga borib, yuqoridan Said Qodirov yo'qlatganini eshitdi-yu, shashtidan qaytdi. "Bir g'alvaga ro'para qilmasa edi", degan xayolda tash-qariga chiqqanida mashinasidan tushib kelayotgan rahbariga duch keldi.

- Ahvol qalay, Shokarimovning ishi bo'lyapti- mi? - deb so'radi rahbar ko'risha turib, so'ng amr ohangida ilova qildi: - Tezlatning, azizim, tez- latning. Hozir yana eslatishdi. Buguncha eslatishdi, ertaga tanbeh berishadi, indinga po'stagimizni qoqi-shadi.

Rahbar shunday degach, Zohidning izohini kutmayoq idoraga kirib ketdi. "Dadam otdan yiqilibdilar, ruxsat bering", deb

so'rashiga hojat ham qolmadi.

Shamolning izg'irinli nafasidan eti junjikib, qo'nishib oldi.

Deraza qiya ochib qo'yilgani uchun Said Qodirovning xonasi salqin edi. Xona sohibi o'rnidan turib Zohid bilan so'rashgach, derazani yopdi-da, "Yana shamollatib qo'ymay", deb jilmaydi. Keyin qaynatgichni to'kka ular ekan: "Sog'intirib qo'ydingiz-ku?" dedi.

- Yuribmiz, davlatingiz soyasida, - dedi Zohid kinoyasiz ohangda.

- Soyada yurganingiz yaxshi. Sillangiz qurimaydi. Bir qahva ichib olamiz-a?

- Aqlni peshlaymizmi?

Said Qodirov "istehzo qilyaptimi?" degan ma'noda Zohidga qaradi. Bu qarashga javoban Zohid jilmaydi. Kinoya qilishga undovchi asabiy holatdan holi, gapi ohangi ham samimiy edi. Shu bois Said Qodirov kulib, payrovni davom ettirayotgan askiyachi kabi javob qildi:

- Mening ustozim hech mahal yanglishmagan: qahva aqlni peshlaydi, deganmi, demak, peshlaydi. Qizdirilgan po'lat suvga solinsa toblanadi-ku, to'g'rimi?

- G'irt to'g'ri. Lekin qahva ichmaganlarning aqli...

- Endi bu yog'iga o'tmang, - dedi Said Qodirov, ikki piyolaga bir qoshiqdan qahva kukuni solar ekan.- Yangiliklardan gapiring.

Mahmud Ehsonovni eshitgandirsiz?

- Eshitdim.

- Xo'sh?

Zohid xona sohibining qarashidagi quvlik soyasini ilg'ab, o'zini anqovlik pardasi ortiga olib, dedi:

- Avariya bo'lganmishmi? Kimdir aytuvdi, turklar "aroba qazosi" deyishar ekan. Aroba qazosida qazo qilibdi, bechora. Umri shunaqa qisqa ekan-da.

- Sizga bu qazo g'alati tuyulmadimi?

- Nimasi g'alati? Kunda bo'lmasa ham kun oralab, kun oralab bo'lmasa ham haftadami, oydami bir bo'lib turibdi-ku, bunaqa qazo?

- Har holda Asadbekning odamlari haftada bir o'lmayotgandir? - Said Qodirov shunday deb qaynatgichni to'kdan uzib, shaqillab qaynab turgan suvdan piyolalarga quydi-da, birini Zohidga uzatdi: - Qantni o'zingiz soling.

Qahva ichib olinguncha ikkovlari ham bir-birlaridan so'z o'qlari kutganday indamasdan o'tirishdi. Qahvasini birinchi bo'lib ichib tugatgan Said Qodirov piyolasini stol chetiga qo'yib, quvlik qarashiga xiyonat qilmagan tarzda mehmonga tikildi:

- Durust, - dedi u. - Ancha o'zgaribsiz... Yaxshi tomonga o'zgaribsiz. Shunaqa befarqlik ham ba'zan kasbimizda husn sanaladi.

Lekin... o'sha qazoning ertasiga ham befarq qolaverganingizda yanada yaxshi edi. Tergovchiga uchrashishingiz hojatsiz edi.

- Men atay bormadim. Tergovchini tasodifan ko'chada uchratdim, - dedi Zohid qahvaning so'nggi qultumini yutib.

Zohid fojiani eshitgach, o'sha ko'chaga borgan edi. Aslida bu ishga aralashish, surishtirish niyati yo'q edi. Mashinalarning to'qnash joylarini ko'cha xaritasiga belgilayotgan tergovchi bilan ikki og'izgina gaplashgandi. Tergovchi Zohidni tanimagani uchun shunchaki qiziqayotgan yo'lovchilardan deb bilib, savoliga qisqa ravishda, to'nglik bilan javob qilgan edi. Tergovchi ishini tugatib, yordamchilari bilan ketganidan so'ng ham Zohid atrofini ko'zdan kechirish maqsadida qolgan edi. Xayoli mashinalarning harakati bilan band Zohid sal narida bir juft ko'zning ta'qib qilayotganidan bexabar edi. Asadbekning topshirig'iga ko'ra surishtirishga kelgan Halimjon Zohidning ketishini kutib turgan, so'ng Said Qodirovga qo'ng'iroq qilib ogoh etgan edi. Bundan bexabar Zohid "o'sha tergovchi tanigan ekan-da, darrov xabar yetkazibdi-da", deb o'yladi.

- Bu bir tasodifiy fojia, militsiyaning o'zi shug'ullanaversin, - dedi Said Qodirov ma'nodor ohang-da.

- Shunaqa tasodiflar tez-tez bo'lib tursa, bir-birlarini yeb ado qiladilar. Bizga ham yaxshi, boshimiz og'rimaydi, - dedi Zohid.

- Ularga achinmaysizmi? - Said Qodirovning bu savolidan Zohid taajjublandi.

- Achinmaysizmi? Nega achinishim kerak?

- Har holda ular ham odam. Bola-chaqalari yetim qolgan, axir.

- Ular birovlarining sho'rini quritishganda achinishganmikin?

- Demak... achinmaysiz?

- Bilmadim... balki yetim qolgan bolalariga achinarman.

- Bolalari ham otalarining ishlarini davom ettirishsa-chi?

- Davom ettirishsa... noiloj, otalari borgan joyga borishadi-da.

- Qahringiz qattiq ekan.

- Bu hayotning qonuniyati. Qahrimning qattiq yo yumshoqligiga bog'liq narsa emas. Siz "achinmaysizmi?" deb so'radingiz, a? To'g'ri, kim bo'lsa-bo'lsin, o'lgandan keyin achinishimiz kerakka o'xshaydi. Lekin men bunga boshqacharoq munosabatdaman.

O'lim - haq, shundaymi? Odam bugunmi yo ertami baribir omonatini topshiradi. Men odamning QACHON emas, QANDAY o'lganiga qarab achinish tarafdoriman. Hayvonday umr kechirib, hayvonday o'lim topgan odam achinishimizga arzimaydi.

Aksincha, yaxshi odamning vafotidan ko'nglimiz og'riydi. "Yana yashasa bo'lardi", deymiz.

- O'sha yomon odam yana ozgina yashasa yaxshi tomonga o'zgarar balki?

- Men bunaqasini ko'rmadim.

- Men ham ko'rmadim... hozircha. Xo'p, Ehsonovga achinmabsiz, Shokarimovga-chi?

- Shokarimovgami? - Zohid "bundan ham xabarlar bor ekan-da, a?" degan ma'noda hamsuhbatiga qarab oldi-da, uch-to'rt nafas sukut saqlagach, javob berdi: - Yo'q, mutlaqo achinmayman. Yana "nima uchun?" deb so'rarsiz?

- So'rasam ham bo'ladi. Istasangiz ayting, istamasangiz yo'q.

- Har holda bekorga so'ramagandirsiz. Balki bu "ish" ham nazoratingizdadir?

- Shunga yaqinroq.

- Unda aytishim shart ekan. Achinmasligimning bir necha sabablari bor: birinchisi, o'ynashinikida o'ldirilgan, degan gumon mavjud. Bu gumon tasdiqlanmasligi ham mumkin. Lekin o'ynashi borligi aniq. Demak, harom yo'ldagi odamning qismati bundan o'zgacha bo'lmaydi. Ikkinchi sabab, u asadbeklarga aloqador odam. Bu tomonda ham to'g'ri yashamagan.

- Qahringiz men kutgandan ham qattiqroq ekan,- dedi Said Qodirov bosh chayqab. - Odamiylik nuqtai nazaridan fikringiz to'g'ridir. Kasbimiz nuqtai nazaridan-chi? Hayotlik davrlarida kim bo'lishlari biz uchun farqsiz, endi ular jabrlanuvchilar hisoblanadilar. Bizning burchimiz esa o'sha jabr etganni topish.

Zohid bu gapni eshitib, boshini quyiroq egdi-da: "Men og'ir muammoga duch keldim, aqling yetsa sen javob ber", deganday

This is not registered version of TotalDocConverter

be'niyot natijasi qiyosaga qilib borilgan qo'yul. Ushu qalin olingan piyola bokira qizning qah-qahasiday jarang emas, tumov bo'lgan kampirning yo'tali kabi bo'g'iq ovoz berdi. Xuddi "bu muammoni yecholmay o'zim ham bo'g'ilib o'layozdim", degan kabi bo'ldi. Zohid boshini ko'tarib xona sohibiga tikildi:

- Odamiylik nuqtai nazari boshqa, bizning kasbimiz boshqami?

Said Qodirov stol ustiga shapatilab qo'ydi-da, ayb-dor odamday yelka qisdi:

- Men boshqa ma'noda aytuvdim, siz o'zga tomondan ilg'absiz.

- O'zingiz gap ochganingiz uchun bir masalani aytmoqchiman: Ehsenovga achinish yoki achinmaslikni bir tomonga qo'yib turaylik. "Ehsenov jinoyatchi", degan gumonimiz bor. Agar jinoyatlarini bo'yniga qo'yib isbot qilib bersak, balki sud uni o'limga hukm etardi. Ungacha oradan bir yilmi, ikki yilmi o'tardi. Biz emas, boshqa bir odam yoki guruh bizdan chaqqonroq harakat qilib uni o'limga hukm qildi-yu, cho'zib o'tirmay hukmni darrov ijro etib qo'ya qoldi. Ehsenovning taqdirida nima o'zgardi? Bizning sustkashligimiz uchun yana ozgina yasharmidi? Uning yashashi evaziga nechta odam jon berardi yoki qanchasi jabr ko'rardi? Bu masalaning ikki yechimi borga o'xshaydi. Birinchisi: siz aytgan odamiylik nuqtai nazaridan qarasa, uning oldinroq o'lgani jamiyat uchun foydaliroq. Ikkinchi-si - kasbimiz, burchimiz nuqtai nazaridan qarasa, u chindan ham jabrlanuvchi. Qotilni jazosiz qoldirishimiz mumkin emas. Balki kimyodagi zanjir reaksiyasi kabi bugungi qotil ham ertaga jabrlanuvchiga aylanib qolar?

- Xo'p, bu falsafalarni qo'yib turaylik, - Said Qodirov o'rnidan turdi-da, derazaning bir tabaqasini qiyalab ochdi: - Qahva bu safar xiyonat qildi, aqlimizni peshlamadi, - shunday deb Zohidning qarshisida to'xtadi. - Mirkarimovning ishidan gapiring. Har holda asadbeklarga taalluqli joyi borligini fahmlagandirsiz? Meni ham shu tomoni qiziqtirgani uchun "Ish"ni sizga topshirishlarini so'radim. Agar uning o'limi asadbeklar tomonga tortsa, ko'pam chuqurlashmang. Yana ularning dumini bosmang.

- Sekingina "Ish"ni yopib qo'ya qolaymi?

- Sizga "dumini bosmang", dedim. "Ilonni ko'rish bilan orqaga qoching", deganim yo'q. Ilonni bo'g'zidan olish kerak. Beton zavodi kimning soyasi ostida edi, bilasizmi?

Zohid bilmas edi. Buni o'ylab ham ko'rmaganiga sabab, vinzavod, taksopark kabi bu korxonalar ham Asadbekka tobe deb hisoblagandi. Said Qodirovning savolidan so'ng adashganini fahmlab, "bilmayman", deb qo'ya qoldi.

- Bilmasangiz bilib oling: beton zavodi Hosilboyvachcha deganning hukmiga bo'ysunardi.

- Unda qanday qilib?..

- Ha, qoyilman, ana o'sha "qanday qilib?"ga javob topib ko'ring. Balki shu javob yechimga olib borar. Mirkarimov beton zavodida ko'p ishlamadi. Hosilboyvachcha yo'qolmay turib o'ldirildi.

- Bu yerda katta o'yin yashiringanini sezuvdim. Shuning uchun haydovchi bilan o'ynashni hozircha ozod qilsammikin, deb turibman.

- Ehtiyot chorasi sifatida o'tirishgani o'zlari uchun yaxshiroq. Chiqarsangiz izni chalkashtirish uchun ularni ham o'ldirib ketishsa-chi?

- Buni o'ylaganman. Odam qo'yamiz.

- Boshlig'ingiz bilan maslahatlashing. Sizning o'rningizda bo'lsam, ularni hozircha chiqarmay turardim. Yana bittadan qahva ichamizmi?

To'y-ma'rakalarda osh yeb bo'linsa ham qimirlashga shoshilinmasa, ayniqsa joy tanqis kezlari xizmat qilib yurganlar "choyinglar bormi?" deb qayta-qayta so'rasalar "tezroq tura qolmaysizlarmi, sizlarga ruxsat", degan ma'no anglashilgani kabi Zohid ham suhbat yakun topganini fahmlab, o'rnidan turdi.

- Aqlni judayam peshlab yuborsak bo'lmas, o'tmasroq aql bilan ham bir ishlab ko'raylik-chi, - deb kulimsiraganicha xayrlashish uchun qo'l uzatdi.

Kinoya emas, samimiy ohangda aytilgan bu hazil gap Said Qodirovga ma'qul kelib, jilmaydi.

Avvalgi- qismB Keyingi

ب† Farididdin Attor hazratlarining lafzlaridan foydalandik. Olloh u zotdan rozi bo'lg'ay.

ب† "Ikki kilo go'shtu ikki kilo guruch" demoqchi.

ب† Mazmuni budir: Ey Odam farzandi! Agar senga boylik kelayotganini sezsang, bilgilki, azob-uqubati va jazosi naqd bo'lgan gunoh kelayotir ("Hadisi qudsiy"dan).

ب† Hukumat idoralari bilan hamkorlik qilish o'g'ri uchun o'z qonunlariga xoinlik hisoblanib, shunday "unvon" bilan taqdirlanadilar.

ب† Mazmuni budir: Kim bu dunyoda zarra misqol og'irligida yaxshilik qilsa ham (mukofotini) ko'radi. Va kimki bu dunyoda zarra misqol og'irligida yomonlik qilsa ham (jazosini) ko'radi. "Zalzala" surasi, 7B”8 oyatlar.